

Міністерство освіти і науки України
Національна металургійна академія України

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ з найдавніших часів до СЬОГОДЕННЯ

Навчальний посібник

Дніпропетровськ
2006

ББК 63.3 (4 Укр)

Історія України з найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник / Авторський колектив: канд. іст. наук В.Т.Британ, канд. іст. наук О.Ю.Висоцький, канд. іст. наук К.М.Колесников, М.А.Кучеренко, канд. іст. наук О.В.Михайлюк, канд. іст. наук Н.Г.Мосюкова, канд. іст. наук Л.С.Підлісна, Л.І.Чорновіл. - Дніпропетровськ, 2006. – 184 с.

У посібнику висвітлено історію українських земель від найдавніших часів до сьогодення. При розгляді процесів суспільного та політичного розвитку України застосовується проблемно-хронологічний підхід, що сприяє формуванню цілісного та критичного погляду на історичні події, явища і процеси, а також – творчому переосмисленню теперішнього та адекватному визначенню перспектив майбутнього розвитку нашої Батьківщини.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, широкого кола читачів, що цікавляться проблемами вітчизняної історії.

Друкується за рішенням вченої ради Національної металургійної академії України

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **А.І. Голуб**,
кандидат політичних наук, доцент **В.В. Кривошеїн**

Відповідальний за випуск – **В.Т. Британ**

Редакційна колегія:

канд. іст. наук, проф. **В.Т. Британ**,
канд. іст. наук, доц. **О.Ю. Висоцький**,
канд. іст. наук, доц. **О.В. Михайлюк**

© В.Т. Британ, О.Ю. Висоцький, К.М. Колесников та ін., 2006

© НМЕТАУ, 2006

ЗМІСТ

Передмова.	
Тема 1. Теоретико-методологічні основи історичного пізнання. Історіографія та історіософія історії України.	
Тема 2. Населення України в доцивілізаційний період. Перші цивілізації на українських теренах.	
Тема 3. Східна Європа в добу раннього середньовіччя. Київська Русь.	
Тема 4. Українські землі в пізньому середньовіччі. Польсько-литовська держава.	
Тема 5. Визвольна війна середини XVII ст. та формування козацької державності.	
Тема 6. Українські землі під владою імперій (кінець XVIII – початок XX ст.).	
Тема 7. Революційні події та громадянська війна в Україні (1917-1920 рр.).	
Тема 8. Радянська Україна: особливості історичного розвитку.	
Тема 9. Легітимація незалежної Української держави та її політики в 1991-2006 рр..	
Тема 10. Освіта, наука, техніка як фундаментальні основи життя українського етносу.	
Тема 11. Формування історико-етнографічних регіонів України. Релігійно-конфесійна ситуація в Україні.	
Біографії історичних діячів	
Термінологічний словник	
Рекомендована література.	

ПЕРЕДМОВА

Історія України – нормативна навчальна дисципліна, що викладається на всіх факультетах Академії. Її вивчення в вищій школі обумовлено необхідністю становлення особистості з достатнім духовним та творчим потенціалом для відповідальної діяльності задля безпечного, стабільного й вільного розвитку країни та людства. Технократична, економікоцентрична свідомість збіднює, обмежує та підпорядковує сучасну людину, зводячи її до біологічного механізму перетворення світу на товар та гроші. В результаті, людина втрачає свою унікальність. Якщо остаточно переможуть технократичні та економікоцентричні захоплення, на нас чекає майбутнє клонів, одномірних істот, що не мають ні колективної, ні індивідуальної історії. Звернення до минулого, осмислення людиною себе як творчого суб'єкту історичного процесу здатне протистояти руйнівним тенденціям сучасного світу, що глобалізується. Відсутність усвідомлення спільного минулого робить народ масою, об'єктом маніпулювання за допомогою новітніх технологій впливу на свідомість. Сподіваємося, що даний навчальний посібник допоможе краще осягнути та узагальнити минуле, щоб уникнути помилок у теперішньому та в майбутньому.

Посібник «*Історія України з найдавніших часів до сьогодення*» ознайомлює студентів із історією заселення українських земель первісною людиною, її господарством та способом життя, з характером розвитку етнополітичних спільнот на території України, в тому числі й українського народу. Інакше кажучи, навчальний посібник передбачає оволодіння знаннями з соціально-економічної і політичної історії України від давнини до сьогодення. *Предметом* вивчення історії є закономірності виникнення, розвитку, функціонування та взаємодії різноманітних людських спільнот (народів, цивілізацій тощо) та індивідів у економічній, соціальній, політичній і культурній сферах. Цей розвиток і взаємодія відбувалися на українських теренах, де впродовж тисячоліть протистояли і взаємозбагачувалися землеробська осіла і скотарська кочова цивілізації, християнська і поганська, православна і мусульманська, християнська православна і християнська католицька цивілізації, євроатлантична й євразійська цивілізації...

Посібник побудований за проблемно-хронологічним принципом. Він включає одинадцять тем-лекцій, біографії історичних діячів, термінологічний словник та рекомендовану літературу. Перша тема-лекція присвячена проблемам історії як форми пізнання та науки, історіографії й історіософії вітчизняної історії. Темі з другої по дев'яту розглядають історію України як історію господарства, державності і соціальних структур різних етносів, що населяли українські землі з давнини до сьогодення. Особливістю цих лекцій являється поєднання хронологічного підходу до групування матеріалу (за основними періодами української історії) з проблемним підходом (виділення й окремих розгляд низки важливих й актуальних історичних проблем). Десята й одинадцята теми охоплюють історію освіти і науки в Україні та закономірності розвитку етнічно-територіальних (історично-географічних) регіонів України, основні тенденції міграційних й еміграційних процесів, а також релігійно-конфесійну ситуацію в Україні.

Посібник ураховує рекомендації Міністерства освіти і науки України, складений у відповідності з держстандартами вищої освіти. Він написаний колективом авторів: В.Т. Британ (тема 10 у співавт.), О.Ю. Висоцький (тема 9, біографії історичних діячів, термінологічний словник), К.М. Колесников (теми 1 й 4 у співавт., теми 2, 3), М.А. Кучеренко (тема 10 у співавт.), О.В. Михайлюк (тема 1 у співавт., тема 7), Н.Г. Мосюкова (теми 5, 6, 11), Л.С. Підлісна (тема 8), Л.І. Чорновіл (тема 4 у співавт.).

ТЕМА 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. *Форми осмислення людського минулого. Міф, епос, історія.*
2. *Предмет та методологія історії. Історичні джерела та історичні факти: проблеми інтерпретацій.*
3. *Філософія історії та історіософія. Специфіка історичного пізнання.*
4. *Історіографія та історіософія української історії.*
5. *Періодизація історії України. Україна як зона контакту цивілізацій.*

1. ФОРМИ ОСМИСЛЕННЯ ЛЮДСЬКОГО МИНУЛОГО. МІФ, ЕПОС, ІСТОРІЯ

Свідоме звернення до минулих подій відрізняє людину від інших живих істот, які також здатні закріплювати і зберігати навички, передавати власний досвід. В історії людства існували різні форми закріплення історичного досвіду та пам'яті: *міф, епос, хроніка, наукова історіографія*. Першою формою свідомості і культури як способу осмислення світу постає **міф** (грец. *mythos* розповідь). Всякий міф є спогадом про події минулого, але міф не може бути розповіддю чисто історичною. На відміну від історичного оповідання, міф не потребує ніяких доказів і підтверджень, він не осмислюється раціональними засобами. Елементи міфологічної свідомості неминуче супроводжують людство протягом усієї його історії.

Історична свідомість, на відміну від міфологічної, припускає лінійний і необоротний час. Для цієї свідомості центральною є ідея розвитку, еволюції, у ході якої виникають принципово нові події і ситуації. Вже в **епосі** (грец. *epos* слово, оповідь) відбувається руйнування міфу. На відміну від міфу, епос - продукт історичного часу, коли свідомість виходить із кола міфологічних, традиційно-позачасових уявлень. З виникненням писемності люди почали фіксувати найважливіші події в їхній часовій послідовності, в хронологічному порядку. Так виникли перші **хроніки**, (грец. *chronos* час), **аннали** (лат. *annus* рік), **літописи** (давньорус. *лѣто* рік). Перетворення простої реєстрації подій на **історію** (грец. *historia* розповідь про минулі події, про те, що досліджено) пов'язується з іменем грека **Геродота** (V ст. до н.е.), котрий не лише фіксував події, а й прагнув описати зміну різноманітних ситуацій та пояснити діяння людей. На відміну від міфу, під історією розуміється достовірна розповідь про минуле, автор якої відповідає за кожне слово, за кожен згаданий факт. Проте Геродота ще в античності називали не лише «*батьком історії*», але й «*батьком брехні*», оскільки достовірність повідомлень різних людей, на підставі яких Геродот складав свої писання, часто піддавалася сумнівам.

У стародавніх греків уявлення про історію були генетично пов'язані з міфом і мистецтвом розповіді. Історія навіть мала свою музу-покровительку – **Кліо** (ім'я походить від грец. «прославляю»). Греки сприймали світобудову статично, як довершений і гармонійний космос і не сприймали історичного процесу послідовних змін, їм притаманне циклічне розуміння історії. Вони не знали «історію», вони знали «історії».

Хоча з часів Геродота до наших днів історія пройшла довгий шлях і сформувалася як наука зі своїм об'єктом та методами пізнання, ця спорідненість з міфом збереглася. Міф функціонує й у сучасних поглядах на минуле (історію).

Суміщення міфологічної й історичної свідомості представлене в християнській догматиці. Християнство надало сприйняттю історичного процесу лінійну, есхатологічну спрямованість, уявлення про *початок і кінець історії*. Історія з часів середньовіччя поступово прямує від свого початку – акту Творення – до свого кінця – Страшного суду і встановлення Божого царства на Землі.

Епоха Відродження і, особливо, Просвітництва підготували нове розуміння історії як процесу. Нове сприйняття часу створило ґрунт для появи ідеї **прогресу** (лат. *progressus* рух уперед, успіх). У науку входять принципи історизму й еволюціонізму, котрі дозволили розглянути світ у розвитку, а людину і людське суспільство як утворення, що історично змінюються. Основним змістом історії було визнано послідовний розвиток культури і соціально-економічних інститутів. Наслідком наукових відкриттів XVII-XVIII ст. стало формування нового *класичного типу науки* і становлення сучасного типу *історії як науки*. Історичне пізнання формується як самостійна галузь пізнавальної діяльності. Розквіт історичної науки приходить на XIX ст., котре називають «*століттям істориків*». Основним заняттям істориків стало намагання перетворити історію на таку ж строгу науку як і природознавство, подолати описовість та підвести історичний процес під

загальні соціологічні схеми (позитивізм), а з іншого боку історики прагнули описати минуле «таким, яким воно було» (Л. фон Ранке). Історія перетворилася із простих розповідей про минуле в науку зі своїми об'єктом, предметом, методами дослідження.

2. ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИЧНІ ФАКТИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Методологія (грец. *method* шлях + *logos* слово, вчення) - це система принципів та способів, правил та нормативів пізнання, тобто наука про способи пізнання.

Існує ряд принципів – фундаментальних припущень, вимог щодо застосування методів і забезпечення вірогідності результатів дослідження. Одним із найважливіших принципів, на думку більшості вітчизняних істориків, є **принцип об'єктивності**, який зобов'язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи подобаються вони дослідникові чи ні. Важливим у процесі пізнання є **принцип історизму**, який передбачає розгляд історичних фактів у конкретному історичному середовищі, в динаміці їх розвитку. Важливе значення мають **діалектичний принцип**, який передбачає розгляд різноманітних явищ у взаємозв'язку, саморозвитку і взаємообумовленості, а також **системний принцип** – підхід до певної сукупності історичних фактів як до стрункої системи з властивими саме їй закономірностями і зв'язками.

Історик моделює минуле на основі наявної в нього інформації, яка завжди неповна. Отже, знання про минуле носить *гіпотетичний, імовірнісний характер*.

Об'єкт вивчення і саме вивчення - не одне й те саме. Також можна сказати, що *минуле - це не історія*. Не можна ототожнювати об'єкт і **предмет** дослідження. Якщо минуле «яким воно було» постає як об'єкт історичного дослідження, то предметом постає той образ минулого, який виникає перед нашим розумовим поглядом. Реальне життя завжди складніше і багатше будь-яких умоглядних теоретичних побудов. Оскільки життя складніше об'єкта науки, відтворена історія завжди не відповідає по своїй широті і глибині реальній історії (тобто минулому життю).

Історичне дослідження базується на **джерелах**, з них історик черпає інформацію про минуле, яку він інтерпретує, осмислює і на основі якої відтворює, реконструює (чи конструює) картину-образ минулого. По суті можна розділити всі джерела, використовувані в історичних дослідженнях, на два основних класи: *історичні* й *археологічні*. Всі знаряддя і результати людської діяльності розглядаються як феномени-артефакти, в яких «закодована» інформація про цю діяльність. У випадках, коли письмові джерела відсутні, доводиться використовувати винятково археологічні джерела. Центральне місце серед історичних джерел займають *письмові тексти* - хроніки, документи, листи і т.п. - їх називають *первинними історичними текстами*.

Історичні джерела виступають як свідчення, відображення, образи, сліди минулого, використання яких служить реконструкції історичного минулого. У ході такої реконструкції виникають історичні праці - статті, монографії, підручники - їх називають *вторинними історичними текстами* (або історіографією).

Історичне пізнання, сформувавшись як самостійна галузь пізнавальної діяльності, із самого початку виступає як емпірична форма пізнання. Вважається, що історія, перш за все, повинна спиратися на факти, має прагнути до об'єктивності.

Історія неможлива без фактів, але до них не зводиться. Тобто, факти самі по собі не створюють загальної картини, концептуальної схеми - вони, скоріше, в неї вписуються.

Оскільки «уся сукупність фактів» ніколи нам не дана повною мірою - це неможливо, та й у цьому немає необхідності - особливе значення в науці набуває інтерпретація фактів. Зрештою факти завжди постають у тій або іншій інтерпретації, від неї залежить їхній добір. Те, що при одному підході є найважливішим фактом, при іншому підході рівно нічого не значить. Історичне пізнання не зводиться до суми фактів чи до набору інформації про минуле.

3. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОСОФІЯ. СПЕЦИФІКА ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Коли дослідник береться за вирішення навіть вузьких, спеціальних проблем, він не може обійти проблем загальних, його мислення завжди концептуальне. Історик виходить з більш широкої картини світу, з загального світобачення, певної **філософії історії**. Філософія історії -

область філософського знання, що охоплює онтологічні питання історичного процесу - такі, як смисл і напрямок історії, розчленовування і послідовність основних історичних епох, специфіка історичного процесу, співвідношення історії і природи, свободи і необхідності в історичній творчості, а також гносеологічні і логіко-методологічні проблеми історичної науки.

Термін «*історіософія*» (грец. *historia* + *sophia* мудрість) став досить популярним в українській історіографії, хоча в світовому науковому співтоваристві він не набув наукового статусу. Цей термін допускає досить широке трактування. Більшість дослідників не розрізняють філософію історії та історіософію, використовують ці терміни як тотожні, що, на наш погляд, не зовсім справедливо. Історіософія розглядається як певна сукупність суспільно-світоглядних ідей, які складають аксіологічний пласт – оціночний критерій – у філософській системі викладу історії. Історіософію в цьому плані можна порівняти з теологією історії. Історіософія пов'язана з релігійним розумінням історії. Цілком правомірне вживання терміну «історіософія» як синоніму «історичної ідеології».

Історик дивиться в минуле з сучасності, що й визначає перспективу його бачення. Він висловлює своє судження про минуле, так чи інакше, виходячи з певної точки зору. Зі зміною «сучасності» змінюється і та перспектива бачення минулого, яку вона визначає. Надалі можуть відбуватися нові події, що задають нове прочитання історичного досвіду, його переосмислення. Кожне покоління сприймає та інтерпретує минуле на базі своїх концепцій, цінностей, світогляду, котрі визначають його ставлення до навколишнього світу.

Проблема взаємовідносин *ідеології, політики й історіографії* - одна з найбільш складних для історичної науки. Багато видатних філософів і істориків приходили до песимістичного висновку про те, що історична наука взагалі не в змозі звільнитися від полону ідеології й політики. Історична наука в усі часи була пов'язана з політикою, являлась сферою, в якій реалізовувалися на історичному матеріалі різні політичні інтереси та прагнення. Різні політичні сили розглядають історію частіше всього лише як засіб легітимації – обґрунтування і виправдання своєї нинішньої політики. Для багатьох політичних еліт властиве переконання: той, хто контролює знання про минуле, володіє сьогоденням, а той, хто має владу над часом, зберігає владу над людьми. В силу цього історичні знання виявилися в тісному зв'язку з ідеологією і навіть у залежності від неї. В свою чергу, вони можуть впливати на політику й ідеологію.

«Немає історії, є історики», «кожне покоління переписує історію наново», «всяка історія є осучасненням минулого». В марксистській літературі подібні погляди зазнавали нищівної критики як науково неспроможні. Але сьогодення практика їх підтверджує, більше того - вони сприймаються як банальності.

Плюралізм історичних суджень пояснюється самим предметом дослідження, тобто множинністю історичної реальності в усіх її різноманітних проявах. Різні філософські системи, багатство принципів і методів історичних досліджень можуть відрізнити сучасну історичну науку від колишньої догматичної. Але такий плюралізм загрожує розмиванням «змістовного ядра», сенсу пізнавальної діяльності.

4. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРИОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

В історії української історіографії й історіософії можна виділити кілька наступних періодів:

- 1) **доба давньоруського літописання**, коли в Україні-Русі існувала міцна князівська держава, а історичні твори в формі літописів створювалися при княжих резиденціях чи в монастирях; в історіописанні домінували релігійні концепції провіденціалізму (XI–XIV ст.);
- 2) **доба литовсько-руського літописання й українсько-польської публіцистики**, коли українські землі втратили свою суверенність, а старі традиції літописання при монастирях збагачувалися новими західноєвропейськими ідеями прагматизму та виникали нові – публіцистичні – різновиди історичних творів (XIV–XVII ст.);
- 3) **доба козацького літописання**, коли виникає держава Війська Запорозького, а її творці описують славні й ганебні діяння народу й вождів, легітимізуючи право нової «козацько-малоросійської нації» на волю і державу; історичні праці були чимось середнім між літописами, політичними памфлетами і барочними повістями (XVII–XVIII ст.);

- 4) **доба наукової історіографії**, коли на історіописання поширюються принципи науки – критицизм супроти історичних джерел, вимоги повторюваності досягнутого результату іншим дослідником, прагнення використання достовірних наукових результатів у практичній площині управління тощо (кінець XVIII–XX ст.).

Остання доба поділяється на кілька більш дрібних періодів:

а) **історіографія «українського національного відродження»** – антикварництво, критична історія й романтизм (кінець XVIII – половина XIX ст.), народницька історіографія (1860-ті рр. – початок XX ст.), державницька історіографія (з 1920-х рр.);

б) **доба радянської історіографії** – часи методологічного плюралізму (1920-ті рр.), часи безперечного диктату марксистсько-ленінсько-сталінської догматики (1930-ті – початок 1950-х рр.), часи розквіту й перші ознаки кризи радянської історіографії (1950-ті – кінець 1980-х рр.);

в) **пострадянська, або українська національна історіографія** (з 1990-х рр.). З другої половини 1990-х рр. стали справжнім одкровенням для України новітні зарубіжні течії – **історіографічний постмодернізм** і **нова інтелектуальна історія**, що здобули поширення на Заході у 1970-1980-х рр. Представники цих течій й їхні теперішні українські адепти акцентують увагу на *історичному наративі* – на мові, структурі тексту, що створюється дослідником у процесі прочитання історичних свідoctв. Історична реальність виступає в новому тлумаченні не як щось зовнішнє суб'єкту пізнання, а як те, що конструюється мовною і дискурсивною практикою.

5. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. УКРАЇНА ЯК ЗОНА КОНТАКТУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Більшість авторів прагнуть поглянути на *Україну* як на *оригінальну культурно-історичну одиницю – зону контакту (протистояння і асиміляції) кількох цивілізацій*. Древні і середньовічні цивілізації, поширені на українських теренах, належали до двох типів культур – осілої і кочової, землеробської і скотарської, що формувалися з IV тис. до н.е. На початку н.е. співіснування цих культур набрало форму співжиття, а також і протистояння християнської і поганської, а згодом – мусульманської цивілізацій. З XVI-XVIII ст. на українських землях додатково розгортається ще взаємозбагачувальне суперництво західноєвропейської (католицько-протестантської), або атлантичної, та євразійської (російсько-православної) цивілізацій.

Становлення цивілізаційних систем планети проходило протягом століть, кожна з них на початкових етапах формування містила характерні риси багатьох інших. При цьому український культурно-національний тип, будучи розділеним між кількома названими утвореннями, виявився носієм певних ознак різнохарактерних цивілізацій. Історія України, таким чином, надає чудовий матеріал для порівняльного аналізу процесів взаємопроникнення ряду світових цивілізацій.

Головна мета навчального посібника полягає в збагаченні студентів певним комплексом знань з соціально-політичної, економічної й культурної історії нашої Вітчизни. Значна увага зосереджена на історіософському осмисленні історичного минулого України; на специфіці етнополітичного процесу та взаєминах чисельних етносів України; на особливостях розвитку політико-правової структури українського суспільства, державного та адміністративно-територіального устрою, політичних режимів, їх внутрішньої та зовнішньої політики; на політичних і культурних процесах, ролі в них політичних партій, громадських рухів, лідерів нації; на політичних ідеологіях та інших формах свідомості народу; на визначальних тенденціях розвитку релігії, освіти, мистецтва, науки і техніки. На підставі цих знань передбачається пізнання закономірностей розвитку України в конкретних історичних епохах.

Хронологічні межі посібника охоплюють часи від становлення первіснообщинного ладу до сьогодення. В цих межах виділяються наступні історичні періоди:

- 1) Первіснообщинний лад, або доцивілізаційний (доісторичний) період ($\approx$ 800 тис. рр. тому – початок I тис. до н.е.);
- 2) Скіфо-сарматська й еллінська доба, або античний період (VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.);
- 3) Германо-тюрко-слов'янська доба, або ранньосередньовічний період (VII – IX ст.);
- 4) Києво-руська доба, або зріле середньовіччя (X – перша половина XIV ст.);
- 5) Польсько-литовська й татарська доба, або пізнє середньовіччя (середина XIV – середина XVII ст.);
- 6) Козацько-малоросійська доба, або ранній новий час (середина XVII – кінець XVIII ст.);

- 7) Російсько-австрійська (імперська) доба, або новий час (остання чверть XVIII – початок XX ст.);
- 8) Радянська доба, або новітній час (1920 – 1991 рр.);
- 9) Доба української державної незалежності, або пострадянський період (з 1991 р.).

У цих межах вивчаються: **а)** господарство, способи здійснення влади і регуляції поведінки в первісному суспільстві; **б)** економічні відносини та соціальні структури українського народу на всіх етапах його розвитку, права й обов'язки різних верств населення; **в)** системи забезпечення влади, принципи її побудови та функціонування з перших держав VII ст. до н.е. і до наших днів; **г)** формування і розвиток історично-етнографічних регіонів України; **д)** історія формування та діяльності громадських, культурних, освітніх і політичних організацій українського народу; **е)** історичні особливості пошуку оптимальних моделей будівництва незалежної України; **є)** історія українських міграційних й еміграційних процесів; **ж)** економічний, соціально-політичний і культурний розвиток різних народів на Україні; **з)** історіософські ідеї й історіографічні концепції історії України.

ТЕМА 2

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДОЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПЕРІОД. ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

1. «Доісторичне» минуле України. Розвиток первіснообщинного ладу.
2. Давня Україна. Виникнення перших цивілізаційних утворень.
3. Еллінські держави Північного Причорномор'я в VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.
4. Варварські навали та фінал античної цивілізації на півдні України.

1. «ДОІСТОРИЧНЕ» МИНУЛЕ УКРАЇНИ. РОЗВИТОК ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ

Найдавніша людина з'являється на території України в *період давньокам'яного віку (палеоліту)*, приблизно 800 тис. років тому в Закарпатті (стоянка Корольово) і більш 300 тис. років тому в Придністров'ї (Лука-Врублевецька). Період *пізнього палеоліту* (близько 35-11 тис. років тому), характеризується появою людини сучасного фізичного типу – *Homo Sapiens* (людина розумна). Провідною формою соціального об'єднання людей (на відміну від раннього періоду, у якому переважало *людське стадо*) стає *родова община*. Корінна відмінність родової общини (т. зв. клану) від людського стада полягала в переважанні кровних зв'язків між членами групи, а також у поширенні суто соціальних механізмів функціонування колективу на протигагу біологічному колективізму, що панував раніше у первісних людських істот. У сучасних межах України виявлено приблизно 500 стоянок людей пізнього палеоліту. Населення тоді не перевищувало 20 тис. чоловік.

В епоху *мезоліту (середнього кам'яного віку)* (10,3 - 7 тис. рр. тому) відбуваються кардинальні зміни у виробництві знарядь праці і зброї: на додаток до традиційних дрюків, палок-копалок, шкребків, проколок, ручних рубил, списів були винайдені лук і стріли. Також помічаються перші спроби приручення диких тварин.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха *неоліту (нового каменю)*, що продовжувалася з VI по III тис. до н.е. Це час грандіозних змін в економіці: люди поступово переходять до осілості, з'являються нові галузі господарства – скотарство і землеробство. Перехід людства від привласнюючого господарства (збиральництво, полювання) до відтворюючого в науковій літературі прийнято називати *неолітичною революцією*. В межах України виділяються дві культурно-господарські зони: південно-західна (хліборобсько-скотарська) і північно-східна (полювальсько-рибальська). У соціальному аспекті пануючим був родовий лад, хоча вже намічався перехід від пізньородової до *сусідської общини*, в якій панувала б спільність виробничо-споживчих інтересів членів колективу над кровними зв'язками.

У даних умовах поступово збільшується забезпеченість життєвими ресурсами і пов'язана з нею осілість. Приріст населення збільшується не менше ніж у 100 разів. Такий величезний стрибок учені називають першою *демографічною революцією*.

Влада в *родовій общині*, як і в будь-якому додержавному, до-політичному суспільстві, не була відділена від усїєї маси населення. Вона носила характер примітивного народовладдя (демократії) і не припускала наявності спеціального апарату управлінців-професіоналів. Таке

влаштування відносин отримало в науці назву *потестарної організації*, від лат. *potestas* – влада, могутність. Главою клану вважався самий старший за віком. У *пізньородовій общині* відбувається виділення господарської, військової і сакральної влади. У тих випадках, коли функції керівника, полководця і чаклуна обіймалися в одних руках, влада ватажка ставала надзвичайно могутньою для первісного суспільства.

Родова община, залишаючись єдиним власником засобів виробництва (промислова територія, худоба, іноді знаряддя праці), була також і єдиною економічною одиницею. В умовах розкладання первіснообщинного ладу ці функції переходять до патріархальної сім'ї (значно пізніше – до парної сім'ї), але ще тривалий час навіть після виникнення держави власність на общинну землю залишалася колективною, що не підлягала відчуженню поза громадою.

Однією з блискучих культур часів переходу від неоліту до бронзового віку в Україні являється *трипільська археологічна культура*, названа так по місцю виявлення перших її пам'яток поблизу с. Трипільля на Київщині в 1893 р. відомим ученим В.В. Хвойкою. Трипільська культура, що існувала в IV-III тис. до н.е., була поширена на Нижньому Дунаї, Дністрі, Бузі, частково в Середньому Придніпров'ї і входила в комплекс типологічно схожих культур Балканського півострова. До деякої міри Трипільля можна назвати «культурою кочуючих хліборобів». Населення трипільської культури було достатньо розвинене і перебувало в стадії «передміської» цивілізації: поселення «трипільців» у середньому мали більш ніж по 2000 будівель, які розташовувалися декількома концентричними колами, що забудовувались послідовно протягом тривалого часу. Чисельність населення такого «міста» коливалася від 15 до 20 тис. жителів. На ранньому етапі існування трипільської культури сумарна кількість її носіїв коливалася близько 30 тис. людей, наприкінці середнього етапу вона зросла до 410 тис. Далі спостерігається деякий спад: 330 тис. у середині й близько 100-120 тис. наприкінці пізнього етапу.

Надзвичайною рисою трипільської культури, у цілому також не властивою енеоліту, як і висока щільність та велика чисельність населення, був переважно мирний, не військовий її характер. При розкопках трипільських поселень практично не виявляється залишків озброєнь і спеціальних оборонних споруд (окрім того, що само по собі концентричне забудування поселень носило певно захисний характер). Нарешті, дивна загадка загибелі культури. Академік П.П. Толочко стверджує, що на початку III тис. до н.е. трипільські «мегаполіси» раптом припинили своє існування: будинки були спалені, їхні мешканці кудись зникли. Немає слідів масової загибелі, немає величезних могильників. Житла кинуті з усім скарбом. При розкопках знаходять горщики, зернотерки, різноманітні кам'яні і кістяні знаряддя праці. Але ж кожне являло в ті далекі часи величезну цінність.

У V-II тис. до н.е. різноманітні регіони України переживали або **енеоліт** (*мідно-кам'яний вік*), або **бронзовий вік**. Зокрема, з енеолітом зв'язують трипільську археологічну культуру, а з бронзовим віком – ямну і зрубну культури. Характерною рисою даного періоду було створення *значних племінних союзів* на чолі з вождями і розширення культурно-економічних контактів. Колосальним нововведенням цієї епохи був перехід ряду племен степових і лісостепових зон планети до інтенсивного кочового скотарства, що виокремилось із комплексного хліборобсько-скотарського господарства. Даний прогресивний перехід учені називають *першим в історії людства суспільним поділом праці*.

Грандіозним нововведенням епохи бронзи було також освоєння технології плавлення металу. Метал (чи то мідь, чи то бронза – перший штучно створений людиною сплав міді з оловом або миш'яком) був рідкістю, високо цінувався і передавався в спадщину у вигляді виробів або навіть злитків. Тому тривалий час як основний матеріал для виготовлення знарядь праці продовжував використовуватися камінь (частіше за все, кремій).

На нашій території в III тис. до н.е., відбувається і формування арійської гілки індоєвропейської спільності. Професор Д.Я. Телегін зв'язує зі східною групою праїноєвропейського масиву – предками **арійських племен** – *середньостогівську археологічну культуру* в степовій зоні України. Наприкінці IV - на початку III тис. до н.е. основною галуззю скотарського господарства цих племен було конярство (серед останків тварин 74 % належить кісткам домашнього коня), що, на думку дослідників, висуває південь лісостепу України на одне з провідних місць у світі в справі приручення і виведення домашнього коня. У цю ж епоху, наприкінці IV тис. до н.е., у степах України з'являються кургани, що на сторіччя стануть невід'ємним елементом ландшафту цієї зони. Кургани являють собою округлі насипи різної

висоти, під якими знаходяться поховання. Проте, це не просто земляні насипи: навколо них зберігаються залишки складних архітектурних споруд із землі, дернових грудок, каменю і дерева. Поява курганів із викладеними навколо каменями або вертикально поставленими плитами дослідники зв'язують із культом сонця.

Бронзовий вік в Україні – завершальна стадія первіснообщинного ладу. У ньому зародилися і дозріли всі передумови для появи станово-класових відносин, що панують на наступних історичних етапах.

2. ДАВНЯ УКРАЇНА. ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ УТВОРЕНЬ

На рубежі II - I тис. до н.е., на порозі раннього залізного віку, на захід сучасної України просувались кельтські, на південний захід – *гето-фракійські* племена (пізніше присутні у Причорномор'ї і Приазов'ї); на північному заході, півночі і частково північному сході – панували *балтські, угро-фінські* і *праслов'янські племена*. Культурне, політичне і соціально-економічне лідерство належало степовому населенню Причорномор'я і Приазов'я від Дону до Дністра, а також Північного Кавказу. То були *північноіранські етноси*, яких ототожнили з нащадками племен зрубної археологічної культури. Вони стали відомі в грецьких джерелах як **кіммерійці**, а в близькосхідних (асиро-вавилонських, старосврейських, перських) як *гімїрри*. Головну галузь їхнього господарства складало кочове скотарство. Кіммерійці першими на землях України засвоїли технологію виробництва заліза і високорозвиненої металообробки.

Наступниками кіммерійців у південноукраїнських степах стали споріднені з ними **скіфи**, що на зламі VIII-VII ст. до н.е. витіснили своїх попередників через Кавказький хребет у Малу Азію. Переслідуючи ворогів, вони створили навколо озера Урмія військово-грабіжницьку державу, відому в асирійських джерелах як *Ішкуза*.

Після повернення у Північне Причорномор'я на рубежі VII-VI ст. до н.е. кочові скіфи засновують свою другу державу – *Велику Скіфію*. Ранньокласова Скіфія – типовий вияв феномену «кочової державності»: мобільні, добре зорганізовані, чудово споряджені і озброєні вершники підкорили сусідні племена, примусивши їх сплачувати данину і надавати військову підтримку.

Обов'язковим елементом скіфської «кочової» держави було багатофункціональне місто, яке інтегрувало навколо себе однофункціональні містечка – фортеці, центри ремесла, пункти торгівлі, аграрні поселення.

Велика Скіфія досягає максимальної могутності в середині IV ст. до н.е. при царі *Атеї*, який добився статусу одноособового правителя країни.

Населення Скіфії *Геродот* (V ст. до н.е.) розділяв на *скіфів-хліборобів, скіфів-кочівників, царських скіфів* і т.д. Перші вели осілий спосіб життя, займаючись землеробством. Головною галуззю господарства скіфів-кочівників був випас худоби, також вони не зневажали і полюванням. Основне заняття царських скіфів – військова справа і збір данини з підпорядкованих племен. Скіфи відрізнялися великою войовничістю й агресивністю: так, поширеним був звичай зняття скальпів і пиття крові вбитих ворогів. Як і кіммерійці, скіфи належали до народів, що розмовляли на одному з діалектів давньоіранської мови.

Цікавий похоронний обряд скіфів. Величні кургани, поширені не тільки в степовій смузі України, а також в усьому Великому євразійському степу до меж Китаю, уперше з'являються, як зазначалося, ще в передскіфську епоху. Якщо простий люд ховали в звичайних ґрунтових могильниках, а рабів – часом у розширених звірячих норах, то знатні особи відправлялися у світ інший з особливою пошаною і за спеціальним ритуалом. Коли вмирав скіфський цар, повідомляє Геродот, його тіло бальзамували і возили по всій країні протягом 40 днів. Потім прах доставляли в місцевість *Геррос* (на межі територій сучасної Дніпропетровської і Запорозької областей) і там ховали. Через рік після смерті царя скіфи розставляли навколо кургану, почесну варту мертвих воїнів і коней на колах. Розповідь Геродота багатьом здавалася лише легендою. Але коли декілька років тому учасники українсько-німецької археологічної експедиції, що розкопує знаменитий Чортотлицький курган, почали розчищати землю навколо крепіди, вони дійсно побачили купки, де людські і кінські кістки були перемішані з фрагментами кінської зброї і зброї. Якщо не рахувати воїнів-стражників, у кургані разом із царем поховано біля двох десятків людей: цариця, слуги, зброєносці, конюхи при конях. Усі вони були вбиті, щоб супроводжувати свого повелителя в загробному житті.

Проте, вже у III-II ст. до н.е. під тиском зі Сходу споріднених савроматських племен, що жили перед тим у степах басейнів Волги і Дону й у Південному Приураллі, скіфи відійшли на Нижній Дунай, у Добруджу, на Нижній Дніпро і в Крим, утворивши т. зв. *Малі Скіфії*, що були втягнуті в орбіту елліністичної цивілізації.

Занепалу Велику Скіфію заступила *Сарматія*, яка, всупереч військовій звитязі своїх воїнів, єдиною державою стати не спромоглася. Відомі такі могутні воєнно-племінні союзи **сармат**, як *савромати, язигі, сіраки, роксолани, аорси, алани* й ін. У військову справу Європи завдяки сарматам була впроваджена тактика бою в кінному строї важкоозброєних вершників – катафрактаріїв, що стало прообразом лицарської кавалерії. У лісостеповому Причорномор'ї при сарматах, як і в скіфські часи, збереглися укріплені поселення (протоміста) аграрно-ремісничого і торгового характеру. Порівняно непогано в кочівників-сармат були розвинені ремесла – ковальське, бронзоволиварне, шкіряне, деревообробне, ткацьке і т.д. Велику роль у сарматському середовищі грали жінки: вони разом із чоловіками брали участь у війнах (знатна дівчина поки не уб'є першого ворога не могла вийти заміж – звідси реальні паралелі до грецьких легенд про амазонок), були високо поважаними жрицями і царицями.

З III-IV ст. н.е. більшість сарматських військово-політичних (племінних) союзів пали під ударами готів і гунів, а їхнє населення, втягнене до того ж у Велике переселення народів, поступово асимілювалося з навколишніми народами, зокрема, слов'янами. На Сіверському Дінці, Доні, Північному Кавказі ще в часи монгольської навали (XIII в.) фіксується пізньосарматське – аланське населення. Сучасні осетини, що живуть на Кавказі в Північно-Осетинській (Російська Федерація) і Південно-Осетинській (Грузія) республіках, являються прямими нащадками алан. Так степовики перетворилися на горців.

3. Еллінські держави Північного Причорномор'я в VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.

Грецька колонізація Середземноморського басейну VIII-VI ст. до н.е., що отримала в літературі епітет «великої», з VII ст. перекидається і на землі Північного Причорномор'я, остаточно втягуючи їх у орбіту середземноморської цивілізації.

Серед комплексу демографічних (відносно перенаселення), соціально-політичних (внутрішня боротьба різних угруповань) та економічних (різка диференціація багатих і бідних та потреба інтенсифікації виробництва) причин колонізаційного руху не останнє місце займали торговельні інтереси. Тодішня промисловість передових ремісничих центрів вимагала нових ринків збуту продукції та ринків сировини, якої не вистачало в Елладі (метали, ліс, хліб). Крім того зростаюча економіка потребувала регулярного притоку рабів.

У процесі колонізації в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї виникло чотири основних центри:

1) *Ніконій* (біля сучасного села Роксолани) і *Тіра* (від грецької назви Дністра – Тірас) – район Дністровського лиману (VI ст. до н.е.);

2) *Борисфен*, згодом – *Ольвія* (у перекладі «Щаслива») – район Дніпро-Бузького лиману (межа VII - VI ст. до н.е.);

3) *Херсонес Таврійський* (у перекладі «Півострів Таврів», поруч з сучасним Севастополем), *Керкінітида* (сучасна Євпаторія), *Калос-Лімен* (у перекладі «Прекрасна Гавань», сучасне Чорноморське) – район Західного Криму (VI - V ст. до н.е.);

4) *Феодосія*, *Пантікапей* (сучасна Керч), *Фанагорія*, *Кіммерік*, *Горгінія* (спочатку – *Синдська Гавань*, нині – Анапа), *Гермонасса* (станція Таманська Краснодарського краю РФ), *Німфей* – Східний Крим, території по обох берегах Керченської протоки, Таманський півострів (VI ст. до н.е.).

В історії античних держав цього великого регіону виділяють два основних періоди:

а) VI – II ст. до н.е. – час самостійного життя на базі еллінських традицій і більш-менш мирного співіснування зі скіфськими племенами;

б) I ст. до н.е. – IV ст. н.е. – період підпорядкування спочатку Понтійському царству Мітрідата VI Євпатора, потім Римській державі, час руйнівних набігів гетів, готів, гунів та значного посилення «варваризації» культури і побуту.

Основною формою державності у греків був поліс або місто-держави. **Поліс** (у римлян – *civitas* «об'єднання громадян» від лат. *civis* – громадянин) виріс із сільської общини, і сам став

одним із варіантів общинної структури. Згідно з уявленнями самих древніх греків, поліс – це не стіни, а, перш за все, люди, громадянський колектив. Поліс являв собою єдність у трьох особах: держава, місто, община. Община складалася з колективу громадян, які були власниками земельних наділів і воїнами, людьми, зацікавленими в тому, щоб приймати участь у політичному і культурному житті свого рідного міста. Економічну основу полісу складала така форма власності на землю, яку можна назвати колективною (державною, общинною), й індивідуальною (приватною).

Система органів влади і право полісів Північного Причорномор'я були схожими з інституціями материкової Греції. *Вищим органом влади* вважалися **народні збори** громадян-землевласників (скорочено – «народ»), які, поряд із *радою*, здійснювали законодавчі функції. У зборах брали участь усі громадяни (жінки, чужоземці та раби громадянами не являлися), вирішуючи питання зовнішньої політики, оборони, наділення іноземців громадянськими правами, забезпечення населення харчами в неврожайні роки, надання торговельних пільг. *Виконавча влада* належала окремим колегіям (найвища – *колегія архонтів*, військова – *стратегів*, контролююча виконання державних декретів – *колегія номофілаків* тощо) або окремим посадовим особам, які регулярно переобиралися, як правило, через рік. У колоніях діяли судові установи – *дікастерії*, що ділилися на різноманітні відділення для розгляду відповідних питань.

Міста-держави східного Криму і Таманського півострова близько V ст. до н.е. об'єдналися в союз із метою забезпечення контролю над Керченською протокою (Боспором Кіммерійським) і над торговельними потоками між Азовським і Чорним морями. На чолі союзу встали правителі (архонти) Пантікапею.

Близько 438 р. до н.е. *Спартокіди* встановили тиранічне правління, перетворивши слабку добровільну асоціацію міст (спочатку – релігійна, потім – військово-політичний союз) у могутню державу, відому як **Боспорське царство**. У цій монархії повільно, але неухильно відмирили традиції полісного самоврядування, інтенсивно зростала бюрократизація управління. *Боспор* – спадкова тиранія, що являлася, на думку фахівців, поодиноким явищем у конституційній історії античного світу.

Характерна Боспору своєрідність організації суспільного життя полягала у синтезі елементів полісної державності з царським правлінням. З одного боку – обожнення династа, його необмежена влада, постійний бюрократичний апарат, царська власність на значну частину земель, наявність професійної армії, а з другого боку – видимість функціонування демократичних інститутів. Боспорські міста являли собою включені до складу держави поліси, наділені рядом привілеїв. Особливо – це столиця *Пантікапей*; могутня *Феодосія*, приєднана в IV ст. до н.е.; *Танаїс*, заснований у гирлі Дону близько III ст. до н.е. ймовірно противниками центральної влади; *Фанагорія*, що підтримала в I ст. н.е. Рим у боротьбі з повсталими боспорськими царями. Навіть у кінці III ст. еліта громадян, займаючи вищі міські посади, входить до царської ради.

4. ВАРВАРСЬКІ НАВАЛИ ТА ФІНАЛ АНТИЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У II-VII ст. (за іншим датуванням у IV-VI ст.) територія України, як і весь Європейський континент, переживає період Великого переселення народів, у ході якого безліч етносів перемінили місця свого давнішого проживання. У цей період від варварських навал і деградації власної адміністративної системи пала Західно-Римська імперія (476 р.), а Східно-Римська (Візантійська) ледь устояла в боротьбі на декількох фронтах.

До середини VI ст. статус міста змінюється. Херсон (така тепер офіційна назва Херсонесу) стає центром імперської провінції Візантії. До візантійських володінь у Криму ще перед *Юстиніаном I* (527-565 рр.) було приєднано Боспор. Розширення візантійської Таврики призвело до підвищення рангу правителів Херсона як центра провінції. У другій половині VI ст. військовою і цивільною владою в регіоні здійснював *дука* Херсона.

На українських землях істотно змінюється етнокультурний склад населення і політичний розклад сил. Спочатку в Північному Причорномор'ї тисячолітнє панування іранських племен похитнулося внаслідок заснуванням Готської держави. За легендою, ця держава в IV ст. скорила всі народи між Балтійським і Чорним морями. Зі скандинавських саг відома столиця цієї держави – «Данпарстад» (Дніпровське місто). **Готи** були східногерманським етносом, що переселився в I ст. до н.е. зі Скандинавії в низов'я Вісли і в II ст. з'явився на землях України. Готи поділялися на

дві гілки: західних (*візиготи-тервінги*, або *вестготи*) і східних (*остроготи-грейтунги*, або *остготи*). З їхнім приходом значна частина населення Північного Причорномор'я втягується в III ст. у т. зв. «*готські*» або «*скіфські*» війни проти Риму.

Відроджена після «готських» війн антична Тіра в IV ст. змінює свій статус, перетворюючись на політичний центр ранньодержавного об'єднання на чолі з візиготською військовою аристократією. Під час «готських» війн антична Ольвія, так як і Тіра, припиняє своє існування.

Після знищення Готського утворення гунами в 375-376 рр. вестготи відступили на Балканський півострів, за римські кордони.

Іранські племена – давнішні хазяї Північного Причорномор'я – були потіснені остаточно гунами. **Гуни** являлися нащадками племен хунну, що до II ст. жили на території сучасної Монголії, і угро-фінських племен Волзько-Уральського межиріччя. У IV ст. вони, мабуть, домовившись із слов'янським племінним союзом антів, завдають поразки аланам, готам, установлюють протекторат над деякими грецькими колоніями на узбережжі. У V ст. вони на чолі з царем *Аттілою*, об'єднавши під своєю владою народи і держави Східної і Центральної Європи, загрожують самому існуванню обох Римських імперій. Гунські й союзні з ними війська борються за землі Галії й Італії. «Столиця» гунської «імперії» у цей час переноситься з Північного Причорномор'я («*Гуновар*» – ставка на нижньому Дніпрі) у Паннонію (сучасна Угорщина). Незважаючи на гучні перемоги, гунська велич швидко похилилася: після смерті Аттіли в 453 р. гуни терплять ряд нищівних поразок і з другої половини V ст. утрачають контроль над більшістю колишніх володінь. З тих пір в українських степах перебувають не дуже крупні племінні союзи кочівників-тюрків *булгар*, *авар*, *гузів*, *угрів*, *печенігів*, що прийшли на ці землі в складі гунської орди або вже після її розпаду.

ТЕМА 3 СХІДНА ЄВРОПА В ДОБУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. КИЇВСЬКА РУСЬ

1. Наслідки Великого переселення народів. Давні слов'яни.
2. Походження Русі. Формування державного центру в Середньому Придніпров'ї.
3. Київська Русь у X–XIV ст.: назва та явище.
4. Виникнення Золотої Орди та інтеграція східноєвропейських земель до її складу.

1. НАСЛІДКИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Лінгвісти вважають, що на рубежі III–II тис. до н.е. з індоєвропейської спільності виділилася *германо-балто-слов'янська група*. На думку академіка Б.А. Рибаківа, **слов'яни** відбрунькувалися від інших індоєвропейців близько XVIII–XV ст. до н.е., коли в ряді археологічних культур Східної і Центральної Європи простежується певна наступність аж до початку християнської ери. Вже в перших сторіччях після н.е. слов'яни стають відомими в античній літературі під ім'ям *венеди*. Про них пишуть римський учений і державний діяч Пліній Старший, історик Римської імперії Корнелій Тацит, грецький географ і астроном Клавдій Птолемей.

Етнічний ім'я народу «слов'яни» уперше вживають готський історик Йордан, візантійські автори Іоанн Ефеський, Прокопій Кесарійський і ін. У творі «Про походження і діяння гетів» (VI в.) Йордан пише, що слов'яни діляться на три групи: венеди – у басейні Вісли, склавини – між Дунаєм і Дністром і анти – між Дністром і Дніпром. Колись вони мали одне ім'я – венеди, але пізніше розселилися, змінивши назви «по різноманітним родам і місцевостям». У результаті розпаду древньої ранньослов'янської спільності формуються окремі слов'янські народи, які розселяючись із території загальнослов'янської прабатьківщини, освоюють Балканський півострів, Центральну і Східну Європу.

Тривалий час перед дослідниками поставало питання *прабатьківщини слов'ян*. Його сформулював іще київський літописець XII ст. монах *Нестор*, автор «*Повісті минулих літ*». На сьогоднішній день можна виділити декілька теорій.

1. «*Дунайська*» теорія, висунута самим Нестором. Її підтримували і розвивали відомі російські історики XIX ст. С.М. Соловйов і В.О. Ключевський.

2. Концепція чеського вченого XIX ст. Л. Нідерле, відповідно до якої балто-слов'янська спільність сформувалася на *широких просторах Центральної і Східної Європи*. Погляди Л. Нідерле багато в чому розділяв М.С. Грушевський.

3. «*Південно-прибалтійська*», що належить російському досліднику О.О.Шахматову, відповідно до якої балто-слов'янська спільність у басейні Західної Двіни розкололася в результаті переселення зі Скандинавії та басейну Вісли германських (готських) племен.

4. «*Вісло-одерська*» теорія, сформульована в 1930–1950-х рр. польськими фахівцями.

5. «*Синтетична*» концепція, розроблена в 1950–1960-х рр. радянськими істориками Б.О.Рибаковим, М.І. Артамоновим, П.М. Третьяковим, що містить у собі висновки як вісло-одерської, так і деяких інших теорій.

З території своєї прабатьківщини, яку вони ніколи не залишали, слов'яни розселилися хвилями, ніби пульсуючими концентричними колами, займаючи, де силою, а де і мирно сусідні області і країни. До раннього середньовіччя вони ніколи не заселяли одночасно всієї території між Дніпром і Одером. У V ст. слов'яни влаштовують широкомасштабні вторгнення на Балканський півострів, переходять Дунай, тривожать границі Візантійської імперії. Візантія, незважаючи на будівництво ряду фортець по Дунаю на північ від Балканського хребта, не спромоглася зупинити слов'янський рух на південь. У 540-550-х рр. слов'янські племена розселяються за Дунаєм, доходячи до Пелопоннесу.

На землях Правобережної і частини Лівобережної України присутність слов'янських племен археологічні джерела однозначно фіксують з першої половини I тис. н.е. Учені стверджують, що в III–IV ст. у рамках поліетнічної **черняхівської культури** формується слов'янське угруповання, яке можна ототожнити з антами. Між старожитностями антів і склавинів простежуються потужні історико-культурні зв'язки, що ускладнює сучасним ученим завдання визначити приналежність тієї або іншої знахідки відповідній культурі. Це підтверджується і давніми авторами: за повідомленнями Прокопія Кесарійського (VI ст.), **анти** і **склавини**, які нібито походять від древніх спалів, користуються однією мовою, у них однаковий побут, загальні звичаї і вірування. Тим не менш, це були окремі об'єднання з незалежною зовнішньою політикою, що знаходились на порозі формування класового суспільства і держави.

Назву «анти» ми зустрічаємо головним чином у грецьких і латинських текстах. Вона виводиться деякими вченими з давньоіранського слова, що позначає *край, границю, околицю*, тобто територію західного максимального розселення аланських племен у ранньому середньовіччі. Втім, не менш привабливою уявляється ймовірність пов'язати дане слово з етнонімом «українці». Тим не менш М.Ю. Брайчевський установив, що грецьке слово «анти» (*гіганти*) значить те ж, що слов'янське «поляни». Збереглося слово «поляниця» у значенні «богатирка».

Взагалі наявність слов'яно-іранського симбіозу підтверджується множинними слідами, залишеними древніми іранцями в слов'янських мовах. Так, наприклад, істотними представляють іранські сліди серед гідронімів (назв річок і водоймищ) України: найменування найкрупніших рік України – Дніпро, Донець, Дністер і ін. – походять від іранського слова, що означає «вода», «ріка». Безліч російських і українських слів, приміром, «*хата*» («дім»), «*шаровари*» («широкі штани»), «*топор*» («сокира»), «*собака*» («пес») були запозичені з іранської. З іранської можна вивести також староруське «*смерд*» («людина нижчого класу», «селянин»), порівняйте іранське «*mard*» («людина»).

На початку VII в. перериваються всі звістки про антів, мабуть розгромлених військами Аварського каганату. Самий факт існування *антського об'єднання* дуже важливий, як перша відома нам спроба предків українського народу створити державне утворення з організованим військом і участю населення в політичному житті країни.

З приходом гунів в українських степах розпочалася півторатисячолітня доба панування тюркських кочових народів, яка тривала до 1783 р., коли Кримське ханство підкорилось Російській імперії.

У ранньому середньовіччі кочівники, що мали більш досконалу воєнну організацію й озброєння (з VII ст. масово поширюється шабля і залізні стремена), прагнули встановити контроль над землеробськими районами Лісостепової України і Криму. Найбільшого в цьому спочатку домоглися **авари**, що розбили на початку VII ст. східнослов'янський союз антів. Авари фактично контролювали Західну Україну (ареал дулібів), включаючи Північне Придністров'я і Карпати.

Аварський каганат, заснований у 60-х рр. VI ст. на Середньому Дунаї, був знищений лише в 796 р. Франкською імперією Карла Великого і західнослов'янськими племенами хорватів.

Давніми суперниками аварів були центральноазіатські **тюрки**, що переслідували їх як своїх рабів навіть на Сході Європи. В VI ст. кордони могутнього *Тюркського каганату* підійшли впритул до українських земель, але через внутрішні негаразди ця держава невдовзі пала. На її уламках виникла в 635 р. *Велика Болгарія* з правителем Курбатом. Її столицею стала Фанагорія на Тамані. Цього ж часу в Прикаспійських степах утворився і **Хозарський каганат**, правляча династія якого вважала себе прямими спадкоємцями Тюркського каганату.

Під тиском хозар у Приазов'ї гине Велика Болгарія, а **болгари** розділяються на дві частини. Одна з них на чолі з ханом Аспарухом, пройшовши Україну, засновує в східній частині Балканського півострова потужну державу, більшість населення якої склали слов'яни. Болгари прийняли мову, звичаї і культуру слов'ян, передавши їм своє ім'я, правлячу еліту і військово-державну організацію. Друга частина болгар на чолі з ханом Батбаєм просунулася Волгою на північний схід, заснувавши у Волзько-Камському межиріччі ряд невеличких князівств. Археологічні дослідження говорять про високий розвиток культури Волзької Болгарії. У XIII ст. після монголо-татарської навали волзькі болгари асимілювалися зі своїми завойовниками татарами і прийняли їхнє ім'я.

У VIII–IX ст. **хозари** розширили межі своїх володінь до Дніпра і східного Криму, успішно суперничаючи з арабами і візантійцями. Хозари скорили безліч народів, що жили на українській території. Могутній каганат славився своєю віротерпимістю: у Хазарії уживалися християнство, іслам, язичництво. Релігією хозарської верхівки згодом став *їудаїзм*. Сучасний кримський дослідник Ігор Баранов висунув гіпотезу, що навертання хозар в іудаїзм почалося саме з Криму. **Євреї** мешкали в Криму, на Таманському півострові і на Кавказі з давнини. Домінування іудаїзму в Хазарії пояснюється роллю, яку відіграв особливий клан міжнародних торговців – єврейських купців – *рахдонітів* («знавців шляхів»).

У цілому, Хозарський каганат, що підкорив своїй владі велику територію між Дніпром і Волгою, зіграв значну роль в історії всієї Східної Європи VIII – X ст. і особливо земель України, зміцнивши їхні традиційні зв'язки з Кримом, Кавказом, Балканами і країнами Сходу.

2. Походження Русі. Формування державного центру в Середньому Придніпров'ї

З одним із антських князів, запрошених на військову службу візантійським імператором, легенда пов'язує виникнення стольного граду **Києва**. «Повість минулих літ» зберегла оповідання про заснування міста трьома братами – *Києм, Щеком, Хоривом* і їхньою сестрою *Либіддю*, чий рід нібито залишався правлячим у Середньому Придніпров'ї протягом тривалого періоду.

В VII–VIII ст. у слов'ян інтенсивно розкладається родоплемінний лад. Виникають крупні східнослов'янські племінні групи – *поляни*, що жили на Дніпрі біля Києва; їх сусіди *древляни* (столиця Іскоростень); *уличі*, що будували свої гради по Південному Бугу і Дністру; *тиверці*, що жили між Дністром і Прутом і, можливо, контролювали частину чорноморського узбережжя в районі Белгорода Дністровського й Олешшя; *білі хорвати*, що перевалили через Карпатські гори; *словени*, або *ільменські слов'яни* біля озера Ільмень (майбутні новгородці); *дреговичі*, що жили між Прип'яттю і Західною Двіною; *кривичі*, одним із головних міст яких був Смоленськ; *полочани*, що селилися на берегах ріки Полоти (їхнє місто Полоцьк); *сіверяни* на річці Десна (північно-східні сусіди полян, їх місто – Чернігів); *радимичі* у басейні ріки Сож; *в'ятичі* у басейні Оки й ін. Мова тут йде не про племена (як часто говорять за звичкою), а вже про більш крупні одиниці – племінні союзи, утворення котрих безпосередньо передують виникненню держави.

На середину IX ст. племінні союзи Східної Європи були вже об'єднані в могутні ранньодержавні утворення – *Славію, Артанію та Куявію*, згадки про які залишилися в творах арабських авторів. Ці утворення мали всі підстави трансформуватись у повноцінні середньовічні держави. Втім, цього не сталося: наприкінці VIII – на початку IX ст. на півночі, в контактній зоні розселення слов'янських, балтських і фінських племен (Західна Двіна, Ладога, Верхнє Поволжя), з'являються добре організовані групи воїнів і купців. Це були **руси**, вперше достовірно згадані у хроніці «Бертинські аннали» під **839 р.**

Незабаром звістки про військово-політичну активність русів, що підпорядкували на той час більшість східнослов'янських земель, заповнюють візантійські, арабські, західноєвропейські

хроніки. Грецькі тексти не втомлюються повідомляти про «варварів росів – народ, як усі знають, дикий і жорстокий».

Хто ж такі руси IX – X ст., ім'я яких спочатку пов'язувалося зі скандинавами, а пізніше перейшло до слов'янського, фінського і балтського населення Східної Європи, охопленого владою середньовічної Київської держави? Дискусії вчених навколо походження слова «Русь» і самих русів ведуться віддавна. От уже більш 200 років питання про походження Русі зв'язується з протистоянням «норманістів» і «антинорманістів». Воно спалахнуло ще в ході баталій середини XVIII ст. у Санкт-Петербурзькій академії наук між Герхардом Фрідріхом Міллером і Михайлом Ломоносовим. Перший, спираючись на літописні звістки, доказував, що Київську Русь заснували *нормани (варяги)*, точніше *шведи [руси]*, а другий уважав, що це покриває ганьбою Росію. Приводом для гострої дискусії послужив літописний запис під 859 р.: «приходили через море Варяги і брали данину з чуді, словен, мерян, весі і кривичів». Чудь, меря і весь – це фінські племена, що жили поруч зі слов'янськими племінними союзами ільменських словен і кривичів. Хто ж були ці варяги, яких літописець XII ст. ототожнює з Руссю?

Наприкінці VIII – на початку IX ст. за скандинавами, що вели промисли та підбивали місцеве населення на Західній Двіні, Ладозі, Верхній Волзі в західнофінських мовах закріплюється найменування *Ruotsi / Roots*, що трансформувалося в слов'янське *Русь*. Скандинави, прокладаючи торгові шляхи по Волзі в Каспійське море, по Західній Двіні, Волхову, Дніпру і Дону в Чорне і Азовське моря, втягують місцеву родову знать у свої військово-торгові підприємства, ліквідуючи т. ч. економічну замкненість регіону, сприяючи соціальному розшаруванню. Спираючись на свої торгові факторії й укріплені пункти серед місцевих поселень, скандинави приводять східноєвропейські племена до данницької або союзницької залежності – виступають організаторами надплеменної державності. Її головним завданням був не захист інтересів тубільців, а їхня експлуатація задля отримання надприбутків від війн і торгівлі зі Скандинавією, Хазарією, Візантією, країнами Кавказу та мусульманського Сходу. Одночасно інтенсивно йде процес «слов'янізації» скандинавських контингентів, певне зрощування їх із місцевою родоплеменною верхівкою. Формується етносоціальне угруповання *русів*, що стає на чолі двох найбільших центрів східнослов'янської державності – *Київського* («Куявія» за арабськими джерелами) в особі легендарних правителів Аскольда і Діра та *Ладозько-Новгородського* («Славія») в особі родоначальника правлячої великокнязівської династії Рюрика. Нарешті, після смерті в 879 р. Рюрика під владою опікуна його сина Ігоря *Олега (879-912 pp.)*, прозваного Віщим, обидва центри об'єднуються в **882 р.** Уздовж річкових торговельних трас із Балтійського моря в Чорне (знаменитий *шлях «із варяг у греки»*), виникає Київська Русь. Усупереч тому, що абсолютна більшість її населення жила в умовах натурального господарства, економічною основою наспіх збитої військовими заходами держави була широка зовнішня торгівля з високорозвиненими країнами Півдня, яку контролювала князівсько-дружинна верхівка Русі.

Столицею *Давньоруської держави* стає Київ, названий Олегом «матір'ю городів руських». Географічне положення Києва на межі лісу та степу в місці з'єднання річкових торгових комунікацій Право- і Лівобережжя, де крім дніпровського напрямку на Константинополь, починалося відгалуження на Волгу та Дон, перетворило місто на стратегічний центр, що контролював торгівлю великого регіону. Імпортувалися предмети розкошу, зброя, прянощі, шовк та інші коштовні тканини, натомість експортувалися речі, отримані як данина від підвладних племен, – хутра, мед, віск і, безперечно, невільники. У більшості випадків на скорених русами територіях зберігалася влада місцевих династій і родоплеменних старійшин. Головними обов'язками скорених було присилання додаткових збройних контингентів для військових кампаній русів і виплата регулярних данин під час т. зв. *полюддя*.

Таким чином, у випадку відсутності скандинавського чинника при виникненні Київської Русі, на її території цілком могло б зберегтися декілька слов'янських і неслов'янських державних утворень. Руси, отже, виступили в якості сполучного ферменту в середовищі східноєвропейського населення, створивши вздовж річкових торгових трас могутню поліетнічну державу квазіімперського типу. Нова держава все ще не володіла ідеологічною єдністю: була відсутня офіційна культура, централізована організація релігійного культу, загальна писемна (літературна) традиція. Не завершився ще процес установаження державних кордонів, адміністративно-управлінського апарату і системи права нової держави. Проте, етнокультурна і кількісна перевага східнослов'янських племен, а також прийняття в останній чверті X ст. християнства з Візантії, що

визнавала слов'янську мову як мову сакральної (священної) літератури, богослужіння і церковної проповіді, призвело вже в половині XI ст. до повної перемоги саме слов'янських основ в організації культурного, політичного і громадського життя Київської Русі.

3. КИЇВСЬКА РУСЬ У X – XIV СТ.: НАЗВА ТА ЯВИЩЕ

Київська Русь знала декілька етапів своєї історії, пов'язаних з характером домінування Києва над оточуючими землями. В добу становлення політичної системи Русі (882-979 pp.) Київ являв собою військовий та економічний осередок. В період державного розквіту (980-1132 pp.) він набув усіх ознак адміністративної та політичної столиці. Часи дезінтеграції та послаблення Русі (1132-1240 pp.) залишили за Києвом лише умовний політичний та моральний авторитет стольного граду, а після монгольського погрому – тільки культурно-релігійний вплив св. Софії – кафедри митрополита Київського і всея Русі.

Русь кінця IX–X ст. була поліетнічною державою квазіімперського типу. На її чолі стояла прийшла скандинавська еліта, до складу якої поступово інтегрувалися підприємливі вихідці з місцевих фінів і слов'ян, переважно представники родоплемінної знаті. Ця провідна верхівка інтенсивно слов'янізувалася: вже в третьому поколінні правителі носять не скандинавські, а слов'янські імена, наприклад, онук *Рюрика* (862-879 pp.) і син *Ігоря* (912-945 pp.) отримує ім'я *Святослав* (965-972 pp.). Також можна говорити про переварювання протягом X ст. у слов'янському «плавильному казані» Київської Русі як германо-скандинавських, так і тюркських політичних традицій. Щодо перших, варто хоча б згадати більш ніж 300-літнє перебування в українських землях готів або ж роль скандинавів у формуванні Древньої Русі. Що ж до джерел тюркських впливів можна вказати на слов'яно-тюркське сусідство у лісостеповому прикордонні, тривалу залежність сіверян, полян, радимичів і в'ятичів від Хозарського каганату, наявність титулу «каган» у руських князів IX–XI ст., васальну залежність від київських володарів напівкочових торків, берендеїв і чорних клобуків у Поросії.

Протягом існування Київської Русі в межах її кордонів відбувалися *інтенсивні етнічні процеси*. По-перше, тривала поступова слов'янізація окремих угро-фінських (мурома, мешчера, меря тощо) та балтських (голядь) племен. По-друге, починається трансформація старої племінної єдності окремих регіонів у єдність територіальну. Міста-гради перетворились із військово-адміністративних осередків на політичні, економічні і культурно-релігійні центри. Фактом стає культурна й ідеологічна єдність Русі, яка ґрунтувалася на християнстві, проголошеному у **988 р.** князем *Володимиром Великим* (979-1015 pp.) офіційною релігією. Церковна організація, яка наскрізь пронизала всі руські землі, а також нова літературна церковнослов'янська мова стали універсальними засадами єдності Русі.

Князь представляв країну на зовнішній, міжнародній арені та символізував її внутрішню єдність. Він, як голова держави, поєднував найвищу законодавчу, виконавчу і судову владу; не існувало навіть натяку на розподіл властей, суд принципово не відокремлювався від адміністрації. Князівська влада на Русі пройшла значну еволюцію: з виборного військового ватажка і язичницького племінного лідера князь перетворився на спадкового монарха, який правив країною з «ласки Божої», з благословення християнської церкви. Нашадки русів – українські і російські мислителі XVI–XVII ст. – уявляли владу давньоруських князів як абсолютне самодержавство. Подібний погляд побутував навіть у науковій літературі XVIII–XIX ст. Проте в дійсності обсяг влади володарів ранньофеодальних держав був значно обмежений традиціями старого родового суспільства: кожна *земля*, інтегрована до новоствореної держави, зберігала обмежене самоврядування; князь вимушений був рахуватися з волею **віче** – народних зборів столичного міста, в якому приймали участь заможні городяни – домовласники, бояри та церковники; мало того, моральним обов'язком князя було радитися зі своєю бойовою дружиною, **боярською радою**. Верховна влада на Русі, отже, була de facto представлена трьома силами: князем, який репрезентував монархічні тенденції, боярською радою, яка виражала аристократичні прямування знаті, та вічем (народними зборами) – уособленням архаїчної демократії.

Протягом XI–XII ст. відбувалася поступова заміна *десятькової системи управління* (поділ населення і території на десятки, сотні, тисячі), що залишилася від додержавних часів племінних союзів, *системою двірсько-вотчинною*. Відтоді урядовці княжого двору (конюші, стряпчі, сокольничі, скарбники, тіуни, ябедники тощо) почали виконувати відповідні функції в

загальнодержавному масштабі. Одночасно князь поставив під власний контроль призначення на посади тисяцького, воєводи та посадника, які традиційно залежали від волі місцевої аристократії та народу, уособленої вічем.

На Русі право здійснювати верховну державну владу посідали лише князі – представники династії *Рюриковичів*, фактично нащадки Володимира Великого, вся Руська земля вважалася їхньою родовою власністю.

З середини XII ст. державна єдність Русі була підірвана феодальною роздробленістю. Київська держава розпадається на окремі землі-князівства на чолі з власними династіями, що походили з одного кореня – від легендарного новгородсько-ладозького князя Рюрика. На рубежі XI – XII ст. на Русі формуються традиції великокнязівської влади: великим можуть іменуватися київські, чернігівські, суздальські, галицькі князі, і той правитель, старшинство якого визнавали інші члени княжого роду, становився для них не тільки «отцем», але й «господином» (паном). Однак, традиція «родового» княжого володіння всією Руською землею не була подолана майже до XV ст.

Можна назвати наступні причини дезінтеграції Русі:

- 1) переважання натурального господарства та формування вотчин (замкнених феодальних господарств) унаслідок осідання на землю княжих бояр;
- 2) відсутність регулярної внутрішньої комунікації та єдиного внутрішнього ринку;
- 3) неможливість вдало управляти величезними підкореними просторами та перехід від т. зв. колективної системи експлуатації підвладного населення корпорацією «княжих мужів» до системи індивідуальної, вотчинної, коли бояри стають, перш за все, землевласниками;
- 4) занепад старого «шляху із варяг у греки» внаслідок установлення європейцями прямих зв'язків із Візантією і Близьким Сходом по Середземному морю.

Інерцію київської державності певний час підтримували наймогутніші уламки колись єдиної Русі – Галицько-Волинська держава, Володимиро-Суздальське князівство, Новгородська земля тощо.

4. Виникнення Золотої Орди та інтеграція східноєвропейських земель до її складу

У результаті монголо-татарської навали **1237–1242 рр.** землі Русі потрапляють під протекторат *Монгольської імперії*. Ця держава, виникнувши наприкінці XII ст. у центральнопівнічних степах, у XIII ст. включала до свого складу простори від Китаю і Тихого океану до Русі і Чорного моря та від Південного Сибіру до Ірану, Близького Сходу й Індії. Управлінський апарат імперії був збудований за китайськими бюрократичними традиціями, військо – опора могутності великих ханів – за степовими зразками орди, військова влада була відділена від адміністративної. Моральним кодексом, збіркою законів і, одночасно, керівництвом для правителів слугувала т. зв. *Велика Яса Чингісхана*. Імперія складалася з улусів, які ще за життя засновника держави Чингісхана очолили його сини, а згодом – їхні нащадки. Західний улус належав старшому синові імператора – *Джучі*. Внаслідок завоювань його сина Батия, на базі Улусу Джучі виникає державне об'єднання, пізніше назване в літературі **Золотою Ордою**. Її столицею стало засноване Батием на Нижній Волзі місто *Сарай*. Причорноморські, приазовські і північнокавказькі степи, протягом тисячоліть історично пов'язані із землями України, були безпосередньо інкорпоровані до цієї кочової держави. Така саме доля спіткала землеробські і торговельні центри Криму, Поволжя і Середньої Азії – Солхат, Булгар, Хорезм тощо.

До управління руськими землями монголи підійшли більш диференційовано. Території, де князівська влада послабла ще в попередній період (Переяславщина, Київщина, Поділля тощо), були поставлені під прямий контроль монгольських намісників. Тим більше, що це були переважно лісостепові землі, однаково придатні як для інтенсивного землеробства, так і для високопродуктивного кочового скотарства. На територіях, де князівська влада була сильною (*Галицько-Волинська, Чернігово-Сіверська, Володимиро-Суздальська, Смоленська землі* тощо), місцеві правителі позбавлялись значної частки свого суверенітету, перетворюючись в адміністраторів чи васалів великого хана, поряд з якими призначалося власне монгольське управління. Так, князі не могли самостійно, без відома Орди, передавати верховну владу своїм спадкоємцям, вільно проводити закордонну політику, збирати загальнодержавні мита і податки. Вони були зобов'язані підтримувати військові кампанії монголів своїми силами та звітувати перед

ханами. Землі Русі, навіть ті, де під час завоювання 1237-1242 рр. не ступала нога монгольського воїна, були поділені на спеціальні воєнно-податкові округи – *десятки, сотні, тисячі, тьми* (10 тисяч), які виставляли відповідну кількість воїнів та сплачували певну кількість податків і мит. На чолі дрібних одиниць стояли місцеві старости – *ватамани*, за крупні адміністративно-територіальні одиниці відповідали монгольські чиновники та військові – *даруги*, або *баскаки*.

Панування на Русі степовиків, відоме в історіографії як *монголо-татарське іго*, мало по собі декілька наслідків, зокрема:

1) політика протиставлення одного центра сили на Русі іншому (Твері – Москви, Литовському князівству – Володимирському) призводить до подальшого відокремлення північно-східних земель від південно-західних;

2) тривале перебування Литви та Чорної Русі поза межами прямого тиску Орди сприяє їхньому перетворенню на новий центр консолідації земель Русі;

3) напівсоюзницькі, напівдружні стосунки молодого московської династії з багатьма володарями Сараю стає додатковим фактором посилення Москви, її перетворення на другий центр «збирання руських земель»;

4) колишне серце Русі – землі Київщини, Переяславщини і Чернігівщини – повністю втрачають свій державницький потенціал, перетворюючись у статистів історичної драми Східної Європи.

Тривалий занепад Київської Русі, особливо відчутний після монгольського погрому Києва **1240 р.** та включення земель Русі до імперії Чингізидів, принципово не змінив ситуацію, коли за київським престолом і за самим містом зберігався ореол сакрального ядра, з якого «пішла Руська земля». В наступні століття, коли Київ остаточно втратив своє колишне адміністративно-політичне та соціально-економічне значення, ідеологічне вивіщення його ролі тільки посилювалось. Але ж як своєрідна політична і культурна система, на чолі якої стояв Київ, Київська Русь припинила своє існування на початку XIV ст. **1300 р.** київський і вся Русі митрополит Максим переніс свою резиденцію до Володимира (на Клязьмі), **1309 р.** його наступник митрополит Петро – до Москви; майже одночасно, близько **1303 р.**, великий князь галицький Юрій I Львович за дозволом Константинопольського патріарха створив окрему *Галицьку митрополію*. Так було розірвано останній зв'язок, який скріплював землі Київської Русі.

ТЕМА 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧчі. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДЕРЖАВА

1. Вхідження українських земель до Литви і Польщі. Річ Посполита.

2. Державний устрій та соціально-економічні зміни в Україні XIV–XVII ст.

3. Українське козацтво як історичне явище.

1. ВХІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ. РІЧ ПОСПОЛИТА

Історія України XIV – першої половини XVII ст. - це історія колоніальних захоплень українських земель сусідніми державами, розвитку феодалних відносин, боротьби українського народу за незалежність, проти соціального і релігійного гноблення.

У XIV ст. українські (давньоруські) землі представляли собою території, розділені на окремі князівства і ослаблені золотоординським ігом. Саме тому вони стали об'єктом експансії декількох феодалних країн – Литви, Польщі, Угорщини, Молдови, Московського князівства, Кримського ханства і Туреччини.

Одним з головних загарбників українських земель періоду XIV – першої половини XVII ст. виступає Литовська держава. Вона утворилася між Віслою і Західною Двіною у XIII ст. і мала назву Велике князівство Литовське. Іншим потужним претендентом на українські землі була Польща. Загалом період XIV – першої половини XVII ст. можна поділити на два етапи: литовське-руське князівство (до 1569 р.) і польсько-литовське (1569-1654 рр.). На кожному з цих етапів то Литва, то Польща відігравали визначальну роль в становищі українського народу. Обидві держави суперничали у захопленні давньоруських земель. Але спільна для них загроза з боку Тевтонського ордену, Кримського ханства (Крим став васалом Туреччини у 1478 р.), султанської Туреччини та Московського князівства, разом з цим, зближала їх і робила воєнно-політичними союзниками.

В 1323-1324 рр. литовський князь Гедимін (1316—1341 рр.) йде на руські землі та приєднує до Литви Київське князівство, Берестейську і Дорогочинську землі. В 1340 р. Гедимін сажає на князівство в Волинській землі свого сина Любарта Гедиміновича (1340-1385).

В 1340 р. угорсько-польські війська під керівництвом польського короля Казимира III (1333-1370) вторглися в Галичину і оволоділи Львовом. Так почалася боротьба за галицько-волинські землі між Литвою та Польщею. В 1347 р. Любарту вдається відвоювати захоплену Польщею Галичину. У 1349 р. в результаті походу польського короля Казимира на Галицько-Волинську Русь більша частина її земель була приєднана до Польщі.

У 1350-1352 рр. між Литовським князівством і Польщею (польсько-угорською коаліцією) йшла війна за Галицько-Волинську землю.

За результатами перемир'я 1352 р. відбувається розподіл Галицько-Волинської землі: до Польського королівства відійшла Галичина і частина Поділля; до Великого князівства Литовського – Волинь і Берестейська земля.

В 1359 р. з складу Угорщини створюється Молдовське князівство. У цьому ж році до нього приєднуються Шипинські землі (Буковина). У першій половині XVI ст. Буковина разом з Молдавією потрапила під владу Турції.

В 1359 р. литовський князь Ольгерд (1345-1377) при симпатії українського населення, що знаходилося під золотоординським ігом, починає похід на Чернігово-Сіверщину і Київщину. До 1362 р. ці території опиняються під владою Ольгерда.

Влітку 1362 р. Ольгерд на чолі спільного литовсько-руського війська в битві біля р. Сині Води (притоку Південного Бугу) на Поділлі розгромив ординське військо і вигнав монголо-татар з українських земель. В результаті до Великого князівства Литовського остаточно були приєднані Київщина, Переяславщина, Волинь і Поділля зі збереженням Київського і Волинського князівств як державно-політичних утворень. У 1368-1372 рр. до Литви включається Чернігівщина.

У 1370-1386 рр. Галичиною оволоділа Угорщина.

У 1387 р. при королі Ягайло Галичина остаточно приєднується до Польщі. Її відвоювало в Угорщини литовське-руське військо. У 1393 р. Польща захоплює Поділля.

Зусиллями литовського князя Вітовта (1392-1430) до Литви були приєднані південноукраїнські степи аж до Чорного моря. Це відбулося у 1397-1398 рр. внаслідок розгрому дрібних татарських ханів.

Україна об'єдналася з Литвою в єдиній державі як рівна з рівною. Литовці називали цю державу: «Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське». Українські, білоруські і частково руські землі склали 9/10 загальної площі держави. У складі спільного державного утворення Україна відновила адміністративно-територіальний устрій, типовий для Київської Русі. Вся територія України була поділена на удільні князівства, які уявляли собою автономні державні утворення. На чолі князівств переважно були представники великокнязівської литовської родини. У невеликих уділах – українські князі.

Велике князівство Литовське було своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої виступали землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля. Удільні князі були у васальній залежності від великого князя, разом з ним входили до великокнязівської ради. Удільні князі фактично мали необмежену владу на місцях. Кожний удільний князь мав васалів з місцевих князів та бояр.

Характерною рисою устрою Великого князівства Литовського був щільний зв'язок землеволодіння з військовою службою. Православна церква зберігає свої позиції у Литві.

У другій половині XIV ст. відбувався процес "ослов'янення" литовських правителів. Про це свідчать такі факти: розширення сфери впливу руського православ'я на терени Литовської держави; утвердження "Руської правди" державною правовою основою; визнання руської мови офіційною державною мовою; запозичення литовцями руського досвіду військової організації, будівництва фортець, налагодження податкової системи та формування структури князівської адміністрації.

Литовські правителі намагалися втримати під своїм контролем приєднані землі. З цієї метою вони дотримувалися правила: "Старого не змінювати, а нового не впроваджувати". Офіційний титул литовського князя визначався словами: "Великий князь Литовський і Руський". З часу правління Ягайла (1377—1392 рр.) у Великому князівстві Литовському починають посилюватися тенденції централізму. У результаті цього, *протягом 1385-1480 рр. українські землі*

втрачають автономію.

У **1385** р. було укладено **Кревську унію**. Її суттю було включення Литви до складу Польської держави. За умовами унії литовський князь Ягайло, одружуючись з польською королевою Ядвігою, отримував титул короля Польщі. Він зобов'язувався окатоличити литовців та назавжди приєднати всі землі Литви до Польщі, включаючи українські і білоруські.

Причиною Кревської унії було прагнення Литви та Польщі шляхом об'єднання посилити свої держави перед загрозою від Тевтонського ордена (територія Східної Пруссії, Латвії, Естонії) та Московського князівства.

Наслідки Кревської унії були такими: припинялися зіткнення між Польщею та Литвою. Їх військові сили об'єдналися для боротьби з Тевтонським орденом. Казна Литви перейшла на потреби Польщі. Українські землі почали передаватися польським феодалам.

Пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт (1392— 1430 рр.). Підтриманий зброєю литовських феодалів та руських удільних князів, він 1392 р. був визнаний Польщею довічним правителем Литовського князівства. З метою централізації управління, Вітовт незабаром переходить до ліквідації південно-західних руських удільних князівств — Волинського, Новгород-Сіверського, Київського, Подільського. У цих землях починають управляти воєводи - намісники великого князя. Внаслідок цього посилюється соціальний гніт і зводиться нанівець колишня автономія українських земель.

У другій половині XV — на початку XVI ст. розгортаються процеси централізації, посилюється вплив Польщі та прогресує занепад Литви. Тривале протистояння з Московським царством, спустошливі напади татар, невщухаюча боротьба за великокнязівський престол поставили Велике князівство Литовське на межу катастрофи. Намагаючись її уникнути, литовці звернулися по допомогу до Польщі.

У результаті, влітку **1569** р. в місті Любліні на спільному сеймі польських і литовських феодалів було підписано угоду про об'єднання Польщі і Литви в єдину державу — **Річ Посполита** (дослівно — «республіка, спільна справа») на чолі з виборним королем, спільним сеймом, сенатом. Водночас Литва зберігала свій суд, адміністрацію, військо, скарбницю, офіційну «руську» мову. Поляки не мали права займати посади в Литві. За угодою під владою литовського князівства залишалися білоруські землі. До Польської Корони відходили величезні українські території — Волинське, Брацлавське, Київське і Подільське воєводства. Польські і литовські феодали потвердили право володіти землями у будь-якому куточку держави. З метою прихилення до унії української і білоруської православної шляхти було видано пакет привілеїв для неї. Ті ж, хто виступав проти унії, могли бути піддані репресіям. Таким чином, процес об'єднання Литви і Польщі, започаткований в кінці XIV ст. Кревською унією, завершився **Люблінською унією**.

Особливу гостроту після Люблінської унії мали проблеми віри і мови, оскільки католицька церква прагнула за рахунок українців збільшити кількість своїх прихильників. Полонізація аристократії приводила до втрати інтелектуальних сил українського народу, економічно послаблювала православну церкву. Збереження православ'я ставало не тільки проблемою церковного життя, але й політичним, культурно-етнічним завданням.

У **1596** р. на Берестейському соборі була зроблена спроба зберегти православний обряд в українській церкві, якщо та визнає католицьку догму і верховенство Ватикану. Проголошена собором нова християнська церква отримала назву *греко-католицької* або *уніатської*. Богослужіння в ній залишалося на слов'янській мові.

За задумом ініціаторів **Берестейської (Брестської) унії** вона повинна була усунути кризу православ'я в українських землях, зберегти для народу зрозумілу церкву, зрівняти її в правах з римською. Але унія не розв'язала, а загострила церковну проблему в Україні — позиції католицизму посилилися, хоч Ватикан і не визнав греко-католиків істинною церквою Христа. Православ'я було заборонено, його священники зазнавали гоніння. До кінця другого десятиліття XVII ст. в Україні не було православного митрополита та єпископату. Українство виявилось розділеним за конфесійною ознакою.

Берестейська церковна унія та її наслідки породили народний рух протесту, боротьбу за відродження православної церкви. У **1620** р. за збройної й організаційної підтримки козацького гетьмана **Петра Сагайдачного** ієрусалимський патріарх **Феофан** по дорозі в Москву висвятив на митрополію **Йова Борецького** та вищий православний єпископат. De facto українська православна церква згодом була відновлена. Офіційне її визнання з боку держави відбулось лише

у 1632 р., коли новий король *Владислав IV* видав новому митрополиту – впливовому аристократу **Петру Могилі** т. зв. *Грамоту на заспокоєння народу руського*.

Згодом прірва між українцями греко-католиками та поляками римо-католиками надзвичайно розширюється. Еволюція уніатської церкви в умовах ворожого оточення призводить до того, що у 1848 р. розпочинається корінний злам: греко-католицьке духовенство відходить від пропольських настроїв, а уніатська церква, глибше інтегруючись у галицьке суспільство, заявляє про себе як про національну українську церкву. У 1946 р. за ініціативи радянської влади було скликано церковний собор у Львові, за рішеннями якого Брестська унія 1596 р. скасовувалася, а греко-католицька церква возз'єднувалася з російською православною церквою. У 1991 р. греко-католицька церква була відроджена.

2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ XIV–XVII СТ.

У Великому князівстві Литовському спочатку державотворення відбувалося на досвіді Київської Русі, аж доки в останній чверті XV ст. не було зруйноване останнє удільне князівство – Київське. Литва з федерації удільних князівств поступово перетворювалася в централізовану феодальну державу. За формою правління Литовсько-Руська держава спочатку була **ранньофеодальною монархією**, а з часом трансформувалася у **монархію станово-представницьку**.

На чолі Великого князівства Литовського стояв **великий князь**. Він зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову влади, був верховним начальником збройних сил, вів дипломатичні зносини з іншими державами, призначав і звільняв урядовців. Влада Великого князя набувалася через призначення: князь-батько призначав одного із синів спадкоємцем. З 1440 р. великого князя почали обирати на **раді**, що складалася з нащадків удільних князів, бояр, намісників, духовних ієрархів, вищих двірських і земських урядовців (**пани-рада**). З 1492 р. пани-рада приймала політичні рішення за відсутності великого князя.

У період формування Литовсько-Руської держави великий князь роздавав землі найвпливовішим боярам-лицарям за умовою несення військової служби. Подальше поширення феодальної власності на землю призвело до встановлення **ієрархічної васальної залежності** з великим князем на чолі. До кінця XIV ст. Литва складалася з **уділів**, очолюваних князями-намісниками, що призначалися великим князем із нащадків давньоруських князів або членів великокнязівської сім'ї. У XVI ст. держава була вже поділена за польським зразком на **воєводства**. 13 воєводств, у свою чергу, поділялися на **повіти** на чолі зі старостою. **Старост** обирала шляхта повіту, а князь їх тільки затверджував. У старост були помічники – **хорунжі** і **городничі**, **тіуни**, **дітські** та інші. Староста – ключова особа місцевого управління – виконував адміністративні, судові функції, збирав податки, організовував оборону краю. Великий князь призначав воєводу у кожне воєводство. Воєвода окрім адміністративних функцій ще й командував військом, що складалося з військових підрозділів повітів, очолених повітовими хорунжими і **маршалками**. Магнати посилали до війська лицарів відповідно кількості власної землі, середня шляхта – 2-4 лицаря, а дрібна – особисто відбувала військову службу. Функції народного ополчення значно скоротилися у військових діях.

Центральний апарат управління Великого князівства Литовського підпорядковувався великому князеві. Першою особою після князя був **земський маршалок**, який був заступником князя в раді під час голосування; **канцлер** займався закордонними справами і завідував державною канцелярією; **земський підскарбій** переймався фінансами, військовими справами – **гетьман** тощо. На момент укладання Люблінської унії Литва завершила перетворення в станово-представницьку монархію: влада великого князя була вже обмежена Віленським вальним сеймом, у ньому засідали як великі магнати, так і представники середньої і дрібної шляхти.

Суспільний і державний устрій Великого князівства Литовського визначав судову систему держави. З кінця XIV ст. існували різні судові установи. Найвищою установою був **суд великого князя**, поруч з ним існував і **суд ради**. Крім того, судові функції виконують намісники, а потім воєводи та старости. У середині XV ст. визначилася компетенція **панських** (доменіальних) **судів**, і тепер пан-шляхтич одноособово вершив суд над селянами-кріпаками. Серед українського населення існував ще й **копний суд**; копа – сходка дієздатних селян, яка вирішувала цивільні й кримінальні справи жителів. За **Статутом 1566 р.** Литва поділялася на 30 судових повітів. У

кожному повітовому місті було створено три судові установи – *земські, гродські і підкоморські суди*. У містах з магдебурзьким правом судові справи розглядала автономна судова колегія, яка вирішувала лише справи міщан.

Джерелами права в українських землях доби були *звичаї, міждержавні договори, привілейні грамоти, земські статuti та збірники законів*. До кінця XV ст. діяло старе українське звичаєве право, і литовські князі сприяли його розвитку. Привілейними грамотами князь надавав окремим особам, містам або станам привілеї або імунітети, звільняючи їх від юрисдикції державного суду, адміністрації, податків, або ж наділяючи їх певними правами. Земські статuti – це законодавчі акти, які видавалися великим князем і стосувалися всіх станів тієї або іншої землі. Збірники законів з'явилися, коли виникла потреба кодифікувати законодавство для зручнішого його використання в суді. Так, *Литовський статут* у редакціях **1529, 1566 і 1588 рр.** виник тоді, коли на політичну арену виходить шляхта і намагається підірвати владу магнатів. Якщо перша редакція Статуту захищає права магнатів і узаконює права селян, то третя редакція цієї збірки законів юридично оформляє панівне становище шляхти і закріпачує селян, у ній майже не йдеться про права міщан і духовенства. Остання редакція Литовського статуту була однією з найбільш досконалих збірок європейських кодексів законів. Він діяв до першої чверті XIX ст. Розробленими «галуззями» права доби можна назвати *шлюбно-сімейне право, право власності і кримінальне право*.

Що стосується Польщі, то абсолютна монархія, притаманна країнам феодальної Європи, у Польщі так і не склалася. Королівська влада була дуже слабкою. Король, якого обирали, був заручником волі й інтересів класу феодалів, в якому точилися постійні суперечки і змагання. Король фактично вважався головою своерідної *шляхетської республіки*, не мав постійної армії, і повністю залежав від шляхетського ополчення. Його фінанси і землеволодіння були дуже обмежені.

Елементом станової демократії були *сеймики*, які періодично скликалися у воєводствах і повітах місцевою шляхтою для розгляду і вирішення своїх питань та вибору депутатів до центральних органів влади. До кінця XV ст. остаточно організується *вальний сейм*, тобто загальний для всієї країни, який складався з двох палат. Верхня – *коронна рада, або сенат*. Тут засідали можновладці – магнати і вищі сановники держави. У нижній палаті – *посольській ізбі* – збиралися депутати від шляхти, вибрані на сеймиках.

Адміністративне управління у Польському королівстві складалося з центральних і місцевих структур. Королівські урядовці мали посади *воєводи, канцлера, скарбника* (завідував казною), *гетьмана* (керівник війська), *підкоморія* (контролював королівські маєтності), *судді* тощо. Воєводи призначалися для керівництва територіальними одиницями – *воєводствами*. На місцях у королівських містах, замках центральну владу представляли *каштеляни* (від лат. *castella* – замок). Їм належала військова і суддівська влада, збір королівських доходів і управління королівськими маєтками. Кандидати на урядові й адміністративні посади висувалися сеймиками і сеймом із шляхетсько-магнатського стану та затверджувалися королем.

Організація державного управління у Польській Короні була відмінною від руських традицій. Тому досить швидко на завойованих Польщею українських землях ці традиції були знищені. Запанувала шляхетська державність.

Територія Речі Посполитої поділялася на великі адміністративно-територіальні одиниці – воєводства. На українських землях було створено 7 воєводств: *Руське* (з центром у **Львові**), *Белзьке* (Белз), *Підляське* (Дорогочин), *Волинське* (Луцьк), *Подільське* (Кам'янець), *Брацлавське* (Брацлав, пізніше – **Вінниця**), *Київське* (Київ). На початку XVII ст. на відвойованих від Росії північно-східних українських теренах було створено *Чернігівське воєводство*.

Економічний розвиток України у польсько-литовський період визначався впливами кількох факторів: пагубні наслідки монголо-татарського панування, зміна економічної ситуації в Європі, де швидко зростає попит на сільськогосподарську і промислову продукцію. Феодальне господарство повільно набуває ознак товарного, втягується в ринкові відносини. Найкращі можливості брати в них участь мали магнати. Шляхта, як завжди, змагається з ними, а також з містами і досягає своїх інтересів. Шляхетсько-магнатська влада проявляла щодалі більшу зацікавленість у багатих українських землях. Використання праці залежного селянина, забезпеченого тягловою силою і сільськогосподарським реманентом, супроводжувалося піднесенням *фільварків*. Фільваркова система господарювання почала складатися у XIV ст. у

Галичині. Фільварок – панський маєток, що виробляв товарну продукцію, але використовував працю залежних селян-кріпаків (*панщина*). Помірна панщина і фільварок перетворили Україну в другій половині XVI ст. на годувальницю Європи, джерело збагачення польських, литовських і українських феодалів.

Складовими панського господарства у XVI ст. стають рільництво, тваринництво і *промисли*. На українських промислах кінця XVI – першої половини XVII ст. зароджуються елементи *мануфактурного* способу виробництва: об'єднання робітників, ручна праця, її розділ на окремі процеси.

Поряд з сільськогосподарською діяльністю і промислами в Україні розвиваються *ремесла*. Ремісництвом займаються і сільські майстри, але основна маса продукції вироблялася у містах. У XV–XVII ст. в Україні було понад 270 ремісничих спеціальностей, об'єднаних у цехи. Найбільшого поширення у містах набули ремісничі спеціальності пекарів, м'ясників, різьбярів, пивоварів, медоварів, кравців, ткачів, чинбарів, ковалів, кушнірів тощо. У XVI ст. у Львові, Луцьку та Києві діяло по 15-30 цехів.

З розвитком промислів і ремесла збільшувалася і кількість товарної продукції, яка йшла на **внутрішній** і на **зовнішній ринок**. Головну статтю українського експорту в Західну Європу становив хліб, і його надходження весь час зростало. Внутрішній ринок у XVI ст. поширився, організувався, зміцніли економічні міжрегіональні зв'язки, збільшилася кількість постійно діючих торгів. Склалися традиційні центри ярмаркової торгівлі – Київ, Луцьк, Броди, Львів, Ярослав та інші. У справі торгівлі підключалася і держава. Великі князі ретельно створювали *митниці*.

У цілому, фільваркове господарство на кріпосній праці, елементи мануфактурного виробництва, розвиток ремесла і торгівлі, збільшення ролі міст прискорили економічний розвиток України, а також змінювали соціальну структуру українського суспільства.

За умов феодалізму **суспільство** набуває *станово-корпоративної структури*. **Стани** поєднують людей за громадськими функціями, правами, обов'язками та пільгами: ті, що воюють і мають землю і владу; ті, що моляться за людську спільноту; ті, що трудяться. Протягом XIV – XVI ст. тривало формування військово-політичного стану – *шляхетства*. Головним обов'язком шляхти була військова служба за власний кошт і сплата невеликого грошового збору. (У Польщі згодом шляхта звільнилася від будь-яких податків). Натомість їй надавалися широкі політичні та економічні права й привілеї, які різко відділяли шляхту від решти населення. Шляхетство було не однорідним за своїм матеріальним становищем. Умовно його можна поділити на три основні групи – дрібна шляхта, середня й магнати.

Як серед шляхетського стану, українці були представлені і поміж *магнатів*.

Досить впливовим станом українського суспільства було *духовенство*. Після Брестської унії панівною ідеологічною силою стало католицьке й уніатське духовенство. Доля православної церкви стала спільною турботою патріотичних сил України, надихала визвольну боротьбу козаків, міщан, селян, шляхти.

Абсолютну більшість українського народу становило *селянство*. У литовську добу вільні селяни мали свої землі, господарства. За характером повинностей вони поділялися на різні категорії: **а)** тяглі селяни, **б)** чиншові або данники, **в)** слуги путні.

Тяглі селяни обробляли землю пана своєю худобою (тяглом), працюючи спочатку 8-10 днів на рік, а в подальшому 2-4 дні на тиждень. Тяглі сплачували ще й податки: «*подимщину*» – пану, а «*серебщину*» – державі. Селяни відбували ще й особисту службу (відробки). З 1457 р. усі пани одержали право юрисдикції над селянами. Відбувається закріпачення селян.

Селяни чиншові або *данники* платили певну натуральну данину відповідно до кількості землі, а також надавали харчі князеві і його супроводжуючим під час їх перебування на їхніх землях.

Путні слуги – це селяни, які служили на кордоні або охороняли фортеці. Вони об'єднувалися у сотні на чолі із сотником.

Усі селяни об'єднувалися у сільські *громади (общини)*. На сході громади обирали керівництво на один рік – старосту (або отамана) і громадську раду. Староста разом з «добрими людьми» чинив копний суд. Громада несла відповідальність за вчасну сплату податків та видання злочинців.

Одиницею оподаткування селян вважалось дворище (на Київщині їх називали хуторами) – кілька господарств споріднених родин. Представником дворища був голова. Кілька дворищ

об'єднувалися в *село*, а декілька сіл становили *волость*.

Реформа 1528 р. встановила кожній родині наділ – «*волоку*» – 19,5 десятин. З волоки кожне господарство мало платити певний натуральний і грошовий чинш і відробляти панщину. *Устава на волоки 1557 р.* значно обмежила право селян на перехід до іншого пана. Але головне, що селяни втратили юридичне право власності на землю, яка віднині могла належати виключно державі, знаті і містам. Був зроблений рішучий крок до закріпачення селянства. Феодальна залежність селянства поступово переростала на залежність кріпосну.

Одночасно з шляхетським станом формується *стан міщан*. Центром економічного і культурного життя стають магнатські і шляхетські маєтки. Щоб підтримати міста князі вдаються до заохочення сюди колоністів. Значні німецькі колонії з'явилися в Галичі, Холмі, Львові, Володимир-Волинському. Цим містам надавали право самоврядування у формі *магдебурзького права*.

Усі міщани об'єднувалися в професійні об'єднання – *цехи та гільдії*: купців, різноманітних ремісників, лікарів, аптекарів та інші. Цех був самоврядною громадою з власним статутом, судом і виборним майстром на чолі. Проте, євреї-іудеї послідовно не допускалися до цехів, складаючи разом з бідними українськими кустарями прошарок позацехових майстрів – т. зв. *партачів* – жорстких конкурентів цеховиків.

В українських землях на чолі міст з магдебурзьким правом стояли *бургомістри, ратмани* чи *війти*, які завідували міськими доходами і витратами. Існувала *лава* з лавниками – становий суд присяжних. Виконавчою владою була *рада* і різні магістрати, зокрема, *писар* і *шафарі*. На практиці розмежування між лавою і радою ігнорувалися.

Користуватися магдебурзьким правом могли лише римо-католики, на православних право на самоврядування не повинно було поширюватися. Українці у багатьох містах могли жити лише на окремій Руській вулиці (як, наприклад, у Львові) і сплачувати польським ксьондзам за православний обряд. Обмеження і дискримінація міщан-українців об'єднували їх у братства для захисту своїх професійних, етнічних і релігійних інтересів.

Братства захищали православну церкву, домагалися її оновлення, боролися проти церковної унії. Найбільш старим і авторитетним було *Львівське Успенське братство*, оновлене 1585 р. На утриманні братства, у яке входили всього лише біля 30 сімейств, знаходилися школа, лікарня, друкарня, бібліотека. На початку XVII ст. за зразком львівського створюються братства в містах Рогатин, Острог, Галич, Кам'янець-Подільський, Красностав, Самбір, Київ, Луцьк, Немирів, Вінниця й ін. Навколо братств об'єднувалися вчені, письменники, видавці, педагоги, політики і військові. Наприклад, у *Київське Богоявленське братство* з усім Військом Запорізьким у 1615 р. записався гетьман П. Сагайдачний.

Населення українських міст поділялося на різні соціальні групи: патриціат, бюргерство, плебс. Плебс включав простих ремісників, дрібних торговців і селян. Їм діставався основний тягар податкового гніту.

Міщани залежних міст платили натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували дороги, будували мости, греблі, вежі тощо. Крім того, міщани сплачували церковну десятину й виставляли певну кількість озброєних воїнів. Становище міського населення ускладнювалося, якщо міста передавали в оренду або вводили на постій війська.

Нарешті, відмінною особливістю соціальної структури України XV - XVII ст. стала поява козацтва.

4. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ

Вперше термін "козак" згадується у Початковій монгольській хроніці (1240 р.). У перекладі з тюркських мов він означає "одинокий", "схильний до розбою, завоювання". Пізніше у XVI ст. цей термін зустрічається у словнику половецької мови "Кодекс Куманікум" (1303 р.) та в додатку до грецького збірника житій святих "Синаксаря". У половецькому словнику слово "козак" мало позитивне значення - "страж", "конвоїр", тоді як у грецькому збірнику згадувалось у негативному сенсі: "розбійник".

Проблема появи та формування козацької верстви є до кінця не визначеною. Зараз існує декілька версій, що пояснюють походження козацтва:

1. "Автохтонна" — доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише

трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю. "Хозарська" — ототожнює козаків з давніми народами степу "козарами" або хозарами.

2. "Бродницька" — витлумачує генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі — "бродниками", які жили у пониззі Дунаю.

3. "Уходницька" — пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю.

4. "Татарська" — виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво.

5. "Захисна" — пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрози.

6. "Соціальна" — факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію у нових місцях проживання.

7. "Чорно-клобуцька" — вбачає в них нащадків "чорних клобуків" — тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі.

8. "Болохівська" — пов'язує козацьчину з існуванням в давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів.

9. "Черкаська" — вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції у Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали у Тмутаракані.

Проте жодна з цих теорій не може самостійно пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер.

Поява такого історичного явища як козацтво зумовлена низкою причин:

1. Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами у порубіжжі між європейською хліборобською та азіатською кочовою цивілізаціями. Козацтво сформувалося на стику між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством.

2. Досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками та бродниками.

3. Зростання великого феодалного землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель.

4. Посилення феодалної експлуатації, прогресуюче закріпачення, наростання релігійного та національного гніту.

5. Зростання зовнішньої загрози, нагальна потреба захисту від нападів турків і татар.

Спочатку переважна більшість козаків господарювала в степах сезонно. З весни до осені під час так званих степових уходів вони полювали, рибалили, збирали мед диких бджіл, їздили до чорноморських лиманів по сіль. Одночасно з господарським промислом у *Дикому полі* (на великому кордоні між кочовим і осілим світами) виникає воєнний промисел, який на своєму початковому етапі зводився до силового заволодіння чужими здобутками праці. Люди, які займалися воєнним промислом або поєднували господарчий промисел з воєнним, стали називатися козаками, а саме явище — *козакуванням*. Козакування у XIV ст. спочатку виникає на південному боці кордону у татар, а у XV ст. — і в українців. Козацтво зазнало на собі величезний вплив східного татарського світу: одяг, зачіска, зброя, їжа, ключові військово-політичні терміни, тактика і структура війська.

Козацтво як соціальна верства не було однорідним. Поряд з *городовими козаками*, що мешкали постійно в містах Чигирин, Канів, Корсунь, Черкаси та перебували на державній службі, виникла нова категорія — *низові козаки*, які створили хутірське господарство нижче дніпровських порогів (звідси назва — «*запорожці*»). Його панівною галуззю стало скотарство, поширилося конярство, землеробство. Розвивалися промисли і ремісництво — серед козаків були ковалі, зброярі, кораблебудівники. Значне місце займала торгівля хлібом, медом, шкурами, рибою, воском, худобою. Купували ж козаки зброю, боєприпаси, сукно, папір. Через територію проходили важливі торговельні шляхи, що давало змогу козакам отримувати *мити*.

Основою господарської колонізації пониззя Дніпра стали *січі* – місцеві оборонні фортеці. Так зимівники уходників перетворилися в укріплені стани з постійним населенням. На середину XVI ст. Великий Луг укрила досить густа мережа козацьких поселень – січей, станів, городців. Серцевиною козацької державності стала одна головна **Січ** за дніпровськими порогами – **Запорізька**.

Перша **Запорізька Січ** знаходилася на *острові Мала Хортиця* (в районі нинішнього м. Запоріжжя), вона була створена в **1556 р.** українським православним князем **Дмитром Вишневецьким** і служила опорним пунктом і військовою базою козацтва в пониззі Дніпра. Звідси було зроблено кілька походів проти кримського хана і турок. У 1557 р. фортеця була зруйнована, і козаки створювали інші. Існує думка, що перша Запорізька Січ була створена пізніше, на о-ві Томаківка. Усього січей (разом з Малохортицькою) було вісім: з 1560-х по 1593 р. – на о-ві Томаківка, у 1593-1638 рр. – на о-ві Базавлук, у 1638-1653 рр. – на *Микитиному Розі*, у 1652-1709 рр. – на *річці Чортмлик*, у 1709-1711 рр. – на *р. Кам'яниці*, у 1711-1734 рр. – в *Олешках*, у 1734-1775 рр. – на *р. Підпільна*.

Протягом XVI–XVII ст. Січ набуває ознак держави: контролює величезну територію степів України, має свій уряд, військово-адміністративний устрій, власний суд і підтримує дипломатичні відносини з іншими державами. Територія цієї держави називається **землями Війська Запорізького** або **Вільностями Війська Запорізького**. Вся повнота влади в цій державі належала **січовій (військовій) раді**, де право голосу мав кожен запорожець. Рада керувала всіма важливими справами Січі. На раді обирали козацький уряд – військову старшину: **кошового отамана, військового суддю, осавула, військового писаря** тощо. На час походу рада обирала його військового керівника – **«старшого»** або **гетьмана**.

Військово-адміністративною і господарською одиницею Січі був **курінь**, до яких приписувалися козаки. Назви куренів свідчать, що Січ приймала вихідців з усієї України: *Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський* та ін. Куренем називалася і «казарма» в Січі-фортеці, де проживали молоді неодружені козаки. Козаки куреня обирали **курінного отамана і курінну старшину**. Територіально-адміністративною одиницею Війська Запорізького була **паланка**. Жителі паланки – козаки були приписані до певних куренів, а селяни, що з'явилися як окремі від козаків прошарок *посполитих* лише в добу Нової (Підпільненської) Січі, підлягали запорозькому товариству в цілому, платили податок, забезпечували його фуражем і провіантом.

Запорізька Січ зіграла виключно важливу роль в історії українського народу, особливо в його національно-визвольній боротьбі.

Ще на початку XVI ст. козацтво стало організованою силою і широко використовується старостами прикордонних територій для оборони проти татар. У цій справі прославилися **Бернард Претвич, Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич** тощо. У **1572 р.** король *Сигізмунд II Август* видав універсал про утворення найманого козацького формування: 300 козаків були прийняті на державну службу, записані у **реєстр** (список) і отримали правовий статус регулярного війська. Король *Стефан Баторій* вписав до реєстру 500 козаків, які за свою службу звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. Основними **завданнями реєстровців** були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками.

Головним противником станових інтересів козацтва в Речі Посполитій була польська шляхта. Вона бачила в козацькому війську загрозу, в козацтві – можливого політичного конкурента. Складалася неоднозначна історична ситуація; визнати становість козацтва (тобто законні права, обов'язки, привілеї) шляхетська держава не хотіла, але і обійтися без його військової сили не могла.

Після Люблінської унії козацтво зазнає змін. Основним джерелом поповнення стає селянство і міщанство, які більше всіх страждали від посилення феодального гніту, пограбування і насильства. Поповнюють козацтво і вихідці з бояр або службових родів. Військові навички колишніх бояр виділяли їх із загальної козацької маси. Вони складали основу реєстру, тобто козаків, визнаних королем як васалів, що мають атрибути, обов'язки і пільги, «вольності». У козацтві починають зароджуватися елітарні тенденції, мало сумісні із запорізьким демократизмом. Носієм демократичних настроїв залишалася Низове Військо запорожців. Протистояння цих течій у козацтві буде проявлятися неодноразово в подальших подіях: у селянсько-козацьких виступах кінця XVI – початку XVII ст., у визвольній війні середини XVII ст., громадянській війні – Руїні і в

XVIII столітті – віці «козацького бароко».

Після створення реєстру (1570-і роки) козаки визнавалися за прийнятими на державну службу. Боротьба за поширення основних прав на все козацтво привела до того, що в кінці 20-х років XVII ст. організаційно оформляється **нереєстрове козацтво**. Незалежно від призначеного для реєстру старшого (гетьмана) обирався гетьман **нереєстрових**, створювалися відповідні структури козацького війська. Серед перших гетьманів були Іван Сулима, Левко Іванович, Тарас Федорович.

Право козаків на землю і вільну господарську діяльність, самоврядування, свободу від кріпацтва, особливі привілеї (наприклад, податкові чи право винокуріння) зацікавлювали селян та міщан і спричиняли масове **«показачення»** сільського і міського населення України. Масове показачення стало формою народно-визвольного руху в Україні, визначило близькість інтересів селян і козаків, що виявилось в майбутній спільній визвольній боротьбі.

Найбільшими виступами кінця XVI ст. були повстання під керівництвом **Криштофа Косинського (1591-1593 рр.)**, **Семерія Наливайка** і **Григорія Лободи (1594-1597 рр.)**. Усі вони переросли в масові повстанські рухи, придушені місцевою шляхтою або коронними військами.

Новий сплеск народної боротьби пов'язаний з початком XVII ст. Польща вступила в смугу безперервних воєн і жодного разу не обходилася без козацької допомоги. До козацьких походів приєднувалися селяни і міщани, а після закінчення військових дій оголошували себе козаками і відмовлялися підкорятися польській адміністрації.

Україна на початку XVII ст. вступила в новий період хвилювань і бродіння. На її території з'явилися каральні експедиції коронного гетьмана *Станіслава Конецьпольського*. У відповідь на ігнорування інтересів козацтва, посилення соціального і релігійного гноблення у 20-30-х рр. XVII ст. прокотилася хвиля повстань, організаційною і бойовою силою яких було козацтво. Найбільш масовими були повстання, очолювані **Марком Жмайлом (1625 р.)**, **Тарасом Федоровичем (Трясилом) (1630 р.)**, **Іваном Сулимою (1635 р.)**, **Павлом Бутом (Павлюком)**, **Якимом Острянином (Остряницею)**, **Дмитром Гунею** і **Скиданом (1637-1638 рр.)**. В останньому виступі чітко була визначена мета боротьби: звільнити Україну від гніту Речі Посполитої, ліквідувати національно-релігійне гноблення. Закінчилося повстання поразкою. Козаки присягли не піднімати повстань і бути покірними владі Речі Посполитої. Була прийнята «Ординація Війська Запорозького». Цей документ польської влади обмежував чисельність реєстру 6 тисячами, відміняв виборність старшини, забороняв зайняття козацьких посад нешляхтичам, вимагав відмовитися від несанкціонованих польськими властями збройних виступів проти татар і турків тощо.

Протягом 10 років – з 1638 р. по 1648 р. в Україні не відбулося жодного народного виступу. Козаки тримали вірність даному слову. Поляки називали це десятиріччя *Rex aurum* – **«золотим спокоєм»**. Однак це було затишшя перед бурею, яка визривала в глибинах українського суспільства і увірвалася в історію у 1648 р. початком Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького.

ТЕМА 5 ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА СЕРЕДНИН XVII СТ. ТА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

1. *Причини і передумови «Великого повстання». Періодизація визвольної боротьби.*
2. *Внутрішня та зовнішня політика Богдана Хмельницького.*
3. *Переяславська Рада та її наслідки для державності України.*
4. *«Руїна». Обмеження і ліквідація української державної автономії в XVIII ст.*

1. ПРИЧИНИ І ПЕРЕДУМОВИ «ВЕЛИКОГО ПОВСТАННЯ». ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

На 1648 р. Річ Посполита була однією з найсильніших держав Європи. Історики не раз підкреслювали надзвичайно вигідне становище польської Речі Посполитої – внутрішнє та зовнішнє. Всі сусіди Польщі були ослаблені й переживали в тій чи іншій формі кризи. Після ординації 1638 р. козацькі заворушення припинилися. Релігійні суперечності, які потрясли життя Речі Посполитої, особливо на її українських та білоруських землях, майже затихли після компромісу 1632 р. Зовнішній і внутрішній мир сприяв економічному зростанню Речі Посполитої. Проте десятиліття «золотого покою», як його називали польські історики, виявилось «затишшям перед бурею».

Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького

розпочалася у 1648 р. Вона була викликана цілим рядом причин політичного, соціально-економічного, культурно-релігійного характеру.

Політичні причини. У середині XVII ст. більша частина українських земель знаходилася у складі Речі Посполитої. Послідовно проводився курс, на усунення православних русинів від участі в органах місцевого самоврядування, ущемлялися їх права на заняття ремеслами, промислами, торгівлею. Після придушення козацьких повстань польський уряд у 1638 р. обмежив права Війська Запорізького. Скасовувалася виборність козацької старшини, ліквідувався козацький суд, на чолі війська замість гетьмана був призначений польський комісар, а посади полковників зайняла польська шляхта. Реєстрове козацтво було зменшено до 6 тис. чоловік, а невключені до реєстру – автоматично переходили в підданську залежність.

Культурно-релігійні причини. Релігійні суперечності не були зняті і наростав новий вибух релігійних пристрастей. Покатоличення українців здійснювалося за допомогою уніатської церкви. Православні храми і монастирі зачинялися, замість них будувалися католицькі костьоли. Дискримінації була піддана українська мова, заборонявся друк українських книг, українці не могли отримати освіту на рідній мові. Все це викликало ненависть українського народу.

Соціально-економічні причини. Польські та українські феодалі, намагаючись збільшити свій прибуток, йшли шляхом посилення експлуатації селянства. Збільшується панщина, особливо в районах пов'язаних торговими відношеннями із зовнішнім ринком. Одночасно зростають натуральні і грошові податки. Влада верхівки була необмеженою, феодал міг селянина продати, обміняти, фізично наказати і навіть вбити. Особливо страждали українські селяни від передачі феодалами в оренду своїх маєтків. У першій половині XVII ст. більша частина українських земель, що належала польській шляхті, орендувалася єврейськими підприємцями, які намагалися в короткий строк повернути з прибутками вкладені в оренду гроші, нещадно експлуатували селян. У подібній ситуації опинилося і міщанство, особливо в тих містах, що знаходилися в приватній власності феодалів. Міщани здійснювали свої повинності й платили податки.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, закріпачення селянства, релігійна та мовна дискримінація не тільки гальмували у середині XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальну загрозу втрати його самобутності, асиміляції та зникнення з історичної сцени.

Ліквідація гноблення шляхетської Польщі відповідала інтересам майже всіх класів і станів суспільства: селянства, міського населення, реєстрового і нереєстрового козацтва, старшини, нижчого православного духовенства, української дрібної шляхти. Проте найважливішу роль у визвольній війні відіграло козацтво.

Війна мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її мета полягала в ліквідації національно-релігійного гноблення з боку Речі Посполитої, розбудові незалежної держави, знищенні панівної системи соціально-економічних відносин.

В історичній літературі на сьогодні немає єдиної думки з питання типологічної характеристики та періодизації боротьби, що розпочалася у 1648 році. Події того часу трактуються як «повстання» (козацьке, селянське, народне, та ін.), «війна» (козацька, селянська, національно-визвольна та ін.), «революція» (національно-визвольна, козацька та ін.). Деякі сучасні українські історики – В. Смолій, О. Бойко, Г. Темко вважають, що за своїми масштабами, за характером, формами і метою боротьби, змінами, які відбулися у політичному, соціально-політичному і духовному житті українського народу, ці події є «Українською національною революцією».

У радянській історіографії верхня межа визвольної боротьби доводилася до 1654 – року Переяславської ради, українська історична наука 90-х років XX ст. розширила їх до 1657 – року смерті Б.Хмельницького. На думку В. Борисенко, національно-визвольна війна продовжувалася до 1660 – р., О. Бойко, В. Смолій, В. Степанков вважають, що війна завершилася у 1676 р., а В. Шевчук датою її завершення визначає 1678 р. Періодизація визвольної боротьби поділяється в одних істориків на три, у інших – на п'ять періодів з різними хронологічними рамками.

2. Внутрішня та зовнішня політика Богдана Хмельницького

Визвольну війну українського народу очолив чигиринський сотник **Зиновій Богдан Хмельницький (1595-1657 рр.)**. Спочатку Хмельницьким керувала особиста образа, нанесена йому польським шляхтичем Д. Чаплинським. Всі звернення Б. Хмельницького до суду і навіть до

самого короля закінчилися безрезультатно. Не знайшовши справедливості у влади, Хмельницький від'їжджає на Запорізьку Січ, де під його проводом козаки в **січні 1648 р.** вигнали польський гарнізон і вибрали Хмельницького гетьманом.

Блискучі перемоги Хмельницького над регулярними польськими військами під Жовтими Водами, Корсунем (травень 1648 р.), Пилявцями (вересень 1648 р.) зумовили вихід визвольної боротьби за межі звичайного повстання. У короткий час під знамена Хмельницького встали козаки, міщани, духовенство, дрібна шляхта, війна охопила всю територію України. Успіх перших битв у значній мірі визначався двома організаційними кроками гетьмана: залученням на свою сторону реєстрового козацтва і укладенням воєнної угоди з кримськими татарами.

Улітку 1648 р. починає визрівати ідея створення власної української держави. Уже в кінці червня 1648 р. на Лівобережній Україні (за виключенням Чернігова) стверджується полкова і сотенна влада. На Правобережній Україні влада гетьмана розповсюджується на Брацлавщину, Київщину, Поділля та частину Волинського воєводства. Проте польське керівництво не хотіло задовольнити вимоги Хмельницького про створення навіть обмеженої української державної автономії.

Восени 1648 р. козаки здобули блискучі перемоги над польськими військами під Пилявцями, Львовом, Замостьєм, що заставило польський уряд піти на переговори. Українсько-польські переговори проходили в січні 1649 р. у Переяславі.

25 лютого 1649 р. з Польщею було укладене перемир'я, відповідно з яким повстанці добилися визнання де-факто автономії України. Границя між нею і Польщею повинна була проходити по річкам Горинь, Прип'ять і містом Кам'янець-Подільський, через яку заборонялося переходити коронним військам, урядовим чиновникам і польській шляхті. Проте вже у травні 1649 р. новий польський король *Ян II Казимир* порушив перемир'я і знову почалися бойові дії. В серпні 1649 р. у бою під Зборовом Хмельницький наніс поразку польським військам, від повного розгрому яких врятувало лише посередництво кримського хана *Іслам-Гірея*. Хмельницький вступив у переговори з поляками, намагаючись зберегти як можна більшу автономію для України.

У відповідності з укладеним 18 серпня **1649 р. Зборівським договором** територію української держави складала тільки три воєводства – *Київське, Брацлавське і Чернігівське*. Чисельність козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб. Київський митрополит отримав місце в сенаті. Всім учасникам повстання проголошувалася амністія.

Перед Хмельницьким гостро постало питання створення української держави. Запорозька Січ стала своєрідним зародком новоствореної держави. Назва козацької держави була ***Військо Запорозьке***. Функціонування держави виявилось у запровадженні власного територіального поділу, створенні та діяльності органів публічної влади; введенні своєї податкової системи. За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тис. км² і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало понад 3 млн. осіб.

Основою внутрішньої організації української козацької держави стали традиції та звичаї суспільного життя українців, перш за все реєстрових козаків і Запорізької Січі, яка стала своєрідним зародком нової української державності. В основу адміністративного ладу була покладена структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки і сотні. Кількість полків не була сталою: якщо 1649 р. їх налічувалося 16, то 1650 р. — уже 20.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали, підписував листи, угоди й накази. Система органів публічної влади мала три рівні – *генеральний, полковий і сотенний*. Реальна вища влада у державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман, та генеральна старшина. Повноваження цього органу поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. На чолі полку стояв ***полковник***, який або обирався козаками полку, або призначався гетьманом. Він керував полком за допомогою старшини. Полк поділявся на сотні (10, 20, а іноді й більше). Сотнею керував ***сотник*** разом зі старшиною (*писарем, осавулом, хорунжим*). Їх обирали, як правило, козаки. В полкові та сотенні міста вища старшина призначала свого представника – *городового отамана*. Полковники і сотники поєднували в своїх руках військову й цивільну владу. У містах діяли органи самоврядування (на зразок Магдебурзького права): у великих – *магістрати*, у менших – *ратуші*.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а пізніше була введена

посада *гетьманського підскарбія*. Поповнення державної казни здійснювалося із трьох основних джерел: із земельного фонду, з доходів від промислів, торгівлі та з податків.

- Своєрідним гарантом розбудови Української держави стала національна армія. Її ядро становило реєстрове та запорізьке козацтво, навколо якого об'єдналося повстале («покозачене») селянство та міське населення. Армія формувалася із добровольців.

Соціально-економічна політика Хмельницького та уряду Української держави залежала від результативності воєнного та політичного протистояння з Польщею, позиції козацької старшини та розмаху селянської антифеодальної боротьби. На визволених землях активно відбувався процес ліквідації великого феодального землеволодіння, фільваркової системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю. На аграрну політику Хмельницького активно впливала козацька старшина, яка сама прагнула стати крупними земельними власниками. Проте гетьман як міг гальмував зростання великого землеволодіння новітньої еліти.

Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Уряд Богдана Хмельницького налагодив зв'язки з представниками Московії, Криму, Туреччини, Польщі, Трансільванії, Молдови. Пізніше Україну визнали Венеція, Валахія, Швеція та ін. Незважаючи на дипломатичну протидію Польщі та її союзників, Україна, по суті, виступала на міжнародній арені як незалежна держава..

Зміцнення позицій України спричинило занепокоєння польського уряду, який вирішив скасувати українську автономію. У лютому 1651 р. польська армія перейшла у наступ, і знову розпочалися воєнні дії. У *битві під Берестечком* 28 червня **1651 р.** поляки через інертну позицію татар, які у вирішальний момент покинули поле бою, розбили козацькі війська. Поразка зводила нанівець автономію козацької держави. Відповідно до умов укладеного 18 вересня **1651 р. Білоцерківського договору** влада Богдана Хмельницького обмежувалася Київським воєводством, козацький реєстр обмежувався до 20 тис., пани могли повертатись до маєтків, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, йому заборонялися зовнішні відносини.

У 1652 р. відбувся новий спалах війни. Хмельницький раптовим ударом 22-23 травня знищив польську армію під Батогом. Здобувши перемогу, Хмельницький пішов на визнання основних завоювань селянства. Були ліквідовані, за невеликим винятком, велике й середнє землеволодіння, фільваркова система господарювання і кріпацтво. Зросло землеволодіння православних монастирів, завершується процес утвердження козацької земельної власності, значна частина земель перейшла до рук селян. Було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників, різко зменшилася кількість дрібної шляхти. Поліпшилося становище селянства, яке отримало особисту свободу, право на землю, право вступу до козацького стану. Зміцнився статус православного духовенства. Провідна роль в житті міст перейшла до рук українців.

У березні 1653 р. польська армія перейшла у наступ. 21 жовтня 1653 р. розпочалися воєнні дії біля м. Жванець. Знову козаків покинули татари, що уклали з поляками сепаратний мир у вирішальний момент бою. Перед гетьманом гостро постала проблема пошуку військово-політичної допомоги ззовні.

3. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Ускладнення геополітичної ситуації в регіоні, воєнні невдачі визначили проросійський вектор зовнішньої політики Богдана Хмельницького. Ще починаючи з 1648 р., гетьман неодноразово звертався до Москви з проханням допомогти у антипольській боротьбі. Російський цар після деяких вагань «в ім'я спасіння віри православної» погодився взяти Україну під свою опіку. Відповідну ухвалу про це прийняв 1 жовтня *1653 р.* Земський собор. **8 (18) січня 1654 р.** козацька рада, зібрана в м. Переяслав, ухвалила рішення про прийняття протекції царя. У ході переговорів, що супроводжували **Переяславську раду**, було узгоджено принципові засади майбутнього договору – антипольський військовий союз України та Росії, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав і вільностей Війська Запорізького, та здійснено усний акт присяги.

У березні 1654 року у Москві українська делегація передала на розгляд росіянам проект договору із 23 пунктів, спрямованих на збереження української автономії.

Після двотижневих переговорів сторони дійшли компромісу, який увійшов у історію під назвою «*Статті Богдана Хмельницького*» (т.зв. «**березневі статті**»). Згідно з цим документом,

Україна зберігала республіканську форму правління, територіально-адміністративний поділ, нову систему соціально-економічних відносин, цілковиту незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас окремі статті обмежували її суверенітет: збір податків з українського населення здійснювався під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні зносини з Варшавою та Стамбулом.

Польща реагувала на союз України з Москвою об'єднанням своїх сил з татарами. Річ Посполита та Кримське ханство підписують «Вічний договір» про взаємодопомогу. Вже у жовтні цього року кримський хан в ультимативній формі вимагає від гетьмана розриву угоди з царем. У 1656 р. за спиною Хмельницького відбулися мирні переговори Москви з Польщею (*Віленське перемир'я*).

Укладення перемир'я Москви з Варшавою робило безперспективним російсько-козацький військовий союз і розв'язувало гетьманові руки. Тепер зовнішньополітичний курс Хмельницького був спрямований на пом'якшення політичного тиску Росії; повернення західноукраїнських земель; забезпечення України від татарської загрози; міжнародне визнання своїх династичних намірів – приєднання до титулу гетьмана *титулу суверенного князя* і забезпечення спадковості верховної влади у новій Українській державі. Щоб здійснити ці задуми, гетьман активно почав створювати коаліцію в складі Швеції, Бранденбургу, України, Молдавії, Волощини та Литви. Проте важко хворий, Хмельницький помирає 6 серпня 1657 р. на 62 році життя у Чигирині.

4. «Руїна». ОБМЕЖЕННЯ І ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АВТОНОМІЇ В XVIII СТ.

Після смерті Б. Хмельницького Україна вступила в найскладніший період своєї історії, що продовжувався майже 30 років і отримав назву «Руїна». Він характеризувався боротьбою козачої старшини за владу. Гетьмани доби Руїни по-різному бачили перспективу політичного розвитку України. Одні вважали за краще залишатись під владою Москви, інші – намагалися добитись повної незалежності України, треті – шукали нового заступника. У боротьбу було залучено населення, суспільство знаходилося в стані громадянської війни. Все це послаблювало українську державу і зрештою призвело до її розколу на Правобережну Україну, яка потрапила під владу Польщі, і Лівобережну (Гетьманщину), що увійшла до складу Росії.

Початком доби Руїни стало усунення від влади восени 1657 р. сина покійного Богдана – 16-ти річного **Юрія Хмельницького**. Генеральний писар **Іван Виговський** та його прибічники фактично здійснили державний переворот. Після того, як у жовтні 1657 р. у Корсуні Генеральна козацька рада визнала гетьманом І. Виговського, він розгорнув активну державну діяльність: уклав союз зі Швецією, поновив союзницькі відносини з Кримом, порозумівся з Оттоманською Портою.

Усунувши від влади Ю. Хмельницького, Виговський відкинув ідею спадкоємного гетьманату, тобто монархічну модель управління. В основу свого державотворчого курсу він поклав принципи олігархічної республіки. З ідеї олігархічної республіки логічно випливала ставка гетьмана на шляхетство та козацьку старшину, які у цей час намагалися відмежуватися від решти козацтва, сконцентрувати в своїх руках велике землеволодіння та консолідуватися в окремий привілейований клас. Саме ці верстви підштовхували Виговського до відновлення старої моделі соціально-економічних відносин, насамперед – кріпацтва. Така внутрішня політика гетьмана вела до послаблення центральної влади, посилення позиції козацької старшини та шляхти, порушення соціальної рівноваги у суспільстві, зростання масового невдоволення і врешті-решт до вибуху соціальної боротьби.

Виговський йде на рішуче зближення з Польщею. 16 вересня **1658 р.** він уклав з польським урядом **Гадяцький договір**. За його умовами, Україна, як формально незалежна держава під назвою *Велике князівство Руське*, на рівних правах з Польщею та Литвою ставала третім членом федерації — Речі Посполитої. Територія князівства включала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Верховна влада належала гетьманові, який обирався довічно та затверджувався королем. Українська армія мала складатися з 30 тис. козаків та 10 тис. найманого війська. Православні віруючі зрівнювалися у правах з католиками.

Водночас Гадяцький договір передбачав відновлення адміністративно-територіального устрою, що існував до 1648 р.; повернення польським магнатам і шляхті маєтків в українських землях; відновлення повинностей українського селянства. Крім того, Українська держава

позбавлялася права на міжнародні відносини.

Укладення Гадяцького договору прискорило хід подій. Невдовзі російський цар *Олексій Михайлович* видав грамоту до українського народу, в якій Виговського було названо зрадником, та містився заклик до народу чинити непокору гетьманові. У листопаді 1658 р. російське військо перейшло кордон України.

Початок агресії був вдалим для росіян. Козацькі загони зазнали поразки під Ромнами та Лохвицею. Вирішальна битва відбулася у червні 1659 під Конотопом. Вона тривала три дні і закінчилася цілковитою перемогою Виговського. Москву охопила паніка, царський двір збирався втікати до Ярославля.

Проте гетьману не вдалося скористатися наслідками своєї перемоги. Гадяцький договір викликав невдоволення, зростання опозиції, посилення промосковських настроїв. За таких обставин Виговський у жовтні 1659 р. зрікається булави та виїжджає до Польщі.

Намагаючись уникнути громадянської війни, пом'якшити соціальну напругу, уникнути територіального розколу, старшина знову проголошує гетьманом Ю.Хмельницького. Розрахунок був на те, що «чарівне ім'я Хмельницького» (вислів І. Крип'якевича) стане тією силою, яка забезпечить єдність еліти, консолідацію суспільства та стабільність держави.

Однак уже на початку свого другого гетьманування Юрій припустився фатальної помилки: він прибув для переговорів з російською стороною до Переяслава, де стояв з великим військом О.Трубецької. Новий **Переяславський договір 27 жовтня 1659 р.** фактично перетворював Україну на автономну складову частину Росії: переобрання гетьмана мало здійснюватися лише з дозволу царя; гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу; заборонялися відносини з іншими країнами; у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані мали право розташовуватися російські залоги; київська митрополія підпорядковувалася московському патріархатові.

У 1660 р. розпочався новий раунд російсько-польського протистояння у боротьбі за українські землі. Під *Чудновом* російські вояки потрапили в оточення і зазнали поразки. За цих обставин Юрій під тиском пропольськи настроєної старшини схиляється до угоди з Польщею. 18 жовтня **1660 р.** було укладено **Слободищенський трактат**, відповідно до якого Україна знову поверталася під владу Речі Посполитої на правах автономії. Хоча ця угода і нагадувала Гадяцьку, однак у ній обмеження політичної незалежності українських земель були більш значними. Найтрагічнішим наслідком Слободищенського трактату став початок територіального розколу України, оскільки на Лівобережжі вже міцно закріпилися російські сили.

У січні 1663 р. Ю. Хмельницький, розуміючи, що він не тільки не зміцнив єдність держави, а й став одним з ініціаторів її територіального розмежування, зрікається гетьманської булави та йде у монастир.

З **1663 р.** на Правобережжі і Лівобережжі обиралися свої гетьмани. Гетьманами Лівобережної України були **Іван Брюховецький**, **Дем'ян Многогрішний** та ін., Правобережної – **Павло Тетеря**, **Михайло Ханенко**. Одним із гетьманів Правобережної України був **Петро Дорошенко**. Спочатку він проводив пропольський курс, але після **Андрусівського договору 1667 р.**, за яким Лівобережна Україна відійшла до Росії, а Правобережжя залишилося у Польщі, Дорошенко прийняв турецьке підданство. Союз з Туреччиною і його спільні військові походи на Україну підірвали авторитет Дорошенка. 1676 р. він передає клейноди лівобережному гетьману **Івану Самойловичу**.

Таким чином, у боротьбі за українські землі найбільш активно брали участь Росія, Польща, Туреччина. У **1681 р.** Росія і Туреччина підписали **Бахчисарайський мир**. За його умовами під контролем Туреччини опинилися Південна Київщина, Брацлавщина та Поділля, а Росія утримувала Лівобережну Україну з Києвом, а також Запоріжжя. Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. між сусідніми державами було поставлено **1686 р.** під час підписання між Росією та Польщею **«Вічного миру»**. Річ Посполита визнавала за Московією Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі (у **1699 р.** після **Яського миру** з Туреччиною до Польщі повернулося і Поділля). Кінець війни знаменував кінець «Руїни». Слідством «Руїни» було жахливе руйнування господарства і загибель тисяч людей. Умови миру не враховували інтересів України..

Певну роль у розвитку української державності відіграв **Іван Мазепа**, який з **1687 р.** гетьманував на Лівобережній Україні. Своє правління він розпочинав як політик промосковської

орієнтації.

1700 р. став переломним для України. Північна війна, до якої Петро I втягнув і Україну, була чужою для українського народу. Інтенсивне використання козацького війська у віддалених від України місцях, спроби перетворити окремі полки на регулярні драгунські, руйнування зовнішньої торгівлі України - все це провіщало близьку ліквідацію автономії України. В умовах кризової ситуації, що склалась, дії Мазепи були спрямовані на збереження української автономії. Навесні **1709 р.** він уклав угоду зі Швецією, яка передбачала відновлення державної незалежності України. Україною прокотилася хвиля російського терору й агітації: заочно Мазепа був звинувачений у зраді й урочисто «страчений», замість нього обрали престарілого **Івана Скоропадського** (1708-1722 рр.), а *Олександр Меншиков* утопив у крові захисників і мешканців гетьманської столиці – Батурина. Цього ж року гетьман Мазепа виступив як союзник шведів у вирішальній *Полтавській битві* та зазнав поразки.

Після поразки шведського короля *Карла XII* під Полтавою Мазепа і його прихильники покинули батьківщину і знайшли притулок у турецьких володіннях у молдавських Бендерах. Цього ж року Мазепа помер. Козацька рада **1710 р.** обирає гетьманом в еміграції **Пилипа Орлика**. Новообраний гетьман уклав зі своїми виборцями та запорізькими козаками договір, який дістав назву «*Пактів й установлень законів і вольностей Війська Запорозького*» («*Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»). «*Конституція*» **П. Орлика** мала на меті консолідацію українського суспільства, про що свідчать зафіксовані в ній обмеження самовладдя гетьмана, розширення демократичних засад у суспільстві, повернення Запорізькій Січі традиційних прав і вольностей та особливого статусу, підтвердження прав українських міст, обмеження соціальної експлуатації. Надання виняткових прав православ'ю в Україні також мало сприяти суспільній єдності. «*Конституція*» була спробою сформуванню надійне соціальне підґрунтя для реалізації національно-державницьких планів. Орлик намагався реалізувати свою програму на практиці та відновити українську державність, але ці намагання не увінчалися успіхом.

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в XVIII ст. був тотальний, безперервний наступ самодержавства на права України. Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. Офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів:

I етап (1708–1728 рр.) – форсований наступ на українську автономію. Характерними рисами цього процесу були: обмеження влади гетьмана **І. Скоропадського** та контроль за нею; економічні утиски; експлуатація демографічного потенціалу; культурні обмеження. У **1722 р.** було засновано **Малоросійську колегію** з російських чиновників на чолі з *Вельяміновим*. Вона відібрала всяку владу від гетьмана і козацької управи.

II етап (1728–1734 рр.) – повернення Україні частини її прав та вольностей. Смерть Петра I, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру, діяльність Малоросійської колегії зачепила інтереси всесильного **О.Меншикова**, який володів величезними маєтками в Україні. У 1727 р. було скасовано Малоросійську колегію, дозволено вибори гетьмана. Ним став **Данило Апостол**. Але поновлення української автономії носило формальний характер, фактично все суспільне життя перебувало під контролем російської сторони.

III етап (1734–1750 рр.) – посилення імперського тиску. Після смерті **Д. Апостола** в Петербурзі було прийнято рішення: нового гетьмана не обирати, владу було передано **Правлінню гетьманського уряду** (Міністерське правління) на чолі з *кн. Я.П.Шаховським*. До Правління входило шість осіб: троє росіян та троє українців. Характерними рисами цього періоду були втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення.

IV етап (1750–1764 рр.) – тимчасове уповільнення процесу російської експансії. У 1750 р. останнім гетьманом України став брат фаворита імператриці Єлизавети **Кирило Розумовський**. Російський уряд уповільнив, але не припинив свого наступу на українську автономію.

V етап (1764–1783 рр.) – остаточна ліквідація української автономії. **1764 р.** було ліквідовано гетьманство, вся повнота влади в Україні зосередилася в руках **Другої Малоросійської колегії** на чолі з талановитим військовим і адміністратором *Петром Румянцевим*. **1775 р.** було знищено Запорізьку Січ, а **1781/2 р.** – ліквідовано полкову територіально-адміністративну систему на Гетьманщині. За численними проханнями козацької старшини у **1783 р.** урядовим наказом були заборонені переходи селян і юридично оформлено

кріпацтво на Лівобережжі. Після оголошення у **1785 р.** «*Грамоти про вільність дворянства*» українська старшина (військові й цивільні чини ліквідованої козацької автономії) фактично була зрівняна в правах з російським дворянством.

Останнього гетьмана Запорізької Січі **Петра Калнишевського** було заслано в Соловецький монастир, де він і помер у 1803 р. у віці 112 років. А козаки перейшли в розряд державних селян. Частина потрапила в залежність від нових землевласників, біля 5 тис. пішло в Туреччину, осівши за Дунаєм, створивши там *Задунайську Січ (1775–1828 рр.)*. Перед черговою війною з Туреччиною (1787–1791 рр.) царський уряд організував **Чорноморське козацьке військо** з колишніх запорожців. З **1792 р.** почалося переселення частини запорожців-чорноморців на Кубань.

Кінець XVIII – початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетворень в Україні, спричинених насамперед новою геополітичною ситуацією у Центральній та Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. перестала існувати Річ Посполита, до складу якої входила значна частина українських земель.

Після першого розподілу Польщі (**1772 р.**) до складу *Австрійської імперії* були включені Галичина, частина Волині і Поділля, у **1775 р.** до Австрії була приєднана Буковина, яка була частиною Османської імперії; після другого поділу Польщі (**1793 р.**) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля), після третього поділу (**1795 р.**) – Берестейщина.

Отже, українські землі перейшли під владу двох імперій – Російської і Австрійської. Об'єднання в межах Російської імперії більшості українських земель (майже 80 %), етнічне возз'єднання лівобережних та правобережних українців, поновлення позицій у суспільстві православної церкви сприяли консолідації української нації. Однак наприкінці XVIII ст. автономії Лівобережжя не існувало, Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не могло забезпечити повноцінний, динамічний розвиток краю. Російська імперія зробила все можливе, щоб перетворити Україну на звичайну провінцію імперії.

ТЕМА 6

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ІМПЕРІЙ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

1. *Соціально-економічний розвиток України у XIX – на початку XX ст.*
2. *Суспільно-політичний і національний рух у XIX – на початку XX ст. Виникнення українських політичних партій.*
3. *Україна в період революції 1905–1907 рр. і Першої світової війни 1914–1918 рр.*

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Українські землі з кінця XVIII до початку XX ст. входили до складу різних держав - Російської та Австро-Угорської імперій, а отже знаходилися під впливом різних локальних цивілізацій. Економічні, політичні, соціокультурні процеси в кожному з регіонів у більшій мірі визначалися особливостями тієї держави, до якої вони входили, ніж етнічною єдністю українських земель.

Необхідно зупинитися на особливостях російського історичного процесу в цілому, без визначення яких не можна зрозуміти розвитку українських земель, що входили до складу Російської імперії. За оцінками багатьох сучасних дослідників розвиток Російської держави не відповідає звичним для Європи схемам феодального та буржуазного розвитку Росія являла собою приклад відносно швидкої модернізації та трансформації традиційного суспільства.

У першій половині XIX ст. в українських губерніях Російської імперії помітно розвинулася промисловість, сільське господарство, торгівля. Якщо у першій чверті XIX ст. чисельність підприємств в Україні зросла на кілька сотень, то за 1825–1858 рр. кількість промислових підприємств збільшилась з 649 до 2473. Промисловість України з виробництва цукру та видобутку вугілля до середини 1950-х років почала набувати загальноросійського значення. Зрушення в промисловості сприяли розвитку сільського господарства, поживавленню товарно-грошових відносин. Економічне зростання зумовлювалося політичною стабілізацією, припиненням набігів татар і майже регулярних війн чи повстань, втягуванням України у всеросійський ринок і визріванням у надрах старої натуральної системи господарства нових буржуазних відносин.

Розвитку господарства сприяло приєднання і освоєння земель Північного Причорномор'я. Зокрема на місце запорозького паланкового центру Новий Кодак і селища Половиці був заснований Катеринослав.

До середини XIX ст. існуючі виробничі відносини в російській Україні прийшли в невідповідність з розвитком економіки як у промисловості, так і в сільському господарстві. Масове зубожіння населення, загострення класових протиріч обумовили соціальні конфлікти – від стихійних бунтів до організованих виступів. Наявність кріпацтва стримувала розвиток як сільського господарства, так і промисловості. Тому царизм змушений був вдатися до реформаторської діяльності. 19 лютого **1861 р.** *Олександр II* підписує Маніфест про скасування кріпацтва і «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності». Зауважимо, що в Австрійській імперії кріпацтво було ліквідоване ще в **1848 р.**

В результаті проведення реформи 1861 р. з скасування кріпацтва:

- селяни отримували особисту свободу і цивільні права, можливість вільно розпоряджатися своїм майном, виступати в суді, укладати операції від свого імені, а не від імені поміщика, як це було раніше;
- селяни звільнялися із землею (за викуп).
- поміщики залишалися власниками більшості землі в державі;
- в особисте користування селянин отримував тільки землі, на яких знаходилася його садиба з господарськими спорудами, а польовий наділ він зобов'язаний був викупити у поміщика;
- протягом 20 років селянин уважався «тимчасово зобов'язаним» і повинен був залишатися в поміщика і за користування землею відпрацьовувати панщину або платити оброк, як і до 1861 р.;
- зберігалася община як засіб суворого виконання селянами повинностей перед поміщиком, оскільки з поміщиком розраховувався не кожний селянин окремо, а вся община в цілому;
- для розв'язання суперечок було створено інститут посередників, які призначалися виключно з дворян і тому не могли бути «неупередженими примирителями» земельних суперечок селян і поміщиків.

Через явну недосконалість реформи, виникли чутки, що справжню волю поміщики приховали. Почалися селянські виступи.

У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належить земській, судовій та військовій.

Земська реформа (1864 р.) передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління – земств. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, шляхи сполучення тощо. Через кілька років за аналогією була проведена **міська реформа**.

Судова реформа (1864 р.) базувалася на запровадженні позастановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи. Було запроваджено суд присяжних у карному судочинстві.

Військова реформа (≈1874 р.) замінила рекрутчину загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6–7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Незважаючи на обмеженість, реформи мали буржуазний характер і сприяли подальшому розвитку капіталістичного виробництва. У 1860–1880-х рр. завершився промисловий переворот, суть якого полягала в переході від мануфактури до фабрики, від ручної праці – до застосування парових двигунів та машин.

Через скасування кріпацтва і розвиток капіталізму в Україні почалися зміни в соціально-класовій структурі населення – розшарування селянства, зростає чисельність буржуазії та пролетаріату, могутність дворянства поступово падала, але воно залишалося привілейованим станом.

Розвиток сільського господарства після скасування кріпацтва відбувався «пруським шляхом», який передбачав уповільнене вростання поміщицького господарювання в капіталізм при збереженні напівфеодальної експлуатації селянства. Діяла відробіткова система, яка вела до розорення основної маси селянства, але з часом поширювалася грошова оренда.

Перетворення землі на товар стимулювало продаж поміщицької землі, внаслідок чого відбулися зміни в розподілі земельної власності – витіснення дворянського землеволодіння

буржуазним. Капіталізм стимулював в сфері сільськогосподарського виробництва застосування техніки, використання вільнонайманої праці, зростання посівних площ, удосконалення знарядь праці тощо.

Слід виділити такі особливості розвитку капіталізму в промисловості:

1. Чисельне зростання всіх трьох стадій розвитку капіталістичного укладу промисловості: дрібнотоварного виробництва, капіталістичної мануфактури, капіталістичних фабрик. У найважливіших галузях промисловості (цукровій, вугільній, металургійній та ін.) були створені великі підприємства, які діяли на машинній техніці і паровій силі, а також на новому більш економічно вигідному паливі – вугіллі. Про темпи зростання таких промислових підприємств свідчать такі порівняльні дані: якщо в 1865 р. в Україні було 5224 підприємства, які виробляли продукції на 47 млн. рублів, то через 30 років, в 1895 р. стало 30310 підприємств, що випускали продукції на 261 млн. рублів.

2. Крім традиційних галузей промисловості з переробки сільгосппродукції, в Україні стала формуватись найбільша вугільно-металургійна база Росії. На кінець XIX ст. в Україні працювало 17 великих металургійних заводів, які давали 51,8 % загальноросійської виплавки чавуну. Металургійна промисловість інтенсивно розвивалась в Катеринославській і Херсонській губерніях.

3. Бурхливий розвиток капіталізму вів до концентрації виробництва: у 1890 р. половина робітників України концентрувалась на великих підприємствах, що мали 500 і більше робітників.

4. Іноземний капітал в 1860-70-ті роки спрямовувався в основному на будівництво залізниць. З 1880-х років іноземний капітал вливається у важку промисловість. Основний потік іноземного капіталу йшов в основному з чотирьох країн: з Англії і Франції – в кам'яновугільну і металургійну промисловість, з Бельгії і Німеччини – в машинобудівну і металообробну.

Курс реформ був перерваний убивством терористами-народовольцями царя-реформатора Олександра II (1 березня 1881 р.). Його син і наступник *Олександр III* ініціював курс т.зв. *контрреформ*.

Реформи 1860–1870-х рр. були непослідовними та незавершеними. Залишки феодалізму гальмували подальший розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві. Невирішеність аграрного питання поглиблювала конфронтацію в суспільстві, посилювала соціальну напругу та політичну нестабільність. На початку XX ст. деградація поміщицького землеволодіння стала цілком очевидною, а община показала не лише свою нездатність ефективно господарювати, а й належно контролювати настрої селян. Саме тому в Російській імперії з 1906 р. проводилася аграрна реформа, ініціатором якої став П.А. Століпін.

Заходи Століпін.

1. Указом 9 листопада 1906 р. і законом 14 червня 1910 р. селянам дозволялося виходити з общини і закріпляти землі в приватну власність. Тим самим руйнувалося громадське землеволодіння.

2. Створення на селі хутірського і відрубного господарства.

3. Проведення переселенської політики.

Здійснення реформи було покладено на губернські і волосні землевпровадзувальні комісії. Століпін хотів створити міцну мережу багатих господарств, які б служили опорою самодержавства на селі. В Україні до початку 1916 р. 13 % від загальної чисельності господарств стали хутірськими і відрубними, в Південній Україні з общини вийшло 34,2 % господарів, в Правобережній Україні – 50,7 %. Для надання допомоги селянам було створено *селянський поземельний банк*, який скуповував поміщицькі землі і продавав селянам. У ході проведення переселенської політики Україна дала найбільшу кількість переселенців до Сибіру і Далекого Сходу. Правда, 70 % з тих, що виїхали, вимушені були повернутися в рідні місця.

Століпінська аграрна реформа прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі. Найбільший успіх вона мала в Україні. Це пояснюється особливостями української ментальності, сильнішим, ніж у росіян, потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю на території України селянських общин. Однак остаточно зруйнувати общину не вдалося, не змогла реформа ліквідувати і поміщицьке землеволодіння. Аграрна реформа не реалізувала повністю свого потенціалу і не досягла поставленої мети. Довести до кінця свої наміри Століпін не судилося: в жовтні 1911 р. у київській опері терорист Багров застрелив реформатора впритул.

Таким чином, у XVIII – першій половині XIX ст. на українських землях відбувався помітний розвиток господарства, зумовлений політичною стабілізацією, освоєнням земель Причорномор'я тощо. Ліквідація кріпацтва сприяла бурхливому розвитку капіталізму.

2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Криза феодално-кріпосницької системи обумовила зростання суспільно-політичного руху за ліквідацію самодержавства і кріпацтва. Яскравим прикладом організації, що мала на меті виконання саме цих завдань, було **Південне товариство**, утворене у 1821 р. Програмним документом товариства була *«Руська правда»*, складена **П. Пестелем**. Одночасно з Південним товариством, але незалежно від нього в Україні діяло **Малоросійське товариство** на чолі з **В.Лукашевичем**, а також **Товариство об'єднаних слов'ян**, засноване 1823 р. в Новгород-Волинському офіцерами **П.** і **О.Борисовими** і польським революціонером Ю.Люблінським. Метою товариства було звільнення слов'янських народів від деспотизму та іноземного панування, об'єднання слов'янських країн у федеративну республіку, ліквідація самодержавства, скасування кріпацтва та станової нерівності. Восени 1825 р. Південне Товариство і Товариство об'єднання слов'ян злились.

Після поразки повстання декабристів 14 грудня 1825 р. у Петербурзі, члени Південного товариства 29 грудня **1825 р.** підняли повстання Чернігівського піхотного полку. Але в перших числах січня 1826 р. повстанці зазнали поразки.

Цілий етап у політичному русі України склало **Кирило-Мефодіївське товариство**, серед організаторів якого були **М. Костомаров**, **М. Гулак**, **В. Бєлозерський**, **Т. Шевченко** та ін. Головними завданнями товариства було: повалення самодержавства, ліквідація кріпацтва, визволення слов'янських народів, у тому числі й українців, та утворення з них слов'янської федерації. Кожний слов'янський народ мав утворити окрему демократичну республіку (*річ посполиту*), а спільними справами повинен був завідувати спільний Собор. Доля товариства склалася трагічно: царський уряд розкрив і розгромив його, члени організації потрапили у заслання, **Т. Шевченка** було віддано в солдати.

В пореформений період значно активізувався суспільно-політичний рух. Зрозуміти суспільно-політичне життя в Росії і Україні неможливо без розуміння феномену російської інтелігенції, виникнення якої було результатом процесів модернізації, західних впливів і водночас являло собою суто російське явище. Саме поняття інтелігенція виникає в 1860-ті рр. в Росії та вже звідси розповсюджується по всьому світові. Більшість сучасних дослідників оцінюють визвольний рух у Росії як однорідний у соціальному відношенні, процес, розпочатий і завершений опозиційною інтелігенцією. У другій половині XIX ст. на історичну арену виходить нове покоління інтелігенції, яка дістала назву різночинської. Інтелігенція гостро переживала відірваність від народу. Для інтелігентської свідомості було характерно схилення перед народом, прагнення служити народу. Некритично засвоюючи різні західні вчення, очолюючи суспільні рухи, створюючи різні політичні партії, вона розхитувала традиційні підвалини масової свідомості і саму будову російської державності, створюючи несумісний з нею тип політичної культури, що тяжіє до західного.

Слід виділити три основні напрямки суспільно-політичного руху.

1 Клерикально-монархічний (консервативний) напрямок. Він не мав чіткого організаційного оформлення, але його позиції були досить стійкі. Поширення гласності в результаті указу про скасування попередньої цензури викликано появу правої, наступально орієнтованої журналістики. Послідовники цього напрямку групувалися навколо таких видань, як *«Московские ведомости»*, *«Русский вестник»*, *«Гражданин»*, *«Новое время»* та ін. Характерним для прихильників цього напрямку було негативне ставлення до реформ 60-х рр., активне відстоювання самодержавства, церковності, суспільної ієрархії. Головну небезпеку вони вбачали в буржуазному лібералізмі та західних впливах.

2. Ліберальний рух в Росії бере початок від «західників», які відстоювали ідею розвитку країни за західноєвропейським зразком. Хоча в пореформений період західництво і слов'янофільство як окремі напрямки суспільної думки перестали існувати, порушені ними проблеми залишались актуальними. У 60-ті рр ліберальний рух проявлявся в діяльності земств.

Кращою формою правління ліберали вважали конституційну монархію. В основу своєї діяльності вони поклали тактику пошуку компромісів з урядом. І хоча в XIX ст. лібералізм не відіграв значної ролі в політичному житті, він мав великий вплив на суспільну думку. На початку XX ст. утворилися ліберальні політичні партії.

3. Революційний рух, який на протязі 30 років домінував серед радикально настроєних представників російського суспільства. Він отримав назву революційно-демократичний, а згодом народницький. Після того як Росія, а разом з нею і основна частина України, стали на шлях капіталістичного розвитку, революціонери-дворяни практично вичерпали свої можливості. З'явилося нове покоління революціонерів, які піддали критиці капіталістичний лад і закликали до побудови нового, який вони називали соціалістичним. Вони вважали, що селянська община, яка ґрунтується на зрівняльному землекористуванні, може стати основою нового ладу. Народники вірили в революційну природу селянства, у можливість підняти його відразу на соціалістичну революцію. В народництві існували три основні течії: бунтарська, пропагандистська та змовницька. Можна виділити етапи революційного руху – період гурткової роботи та «ходіння в народ» (кін. 60-х – кін. 70-х рр., утворення підпільної організації «Земля і Воля» (1876 р.), посилення пропагандистської роботи та перехід до індивідуального терору (друга половина 70-х рр.), розкол «Землі і Волі» на «Народну волю» та «Чорний переділ» (1879 р.). Вищим досягненням революційних народників стало вбивство царя Олександра II 1 березня 1881 р. Після цього народництво йде на спад. Поступово домінуючі позиції у революційному русі переходять до марксизму.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст., як і в наступні періоди, в Україні відбувається поєднання революційного та національного рухів.

Важливе місце в національному русі займали **громади** – культурно-освітні організації, які мали на меті сприяти розвитку народної освіти, свободі літературного слова, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості. Але навіть поміркована культурницька діяльність українофілів цього періоду сприймалася як загроза самодержавству. Царський уряд заборонив видання українською мовою шкільних та релігійних видань, а потім і друкування літератури українською мовою в Російській імперії та увезення її з-за кордону (**Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.**). Це підірвало основи легальної культурницької діяльності, на яку орієнтувалися громадівці.

На українських землях, що входили до складу Австрійської імперії, етнічні відмінності збігалися з соціальними. У Галичині правлячим класом була польська шляхта, у Буковині – румунські бояри, а в Закарпатті – угорські пани. Українці в усіх трьох частинах становили переважно селянську націю з нечисленною верствою духовної і світської інтелігенції.

Специфіка національного відродження на західноукраїнських землях полягала в тому, що основним носієм української національної ідеї було духовенство. У 1816 р. в Перемишлі виникла культурно-освітня організація – «*Товариство священників*», яка стала активним оборонцем прав української мови, поборником українізації шкільництва. На початку 1830-х рр. у Львові виникло демократично-просвітницьке та літературне угруповання «*Руська трійця*» (**М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький**), яке бачило своє головне завдання в піднесенні статусу української мови, розширенні сфери її вжитку і впливу, сприятті пробудженню національної свідомості українського народу.

Революційна хвиля 1848–1849 рр., що охопила Європу, зумовила поштовх революційного руху і на західноукраїнських землях. У 1848 р. у Львові було утворено **Головну Руську Раду**, яка вимагала поділу Галичини на дві провінції – польську та українську з окремими адміністраціями, розширення сфери вжитку української мови, зрівняння в правах уніатського духовенства з католицьким, дозволу українцям обіймати всі державні посади тощо.

У середині XIX ст. українська спільнота здобула свій перший досвід парламентаризму. У скликаному у 1848 р. австрійському парламенті інтереси українців представляли 39 депутатів.

У 1860-х рр. австрійський уряд провів низку реформ. Реформи закріпили за польською елітою монополію політичної влади в Галичині. Посилення польських позицій у Галичині супроводжувалося розколом в українському таборі. Так, *москвофіли* заперечували існування окремого українського народу, а галицьких русинів зачисляли до «єдиного великоруського народу», *народовці* стверджували етнічну єдність «галичан» і «наддніпрянців», виступали за союз з визвольним українофільським рухом Центральної та Східної України. У середині 70-х рр. у

Галичині з'явилася молода інтелігенція, яка критично оцінювала діяльність обох течій і бажала надати українському рухові модерного, європейського характеру. Так в українському таборі виникла *радикальна течія*.

Останнє десятиліття XIX ст. було переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням наприкінці XIX ст. перших українських партій національна ідея проникає в маси. Перші українські політичні партії з'явилися у Галичині. У 1890 р. у Львові була створена *Русько-українська радикальна партія (РУРП)*, яка у своїй діяльності прагнула поєднати теоретичні засади соціалізму з захистом соціальних інтересів українських селян та національних інтересів українців Галичини. Було висунуто й аргументовано постулат політичної самостійності України. Він містився у новій редакції програми РУРП (1895 р.). У 1899 р. у Львові за участю частини народовців і радикалів утворилася *Українська національно-демократична партія (УНДП)*. Після розколу РУРП з неї виділяється марксистське крило, що у 1899р. оформлюється в *Українську соціал-демократичну партію (УСДП)* з *М. Ганкевичем, Ю. Бачинським та С. Вітиком* на чолі. Всі ці партії відстоювали парламентські форми діяльності, пропонували свої шляхи розв'язання соціально-економічних завдань, були прибічниками політичної самостійності України.

Отже, в 1890-х рр. в основному завершився процес формування партійно-політичної системи українців в Австро-Угорщині, відбулося організаційно-політичне оформлення українського руху в Західній Україні.

Наприкінці XIX ст. відбувається політизація національного руху і на східноукраїнських землях. Виникає ціла низка політичних партій. Першою політичною партією в Наддніпрянській Україні стала *Революційна українська партія (РУП)*, яка виникла в 1900 р. Фундатори партії – *Д. Антонович, Л. Мацієвич, М. Русов* та ін. Мета партії – соціальне та національне звільнення України. Вона відстоювала інтереси селянства, яке вважало основою української нації. У 1902 р. утворилася *Українська народна партія (УНП)* на чолі з **М. Міхновським**. У 1904 р. частина рупівців на чолі з *М. Меленевським та О. Скоропис-Йолтуховським* віддала перевагу соціал-демократичним ідеям та орієнтації на російських есдеків-меншовиків і утворила *Українську соціал-демократичну спілку*. Сплічани були переконані, що вирішення національного питання є похідним від розв'язання на марксистській платформі соціально-економічних проблем. У грудні 1905 р. частина РУП на чолі з **М. Поршем, В. Винниченком та С. Петлюрою** утворила *Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)*. У 1904 р. з ініціативи *Є. Чикаленка* було утворено *Українську демократичну партію (УДП)*. Ця організація стояла на ліберальних позиціях і обстоювала встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ та надання Україні автономних прав у межах федеративної Росії. Певні розходження в поглядах на принципи програмні положення призвели до розколу в УДП та утворення частиною демократів на чолі з **Б. Гринченком, С. Єфремовим, Ф. Матушевським** *Української радикальної партії (УРП)*. Згодом розкол удалося подолати. У 1905 р. УДП та УРП об'єдналися в одну організацію – *Українську радикально-демократичну партію (УРДП)*.

Крім національних партій, в Україні активно діяли загальноросійські політичні партії. У 1898 р. було утворено марксистську *Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП)*, яка 1903 р. розкололася на фракції *меншовиків і більшовиків*. На початку XX ст. з неонародницьких гуртків створюється *Партія соціалістів-революціонерів (ПСР, есери)*. Після виходу царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., який дозволяв політичну діяльність, були створені ліберальні партії *Конституційно-демократична партія (КДП, кадети), Союз «17 жовтня» (октябристи)*. На протигагу революційному рухові виникають праві монархічні організації «Союз руського народу» й «Союз Михаїла Архангела» (**чорносотенці**). В містах України загальноросійські політичні партії користувалися значно більшим впливом, ніж власне українські.

Отже, на рубежі XIX і XX ст. помітно активізувалася діяльність українського національного руху, швидко йде процес витіснення культурницьких форм роботи політичними.

3. УКРАЇНА В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РР. ТА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР.

Загострення економічних, політичних, соціальних та національних проблем, посилене поразкою царизму в *російсько-японській війні 1904–1905 рр.*, призвело до першої російської революції. Першим днем її стало **9 січня 1905 р.**, коли царські війська розстріляли мирний хід до

царя робітників з петицією про поліпшення умов життя («**Кровавое воскресенье**»). Протягом весни й літа 1905 р. країну охопила наростаюча хвиля страйків. Її апогеєм став загальний жовтневий страйк. Поширювався селянський рух. Навіть в армії вибухали повстання, найвизначнішим з яких був заколот на панцирнику «Потьомкін» в одеському порту.

В умовах наростаючого тиску цар **17 жовтня 1905 р.** підписав Маніфест, у якому дарував народу політичні свободи – свободу особистості, свободу совісті, зборів, союзів, обіцяв зівзвати законодавчу думу. Це було рівноцінно Конституції.

Активну діяльність у ході революції розгорнули українські партії. Коли працювали I і II **Думи**, українці організували парламентський клуб на чолі з *І. Шрагом* для обстоювання своїх інтересів. Вони добивалися насамперед більшої автономності для своєї країни, українізації школи, судочинства, церкви та місцевих адміністративних органів.

3 червня 1907 р. були опубліковані царський Маніфест про розпуск II Державної думи і новий закон про вибори до III Думи. У виборчому законодавстві були обмежені права робітників, селян і народів національних околиць. Саме з цим днем пов'язують поразку революції

Улітку **1914 р.** загострення міжімперіалістичних протиріч, прагнення монополістичних об'єднань збільшити прибутки за рахунок військових замовлень, захоплення нових ринків збуту, бажання переділити колонії спричинили початок **Першої світової війни**. Основними воюючими угрупованнями були: *Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія)* і **Антанта (Росія, Англія, Франція)**. У ході війни до Троїстого союзу приєдналися Туреччина і Болгарія, а Італія у грудні 1915 р., прагнучи панувати в районі Адріатики, вийшла зі складу Троїстого союзу і перейшла на бік Антанти, внаслідок чого союз став тепер **Четверним**. Антанта (у перекладі – *Згода*) підтримала Сербію, а згодом до союзу приєдналися Румунія і США, Японія тощо.

За своїм характером війна була несправедливою, загарбницькою з боку обох воюючих угруповань. Трагедія українського народу полягала в тому, що він усупереч власній волі був втягнутий у війну, а його землі стали об'єктом експансії воюючих сторін.

Війна зумовила глибокий розкол національного руху, який відбувся у двох площинах: як між українцями воюючих сторін, так і в межах Російської та Австро-Угорської імперій – на прибічників та противників переможної війни. Відверто проавстрійські позиції зайняла утворена у серпні 1914 р. у Львові **Головна Українська Рада**, що була міжпартійним блоком, до складу якого входили Радикальна, Соціал-демократична та Націонал-демократична партії. За ініціативи Головної Української Ради було створено *легіон Українських січових стрільців (УСС)*.

Водночас з утворенням Головної Української Ради емігранти з Наддніпрянщини – *В. Дорошенко, Д. Донцов, А. Жук, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Залізняка* створили у Львові проавстрійську *Спілку Визволення України (СВУ)*, яка своєю метою проголосила відродження самостійної Української держави. Згідно з платформою СВУ, Україна мала бути конституційною монархією з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними та релігійними свободами для всіх національностей та віросповідань, із самостійною українською церквою.

Частина українських політиків вірила, що перемога Росії змусить її послабити національний гніт і наблизить свободу для пригноблених народів. Так, на початку війни *Товариство українських поступовців (ТУП)* підтримало Росію. Але коли після перших успіхів російських військ у Галичині стало зрозуміло, що царизм не має наміру надавати автономію Україні, тупівці оголосили про свій нейтралітет у війні. Емігранти-москвофіли Західної України утворили в Києві *«Карпато-руський освободительный комитет»*, який закликав галичан зустрічати російську армію як визволительку. Водночас значна частина українських соціал-демократів за участю *В. Винниченка* займала антивоєнні позиції.

Війна лягла важким тягарем на економіку України, важко ударила по сільському господарству. Великі матеріальні і людські втрати на фронтах, погіршення і без того важкого матеріального становища трудящих, розлад і хаос у народному господарстві вели країну до економічного колапсу, спричиняли могутнє бродіння в армії і на флоті, активізували боротьбу трудящих мас за свої права, наближаючи країну до нової революційної кризи.

ТЕМА 7

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ (1917-1920 РР.)

1. Основні історіографічні концепції революції та громадянської війни.
2. Передумови революції в Російській імперії.
3. Розвиток революції від Лютого до Жовтня.
4. Політичне становище в Україні після падіння самодержавства. Українська Центральна Рада та її взаємини з Тимчасовим урядом.
5. Зміни політичної ситуації в ході громадянської війни. Державно-політичні утворення на території України періоду революції та громадянської війни.

1. ОСНОВНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Існують три основні моделі інтерпретації революції та громадянської війни в Росії й Україні: ліберальна, марксистська та національно-визвольна.

Ліберали бачили в Жовтневій революції катастрофу, яка перервала закономірний історичний розвиток. Вона, за їх думкою, була спровокована розпадом країни внаслідок війни, ідеологічним фанатизмом більшовиків і недостатньою політичною зрілістю народних мас.

В марксистській історіографії революція і громадянська війна розглядалися, перш за все, як об'єктивні взаємопов'язані процеси, прояви класової боротьби, викликані загостренням соціально-економічних протиріч, що стали наслідком розвитку продуктивних сил і їхнього конфлікту з застарілими виробничими відносинами.

У сучасній українській історіографії домінуючою тенденцією став розгляд революційний подій з точки зору «національних інтересів України», утвердження концепції «української революції», «національно-визвольних змагань». «Українська революція» розглядається як самостійне історичне явище, тісно пов'язане не лише з Першою світовою війною та революційними змінами в Росії, а й з ширшим контекстом подій у Центральній та Східній Європі. Такий підхід в умовах здобуття Україною державної незалежності має особливу актуальність, але він може привести до штучного відриву революційного процесу на Україні від загальноросійського, звуження перспектив бачення.

Революцію оцінюють по різному: як «найвизначнішу подію ХХ ст.» чи як «соціальну катастрофу», «безвідповідальний експеримент», «авантюру», «переворот» (адже сам термін «революція» походить від пізньолатинського *revolūtio* відкочування, круговорот, поворот, переворот). Не можна заперечувати, що революція була викликана цілим рядом об'єктивних причин, чинників і обставин, мала власну логіку розвитку, викликала глибокі зміни в усіх сферах суспільного життя і зробила величезний вплив на весь хід світової історії.

2. ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Напередодні революційних подій українські землі входили до складу різних держав, – Російської та Австро-Угорської імперії, знаходились під впливом різних локальних цивілізацій. Українські землі, які входили до складу Російської імперії, знаходились під домінуючим впливом російської цивілізації і підлягали її загальному ритму та закономірностям, хоча й мали свої особливості.

Говорячи про передумови і причини революції, важливо усвідомити особливості й історичний тип еволюції Російської імперії. Росія являла собою приклад прискореної модернізації (< фр. *moderne* сучасний) і трансформації (< лат. *trānsfōrmātio* перетворювання) традиційного суспільства. Намагаючись стати на шлях Заходу, насамперед, досягти його військово-політичного й економічного рівня, і водночас зберігаючи культурну своєрідність, Росія була приречена на «доганяючий» шлях розвитку. Наслідком цього стали зростаюча розлагодженість народного господарства, поглиблення розриву між укладами, деформація системи управління, соціальної структури, особистих цінностей і соціально-психологічних взаємин, розрив в культурі соціальних верств, зростання соціальної напруженості в усіх класах і шарах населення.

Українські землі, що входили до складу Російської імперії, переживали ті ж суспільно-економічні процеси, що і вся країна.

Перша світова війна стала іспитом усіх організаційних можливостей воюючих держав. Першою під тягарем війни розпалася Російська імперія. Військові невдачі, економічна криза, труднощі з постачанням і т.д. викликали широке невдоволення у всіх шарах населення. В суспільстві склалася певна антидержавна єдність. Цензове суспільство, репрезентоване думськими партіями, виступало за поліпшення керівництва військовими діями. У широких масах населення

переважала глибока втома від війни.

3. РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЇ ВІД ЛЮТОГО ДО ЖОВТНЯ

Лютнева революція почалася 23 лютого (8 березня за н. ст.). Царський уряд, лідери політичних партій не зрозуміли суті подій, убачаючи в них звичайні «безпорядки». Однак уже 27 лютого (12 березня) Петроград опинився в руках повсталих. *Микола II*, котрий у цей час знаходився в ставці, змушений був 2 (15) березня зректися від престолу. Перемога Лютневої революції вирішилася в Петрограді. Інші великі міста, фронт, уся велика периферія цілком мирно прийняли те, що наприкінці лютого – початку березня 1917 р. здійснилося в Петрограді.

Головною особливістю політичного життя Росії після падіння самодержавства стало встановлення двовладдя – **Рад робітничих і солдатських депутатів і Тимчасового уряду**. Вже в ході революції, багато в чому стихійно, ще до того, як котрась з політичних партій проголосила це гасло, за зразком 1905 р. стали виникати Ради робітничих і солдатських депутатів. 27 лютого (12 березня) була створена Петроградська Рада робітничих депутатів. Більшість у керівництві Ради належало *меншовикам і есерам*. Керівництво Петроградської Ради добровільно передало владу сформованому 2 (15) березня з опозиційних депутатів Думи Тимчасовому уряду. У його склад увійшли деякі з найвідоміших представників російського лібералізму. Міністром-головою став князь *Г.Є. Львов*. Тимчасовий уряд бачив своєю головною ціллю успішне завершення війни і буржуазно-ліберальну еволюцію країни за західним зразком. Він повинен був забезпечити демократичні перетворення і підготувати проведення *Установчих Зборів*, котрим належало остаточно вирішити всі найважливіші питання державного устрою Росії.

Лютнева революція не вирішила кризи, у котрій опинилася країна. Вирішення основних питань – про владу, про землю, про мир – затягувалося. Ліквідація заборон на політичну діяльність поряд з загостренням соціальних протиріч призвели до різкої політизації суспільства. Чисельність політичних партій різко зросла. В 1917 р. у Росії діяло більше 50 політичних партій.

Провідною ліберальною партією, яка знаходилась на правому крилі політичного спектру, була *Конституційно-демократична партія* (перейменована в Партію народної свободи). Вирішення основних соціально-економічних проблем кадети відкладали до Установчих зборів.

Найбільш чисельною партією Росії навесні 1917 р. стала *Партія соціалістів-революціонерів*. *Есери* вважалися селянською партією, центральним пунктом їхньої програми була соціалізація землі. Есери сповідували ідею «особливого шляху» Росії до соціалізму, але примикали до тих партій, котрі орієнтувались на західний шлях розвитку. Не дивлячись на ідейні розбіжності з меншовиками, есери виступали з ними в єдиному політичному блоці.

Меншовики (РСДРП(м)), формально маючи з більшовиками єдині програму і устав, розходилися з ними в головному. Вони зберігали вірність ортодоксальному марксистському положенню, згідно якому після буржуазної революції має слідувати невизначений у часі період буржуазно-демократичного розвитку.

Партія більшовиків у перші дні революції не мала чіткої політичної лінії. Приїзд з еміграції **В.І. Леніна** та проголошення ним курсу на перехід від першого етапу революції, який дав владу буржуазії, до другого етапу, який повинен дати владу робітникам та селянам, докорінно змінив стратегію і тактику більшовиків. Партія відмовилася від усілякої підтримки Тимчасового уряду і вела боротьбу з меншовиками та есерами за вплив у Радах. Більшовики виступали за негайне вирішення соціальних питань та припинення війни. Поглиблення економічної та політичної кризи сприяло зростанню популярності більшовицьких лозунгів та збільшенню числа членів партії.

Нестійкість положення відбилася в трьох політичних кризах (квітень, червень, липень). У липні після розстрілу антиурядової демонстрації встановилося єдиновладдя Тимчасового уряду. Розвиток революції в Росії визначався наростанням загальнонаціональної кризи. Прогресуючий параліч народного господарства, війна з її невдачами і втратами, розкладання армії, зростаючі соціальні і міжнаціональні конфлікти, безсилля державної влади, наростаюча політична анархія – така була ситуація через півроку після лютневої революції.

4. ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПАДІННЯ САМОДЕРЖАВСТВА. УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА ЇЇ ВЗАЄМИНИ З ТИМЧАСОВИМ УРЯДОМ

Падіння самодержавства викликало посилення національного руху. Носієм національної

ідеології виступала національна інтелігенція. З падінням самодержавства перестали діяти всі обмеження щодо української мови і культури. Проявом росту національного руху стало виникнення українських політичних партій і **Української Центральної Ради (УЦР)**. Ініціатором створення органу, що об'єднав усі українські організації стало *Товариство українських поступовців* (ТУП) – єдина організація всеукраїнського масштабу, котра збереглася в підпіллі. До УЦР ввійшли представники ТУП, українських соціал-демократичних організацій, військових, робітничих, кооперативних, студентських, наукових і т.ін. гуртків та організацій. Офіційною датою утворення УЦР вважається **7 (20) березня 1917 р.** Важливу роль у її створенні, зміцненні та визначенні основних напрямів діяльності відіграли три провідні українські партії: **Українська партія соціалістів-революціонерів** (М.Ковалевський, П.Христюк, М.Шаповал), **Українська соціал-демократична робітничка партія** (В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш) та **Українська партія соціалістів-федералістів** (Д.Дорошенко, С.Єфремов, А.Ніковський). Головою Центральної Ради було обрано М.Грушевського, а його заступниками - *Д. Антоновича* і *Д. Дорошенка*.

Таким чином, характерне для всієї країни двовладдя на Україні набуло більш складної конфігурації. Крім органів Тимчасового уряду і Рад на політичну арену тут виступила УЦР, котра представляла національний рух. Співвідношення, протиріччя і взаємопереплетіння соціальних і національних аспектів визначило розвиток революції на Україні.

Для підтвердження своєї політичної ваги і повноважень, щоб надати УЦР характер дійсного представництва, було організоване проведення *Всеукраїнського національного конгресу*, котрий відбувся 6-8 квітня в Києві. На ньому було присутні біля 900 делегатів від різних економічних, політичних, культурних, просвітницьких, професійних і т.д. українських організацій. На конгрес були запрошені представники від усіх українських губерній, а також від Петрограду, Криму, Кубані, Холмщини (Польща). Конгрес переобрав УЦР у складі 150 чол.: представників губерній, міст, політичних, суспільних і ін. організацій. Головою ЦР був обраний М. Грушевський, його заступниками – В. Винниченко і С. Єфремов. Після Конгресу УЦР обрала зі свого складу виконавчий орган – *Комітет*, згодом названий *Малою Радою*. Деякі дослідники вважають, що Конгрес перетворив УЦР на представницький орган усїєї України.

З ініціативи УЦР почали створюватися підпорядковані їй місцеві органи – губернські та повітові ради. Паралельно з цим відбувалося об'єднання українських станovo-професійних організацій. Наприкінці весни – початку літа 1917 р. відбулися два *Всеукраїнські військових з'їзди*, *Всеукраїнський селянський і робітничий з'їзди*. Висловлюючи підтримку УЦР, ці з'їзди підштовхували її у бік більш радикального вирішення як соціально-економічних, так і національно-політичних питань.

Заручившись такою підтримкою, УЦР стала пред'являти все більші претензії на владу. Між нею і Тимчасовим урядом наростала напруженість. Тимчасовий уряд відмовлявся вирішувати питання автономії України до скликання Всеросійських Установчих зборів. У відповідь на це УЦР прийняла **10 (23) червня I Універсал**, у якому проголосила автономію України. Фактично УЦР брала на себе державні функції. Був створений виконавчий орган – **Генеральний секретаріат** на чолі з **В. Винниченком**. I Універсал УЦР викликав величезний суспільний резонанс. Тимчасовий уряд змушений було піти на врегулювання відношень із УЦР. Результатом компромісу став **II Універсал УЦР, ухвалений 3 (16) липня**. В цьому документі вказувалося, що поповнена представниками національних меншин, які проживають в українських землях, УЦР перетвориться на єдиний найвищий орган революційної демократії України. Передбачалося формування УЦР відповідального перед нею органу — Генерального секретаріату, який після затвердження Тимчасовим урядом мав стати носієм найвищої крайової влади Тимчасового уряду в Україні. УЦР брала зобов'язання боротися проти намірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійських Установчих Зборів¹. Ці положення були підтвержені спеціальною *Інструкцією* Тимчасового уряду, в якій, між іншим, той обмежив владний вплив УЦР п'ятьма з дев'яти українських губерній – Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською і Полтавською.

Влада УЦР була виключно формальною. УЦР основну увагу приділяла безкінечним суперечкам із Тимчасовим урядом стосовно межі своїх повноважень, у той час, як найважливіші

¹ Цих своїх зобов'язань ЦР дотримувалася. Так, коли 4-6 липня бійці українізованих військових підрозділів (полк ім. П. Полуботка) взяли під контроль ключові об'єкти в Києві з метою підштовхнути проголошення незалежності, запропонували свої послуги ЦР, та відмовилася і сприяла їхньому роззброєнню й відправці на фронт.

проблеми – продовольча, земельна, охорони правопорядку й т.ін. – залишалися невирішеними. Після II Універсалу почалося повільне але неухильне падіння авторитету УЦР.

На місцях у силу розмитості функції управління і самоврядування, існували своєрідні три центри влади (органи Тимчасового уряду, органи УЦР, Ради). Як і в усій Російській імперії, в Україні восени 1917 р. революційна криза досягла вищої точки.

5. ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ХОДІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ. ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

В умовах наростаючої революційної кризи партія більшовиків організувала в жовтні 1917 р. переможне повстання в Петрограді. II *Всеросійський з'їзд Рад* проголосив перехід усієї влади до Рад, а також прийняв *Декрети про землю і мир*. Після встановлення Радянської влади в Петрограді почався перехід влади до Рад на місцях.

У результаті подій 25-30 жовтня (7-12 листопада) в Києві установилася влада УЦР. **7 (20) листопада УЦР прийняла III Універсал**, у якому проголосила утворення **Української Народної Республіки (УНР)** без відокремлення від Росії, а також програму демократичних і соціальних перетворень. Формально УЦР була єдиною законною владою на Україні. Підтримку УЦР висловили всі політичні сили. Однак у УЦР не було адміністративного апарату, армії, її влада на місцях була чисто номінальною. УЦР проводила політику лавірування, прагнула враховувати інтереси різних верств. Формування державності проходило часто на шкоду вирішенню соціальних проблем. В умовах зростаючого господарського занепаду і паралічу влади це вело до втрати УЦР підтримки мас.

УЦР не вважала, що влада *Ради Народних Комісарів (РНК)* більшовицької Росії стійка і поставилася до неї недостатньо серйозно. РНК уважала себе центральним урядом і розглядала всі інші периферійні державні утворення, у тому числі й УНР, як контрреволюційні. Конфлікт між УЦР і РНК ставав неминучим. *4 (17) грудня РНК* направила до Києва *«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради»*, невиконання яких означало війну.

У відношеннях із УЦР українські більшовики мали намір використати тактику непрямих відсторонення від влади УЦР шляхом її переобрання на з'їзді Рад і перетворення за російським зразком в Центральний виконавчий комітет Рад. Однак *Всеукраїнський з'їзд Рад*, що відкрився у Києві *4 (17) грудня* і на який УЦР удалося провести більшість своїх прихильників, висловив підтримку УЦР. Тоді незначна меншість більшовицьких делегатів покинула з'їзд і об'єдналася зі з'їздом Рад Донецько-Криворізького басейну, що проходив в Харкові та конституювався як *«Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів за участю частини селянських депутатів»*. З'їзд працював **11-12 (24-25) грудня 1917 р.** Він проголосив встановлення Радянської влади в Україні, обрав **Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)**, котрий *14 (27) грудня* затвердив перший український радянський уряд УНР – **Народний секретаріат**.

Народний секретаріат, як і Генеральний секретаріат мав формальну владу. Однак для РНК його існування мало важливе юридичне значення. Тепер Радянська Росія воювала не проти УНР, а проти УЦР, відстоюючи право на існування українського радянського уряду, обраного представниками трудящих України.

Спочатку чисельність радянських військ під командуванням *В. Антонова-Овсієнка*, що вели боротьбу проти УЦР, не перевищувала 6-7 тис. чол., їх боєздатність була низькою, але в міру просування по території України їхня чисельність зростала. У багатьох містах України відбувалися збройні повстання. УЦР формально мала біля 20 тис. військ. Але їхня боєздатність була вкрай низькою, під впливом більшовицької агітації багато полків відмовлялося захищати УЦР, гарнізони здавалися практично без бою, переходили на бік Радянської влади. В цих умовах УЦР в ніч на **12 (25) січня 1918 р.** прийняла свій **IV Універсал**, що проголосив УНР самостійною державою. Однак незабаром вона змушена була покинути Київ, котрий був зайнятий радянськими військами на чолі з колишнім царським полковником *М. Муравйовим*. На більшій частині території України була встановлена Радянська влада.

Передбачаючи неминучу поразку, УЦР шукала іноземної допомоги. IV Універсал УЦР, проголошуючи незалежність України, усував формальні перешкоди для ведення переговорів із Німеччиною. *27 січня (9 лютого) 1918 р.* у Бресті був підписаний договір між державами Четвертого союзу і УЦР. Його сутність зводилася до того, що Німеччина зобов'язувалася надати

ЦР військову допомогу в обмін на постачання сировини і продовольства. Уряд Радянської Росії був змушений визнати цю угоду, оскільки сам, сподіваючись на сепаратний мир, вів невдалі переговори з Німеччиною. Спираючись на угоду, австро-німецькі війська почали наступ на Україну. Разом із ними в наступі взяли участь війська УЦР. У лютому-квітні 1918 р. австро-німецькими військами була зайнята майже вся територія України.

7 березня в окупований німецькими військами Київ повернулася УЦР. Однак її становище було хитким. УЦР втрачала контроль над положенням на місцях. УЦР виявилася нездатною виконати свої зобов'язання перед німецьким командуванням. У результаті за його участю був підготовлений державний переворот.

29 квітня 1918 р. на *Всеукраїнському хліборобському конгресі* колишній царський генерал **П.Скоропадський** був проголошений гетьманом. **Гетьман** видав *«Грамоту до всього українського народу»*, де він зобов'язувався забезпечити населенню «спокій, законність та можливість творчої праці». УНР як форма державності скасовувалася, замість неї проголошувалася **«Українська держава»**. Період Гетьманату характеризувався певним економічним підйомом, ростом економічної активності, котра, однак, набула ажіотажного, спекулятивного характеру. Значними були досягнення гетьманського уряду в становленні і розвитку національної освіти, науки, культури. Але, з іншого боку, реальна влада в країні належала окупаційному командуванню. Проти гетьманського режиму висловилися нелегально проведені навесні селянський і робітничий з'їзди. В опозицію до гетьмана стали УПСР, УСДРП, УПСФ. У травні 1918 національні опозиційні сили оформилися в Національно-Державний Союз, перетворений у серпні в **Український Національний Союз (УНС)**. У країні ширився повстанський рух, керований різними політичними силами – більшовиками, анархістами, есерами і т.п.

У листопаді 1918 р. у Німеччині відбулася революція, Німеччина підписала капітуляцію. Гетьманський режим залишився без підтримки. Цією ситуацією скористався УНС, почавши антигетьманське повстання. Для керівництва повстанням 13 листопада була створена **Директорія**, до якої увійшли **В. Винниченко** (голова), **С. Петлюра** (головний отаман), **Ф. Швець**, **П. Андрієвський**, **А. Макаренко**. Основною військовою силою повстанців були «січові стрільці» на чолі з **Є. Коновальцем**. Німецьке командування заявило про свій нейтралітет. 14 грудня П.Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини. Київ зайняли війська Директорії.

Директорія проголосила відновлення УНР і всіх революційних завоювань, передачу землі селянам, широке соціальне законодавство і т.д. Довіру Директорії висловив *Всеукраїнський Трудовий Конгрес*, що проходив у Києві 22-28 січня 1919 р. **22 січня** Конгрес проголосив Акт злуки (об'єднання) **Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)**, що утворилася в листопаді 1918 р. під час розпаду Австро-Угорської імперії, з УНР. Однак цей акт, як і інші рішення Конгресу, мали декларативний характер і не мали впливу на розвиток подій. Директорія не мала органів, які б проводили в життя її програму. Реальна влада на місцях належала комендантам і отаманам, що примкнули до Директорії. Вони, у свою чергу, не завжди могли контролювати навіть свої частини і змушені були потакати анархічним і погромним настроям, що проявилися серед повстанців. Найбільш яскраво це проявилось в хвилі єврейських погромів. Свавілья отаманів викликало невдоволення населення. Аграрна політика Директорії викликала розчарування селянства.

В Україні зростав повстанський рух, але вже проти Директорії. У самій Директорії не було єдності щодо спрямованості внутрішньої і зовнішньої політики. В. Винниченко схилився до налагодження відношень із Радянської Росією, більшість Директорій на чолі з С. Петлюрою орієнтувалося на союз з Антантою. Війська Директорії не могли чинити серйозного опору наступу Червоної Армії. 5 лютого 1919 р. радянські війська зайняли Київ. Покинувши Київ, Директорія перебралася у Вінницю, потім у Рівно, потім у Кам'янець-Подільський.

До кінця березня – початку квітня 1919 р. на більшій частині території України була відновлена Радянська влада. Безпосереднє керівництво відновленням Радянської влади здійснював *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. **6 січня** ним був прийнятий декрет, відповідно якому радянська Україна стала називатися не УНР, як раніш, а **Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)**. **10 березня 1919 р.** III Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив першу конституцію УСРР, з'їзд обрав ВУЦВК на чолі з **Г. Петровським**. ВУЦВК створив уряд – **РНК УСРР** на чолі з **Х. Раковським**.

З відновленням Радянської влади на Україні стала проводитися *політика «воєнного комунізму»*, котра склалася на той час у Росії. Характерними рисами «воєнного комунізму» були прискорена націоналізація, одержавлення всієї економіки, суворя централізація, організація розподілу без урахування законів товарного виробництва, згортання товарно-грошових відносин, перенесення військових методів у господарське життя і широке використання позаекономічних, примусових засобів, запровадження трудової повинності для всього населення. Була встановлена продовольча диктатура, введена продрозкладка.

Органи державного управління отримали сувору вертикальну підпорядкованість знизу доверху. Місцеві Ради замінювалися надзвичайними органами – революційними комітетами (*ревкомми*). Обмежувалися виборчі права громадян. Контроль за державним апаратом був зосереджений у руках більшовиків. Діяльність інших партій була або обмежена, або цілком заборонена. На антирадянські позиції стали переходити партії, які раніше лояльно ставилися до Радянської влади. Стосовно політичних опонентів більшовиками широко застосовувалися репресивні методи.

По Україні прокотилася хвиля селянських заворушень. Найбільш значним з них був виступи під проводом отаманів **Н.Махна**, Зеленого (Терпила) та **М.Григор'єва** (*травень 1919 р.*). На селянські заворушення уряд відповідав репресивними заходами.

Навесні 1919 р. Добровольча армія **А.І. Денікіна**, підтримана Антантою, активізувала свої дії в Україні. Ослаблена Червона Армія не змогла вчинити опір добровольцям і майже вся Україна до кінця літа опинилася в їхніх руках. Денікін визначив основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики: «єдина, велика, неподільна Росія», «встановлення порядку», «захист віри», «ніяких класових привілеїв» і т.д. Було прийняте робітниче законодавство, «Декларація про землю», в котрій проголошувалось «забезпечення прав трудящих» поряд зі «збереженням за власниками їхніх прав». Та незважаючи на проголошені декларації, на практиці денікінський режим означав повернення дореволюційних порядків, грабежі і терор. Характерною рисою режиму була деморалізація армії.

Активізувалися дії армії УНР, що, з'єднавшись із військами ЗУНР – **Галицькою Армією (УГА)** – почала наступ проти Червоної Армії. 31 серпня їй вдалося зайняти Київ, однак у той же день вона змушена була, щоб уникнути конфлікту з денікінцями, його залишити. Антанта намагалася поєднати їх зусилля для спільної боротьби проти Червоної Армії, та це їй не вдалося. Денікін негативно ставився до ідеї української державності.

Наприкінці 1919 р. Червона Армія здобула перемогу над денікінцями. На Україні втретє – вже остаточно – була відновлена Радянська влада. Третій прихід Радянської влади на Україну вніс певну стабільність у політичну ситуацію. У 1920 р. на Україні ще продовжувалися військові дії, однак реальної загрози для Радянської влади вони вже не становили.

22 квітня 1920 р. уклавши **Варшавський договір** з Директорією про спільну боротьбу з більшовиками, Польща розпочала 25 квітня 1920 р. наступ на Україну. 6 травня був зайнятий Київ. Союз Директорії з Польщею викликав обурення навіть у тих шарах, котрі не співчували Радянській владі. У червні Червона Армія перейшла в наступ, звільнила Київ і стала успішно просуватися на захід. У Ризі 12 жовтня 1920 р. між Радянською Росією і Польщею був укладений договір про перемир'я і попередні умови миру. Польський фронт був ліквідований. Армія УНР була роззброєна й інтернована. Залишки адміністративного апарату Директорії 20 листопада 1920 року остаточно залишають українські терени. 18 березня 1921 р. між РСФРР, УСРР, Білорусією і Польщею був підписаний **Ризький договір**, за яким до Польщі за "лінією Керзона" відійшло 46 тис. км² території західноукраїнських земель, а кордон між Радянською Україною і Польщею проходив по річці Збруч. Цей договір поставив останню крапку в подіях громадянської війни. Розпочалась радянська доба української історії.

ТЕМА 8

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА: ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

1. Україна в 1920-1930-ті рр. Досвід національно-культурного і національно-державного будівництва в складі СРСР.
2. Україна в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війн (1939-1945 рр.).
3. Україна в повоєнне десятиріччя (1945-1955 рр.).
4. Україна в умовах наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 50-х – перша половина 80-х)

pp.).

5. Україна: шлях до незалежності.

1. УКРАЇНА В 1920-1930-ті рр. ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО І НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В СКЛАДІ СРСР

Після громадянської війни на території колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять з них – країни Балтії, Польща і Фінляндія – стали справді самостійними. В усіх інших, у тому числі й в Україні, утвердилася радянська форма державності. В перші роки свого існування радянська Україна намагалася проводити самостійну зовнішню політику. Першу мирну угоду радянської України було укладено з Литвою 14 лютого 1921 р. Протягом 1921-1922 рр. підписані договори з Латвією, Естонією, урядом Австрії, Польщею, Туреччиною, Німеччиною.

Надзвичайно важким було внутрішнє становище країни. Під час Першої світової та громадянської воєн, погромів, розстрілів, епідемій, загинуло близько 1,5 млн. людей. Величезної шкоди народному господарству України завдали не тільки воєнні дії, а і політика «воєнного комунізму», що проводилася з 1919 р. Стан погіршився через засуху 1920 р. і, ще більш жорстоку, у 1921 р. Результатом став голод 1921-1922 рр. Політика «воєнного комунізму» та економічна криза спричинили масове незадоволення більшовиками, особливо серед селянства. Тому у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про заміну продрозкладки натуральним продподатком. Було покладено початок системи заходів, які згодом назвали **новою економічною політикою (НЕП)**. НЕП — це комплекс заходів перехідного періоду, який передбачав заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-грошових відносин, формування ринку; кооперування трудящих; запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості у результатах праці; тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку. Основним завданням НЕПу було заспокоїти селянські маси, забезпечити їм стимули до збільшення виробництва продуктів. Була допущена оренда землі і найманий труд батраків. Значну частину земельного фонду країни розподіляли між селянами. Одночасно підтримувалося кооперативне будівництво. До кінця 20-х рр. у сільгоспооперацію було залучено понад половину селянських господарств, а всіма видами кооперації було охоплено 85 % господарств. НЕП допускав вільну внутрішню торгівлю, ліквідував контроль уряду за нею. Були дозволені певна лібералізація і децентралізація економіки, віддано в оренду дрібні та частково середні підприємства. Проте більшовицьке керівництво не збиралося відмовлятися від будівництва соціалізму. Тому вирішальні галузі економіки – важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля – залишалися під контролем держави.

Рішення, прийняті партійним з'їздом у Москві, були обов'язковими і для України. Вже 27 березня 1921 р. ВЦВК УСРР прийняв закон про заміну розкладки податком. Незважаючи на всі труднощі, в 1922 р. здебільшого вдалося покінути з голодом, ліквідувати повстанський рух селянства. В 1925-1926 рр. виробництво зерна в Україні досягло довоєнного рівня. Тоді ж здебільшого було відновлено обсяг промислового виробництва: з'явилася перспектива будівництва нових промислових підприємств. Але внутрішня суперечність і поява кризових явищ, які викликав НЕП, намагання забезпечити державу товарним хлібом визначили відмову від НЕПу до кінця 1929 р.

Перехід до мирного будівництва об'єктивно вимагав вирішення проблеми взаємовідносин між національними республіками. Процес утворення єдиної союзної держави розпочався ще під час громадянської війни. **30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з'їзд рад** затвердив Декларацію про утворення наднаціональної держави – **Союзу Радянських Соціалістичних Республік** й Союзний договір, який підписало спочатку чотири держави – РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка в складі Грузії, Вірменії й Азербайджану).

Остаточне юридичне оформлення нового державного утворення відбулося на II з'їзді рад СРСР (січень 1924 р.). Він затвердив Конституцію Радянського Союзу. Новий текст Конституції УСРР, пристосований до її статусу союзної республіки, було затверджено в травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад. Жорстка централізаторська тенденція, що посилювалася в умовах тоталітарного режиму, вела до обмеження прав союзних республік.

Проте сам факт існування та визнання УСРР з чітко окресленою територією, своєю адміністрацією, столицею (Харків), апаратом, можливістю розвивати культуру, мову, літературу, створював певні умови для національно-культурного відродження українського народу.

Успіхи в культурному будівництві 20-х – початку 30-х рр. досягнуті, перш за все, завдяки здійсненню політики, що увійшла в історію під назвою «*коренізація*» чи «*українізація*». У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії. Початок українізації поклав декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ». Вона зводилась до дерусифікації політичного і громадського життя, до обов'язкового вживання української мови в установах, зміцнення позицій української школи, культури, науки, до залучення українців до партії і надання їм важливих посад у партійному і державному апаратах.

Результати українізації 20-х рр. були вагомими. Частка українців серед службовців державного апарату в 1923-1927 рр. зросла з 35 до 54 %. У 1929 р. в УСРР діяло 80 % шкіл і понад 2/3 технікумів та 30 % вузів з українською мовою навчання. Якщо у 1922 р. республіка мала до 10 україномовних газет і журналів, то в 1939 р. з 426 газет 373 були українськими.

Припинення політики українізації в УСРР ніколи офіційно не проголошувалося. Але вже з кінця 20-х років національно-державне і національно-культурне будівництво уповільнюється. Накопичений позитивний досвід засуджується і деформується сталінською адміністративно-командною системою. Процес українізації припинився раптово на початку 1933 р. після прибуття на Україну особистого представника Сталіна **П. Постишева** – озброєного диктаторськими повноваженнями секретаря ЦК ВКП(б). В Україні розгорталася глибока й руйнівна репресивна кампанія, пов'язана з утвердженням тоталітарної системи.

Своєрідним фундаментом тоталітаризму в СРСР стала командна економіка, одним з проявів якої був перехід до директивного планування і форсованої індустріалізації.

Втілення в життя ідеї «побудови соціалізму в одній окремо взятій державі», постійне очікування війни зі світовим імперіалізмом передбачало перетворення СРСР в передову індустріальну державу. Курс на *індустріалізацію* було затверджено в 1925 році.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) проголосив пріоритет державного планування над ринком. Проект всеосяжних корінних економічних перетворень був розроблений у 1928, а ухвалений у 1929 р. у вигляді *першого п'ятирічного плану* (1928-1932 рр.). Він передбачав напружені, але реальні темпи приросту промисловості в середньому за рік. Водночас, у процесі виконання п'ятирічки, Сталін, шляхом адміністрування, директив почав вимагати різкого підвищення планових цифр, що передбачали форсування нечуваних темпів розвитку важкої промисловості, особливо чорної та кольорової металургії, багатьох галузей машинобудування, хімічної промисловості.

Успіхи перших п'ятирічок безсумнівні, дореволюційний рівень промисловості був значно перевищений. Стали до ладу металургійні гіганти «*Запоріжсталь*», «*Криворіжсталь*» і «*Азовсталь*». Давали продукцію тракторний і турбінний заводи в Харкові, машинобудівні підприємства в Києві, Одесі, Миколаєві. Виникли нові галузі промисловості, зокрема хімічна.

Але залучення у важку індустрію величезних фінансових, матеріальних і людських ресурсів, ігнорування легкої й харчової галузей, неухвага до соціально-побутових запитів створили вкрай напружене становище із забезпеченням населення продовольством і товарами масового попиту. Це підривало соціальне значення індустріалізації. Проте, будівництво тисяч заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, її промисловий потенціал у 1940 р. в сім разів перевищував показник 1913 р.

На кінець 20-х – початок 30-х рр. соціально-економічний розвиток країни поставив на порядок денний питання перетворень у сільському господарстві на основі ліквідації приватної власності на землю і переходу до колективного господарювання на селі. Першим поштовхом для форсування *колективізації* стали хлібозаготівельні кризи у 1928-1929 рр. 1928 р. приніс Україні неврожай. Селяни стали всіляко ухилятися від хлібозаготівель. Тоді за наказом Сталіна почалися реквізиції зерна, як у роки «воєнного комунізму». Повернення до «воєнно-комуністичних» методів було зумовлене потребами індустріалізації, яка вимагала величезних коштів, що їх можна було «перекачати» із сільського господарства у промисловість.

Колективізація супроводжувалася експропріацією заможного прошарку селянства. В другій половині січня 1930 р. комісія політбюро ЦК ВКП(б) розробила план компанії з *розкуркулення*. Всього за час колективізації було розкуркулено 352 тис. селянських господарств. Унаслідок цього восени 1931 р. питома вага колгоспних дворів серед селянських господарств досягла 67 %, до кінця 1932 р. – 70 %. А до 1940 р. майже всі українські селяни входили до 28 тис. колгоспів.

Колгосп не вважали кооперативним господарством, а вироблена тут продукція не належала його членам. Хліб треба було здавати державі, за винятком насінневого, фуражного і продовольчого фондів (все та ж продрозкладка). Хлібозаготівлі за нереальними планами зверху призвели до того, що з весни 1932 р. в 44 районах УСРР почався голод із численними смертними випадками, фактами людоджерства.

Голод 1932-1933 рр. був наслідком спроби здійснити соціалістичні перетворення воєнно-комуністичними методами. Кількість жертв від голоду склала за різними підрахунками від 4,2 до 9 млн. осіб.

З кінця 1920-х рр. в УРСР, як і на всій території СРСР, під приводом пошуку «шпигунів і ворогів народу, які створили розгалужену мережу контрреволюційних організацій», починаються репресії. Репресії здійснювалися задля розправи над опонентами, призводили до нагнітання в країні атмосфери страху. Було терміново підготовлено документ, яким скорочувалися терміни розслідування державних злочинів та дозволялося винесення смертних вироків, що не підлягали оскарженню й перегляду. Розгляд справ передавався особливим «трійкам» – позасудовим органам, у які входили представники прокуратури, місцевої влади й наркомату внутрішніх справ (НКВС). Україною прокотилися хвиля гучних процесів – «шахтинська справа», «справа Союзу визволення України (СВУ)», «справа Українського національного центру (УНЦ)», за якими були заарештовані і знищені колишні діячі українських політичних партій, технічні фахівці, представники інтелігенції. Репресії другої половини 1930-х уже торкнулися радянських партійних і військових кіл. У 1934-1939 рр. фізично була знищена більша частина «ленінської партійної гвардії», провідних воєначальників, діячів науки та культури.

Таким чином, у 30-х рр. в СРСР було остаточно встановлено режим, який називають тоталітарним. Він був заснований на системі насильства, запереченні демократичних інститутів, позбавленні людей елементарних прав і свобод при політичній диктатурі комуністичної партії, яка уособлювала собою соціалістичну державу.

1920-30-ті рр. в історії України – це часи певних зрушень: НЕП, індустріалізація, розвиток кооперативного руху, українізація, ліквідація неписьменності. Водночас то були роки сталінських репресій, двох голодоморів, насильного об'єднання селян у колгоспи.

2. Україна в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війн (1939-1945 рр.)

До кінця 30-х рр. у світі виникла загроза нової глобальної війни. Вона виходила від Німеччини, Італії, Японії, їхнім апетитам протистояли Англія, Франція, згодом – СРСР, США.

Після невдачі спроб створення системи колективної безпеки в Європі, СРСР пішов на підписання *23 серпня 1939 р.* радянсько-німецького *договору про ненапад* строком на 10 років. Він мав також таємні протоколи, метою яких був територіальний вииграш, розподіл сфер впливу. Німеччина відмовлялась від претензій щодо України, а СРСР отримував згоду Німеччини на приєднання до своєї території українських земель, що входили до складу Польщі та Румунії.

Підписання договору фактично розв'язало Гітлеру руки, і **1 вересня 1939 р.** німецькі війська атакували польську армію з трьох оперативних напрямків. З нападом фашистської Німеччини на Польщу **Друга світова війна** стала фактом. Вона охопила майже всі континенти (до неї втягнулася 61 держава з понад 80 % населення земної кулі; в боях взяло участь 110 млн. осіб; молох війни забрав життя 60 млн. людей, з яких 27 млн. були громадяни СРСР).

Зародилася війна в глибинних суперечностях, які існували між державами і впливали з їх цілей: політичних – прагнення керівних кіл великих держав перерозподілити сфери впливу, забезпечити неподільне панування своєї системи; економічних – розширити сфери прикладання капіталу, отримати дешеві джерела сировини і робочої сили. З боку країн фашистського блоку війна була несправедливою, загарбницькою.

Поява німецьких військ біля обумовленої таємним протоколом демаркаційної лінії активізувала дії радянського керівництва. *17 вересня 1939 р.* віддається наказ про початок бойових дій проти Польщі. Радянські війська окупували Західну Волинь і Східну Галичину. Новий німецько-радянський договір «*Про кордони, дружбу і співробітництво*», підписаний у Москві *28 вересня 1939 р.*, розмежував кордони між Німеччиною і СРСР вздовж річок Сян і Західний Буг.

Першими кроками нового радянського керівництва було утвердження державно-політичного і територіального статусу Західної України. 22 жовтня 1939 р. були організовані

вибори до Народних Зборів. За кандидатів, заздалегідь підібраних органами влади, було подано 4 мільйони 32 тисячі голосів, тобто 90, 9 %. 26 жовтня 1939 р. у Великому театрі Львова зібралися Народні Збори Західної України, своєрідний «парламент», якому належало проголосити на західноукраїнських землях радянську владу та просити комуністичне керівництво прийняти ці землі до складу СРСР. Наступного дня Народні Збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з УРСР та оголосили про націоналізацію банків та великої промисловості, конфіскацію земель у поміщиків, церкви та великих державних урядовців. Відповідно до прийнятих законів Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. і Верховної Ради УРСР від 15 листопада Західна Україна стала складовою частиною Радянської України, і відповідно - Радянського Союзу.

Після юридичного оформлення приєднання західноукраїнських земель тут почала проводитися «радянська»: селянські комітети розподіляли поміщицькі землі, худобу, посівний матеріал, знаряддя виробництва. У містах найбідніші верстви населення одержували житло. Повсюдно вводилася українська мова, швидко зросла кількість українських шкіл. У той же час нова влада конфліктувала з уніатською церквою, намагалася культивувати колективізацію, закривала національно-культурні інститути, включаючи «Просвіту». За неповні два роки така політика спричинила до того, що більшість місцевого населення стала негативно ставитися до радянської влади.

28 червня 1940 р. СРСР змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину. *2 серпня* Верховна Рада СРСР вирішила включити Північну Буковину та Північну і Південну Бессарабію до УРСР, а з решти Бессарабії і колишньої Молдавської АРСР утворити Молдавську РСР.

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР. Почалась **Велика Вітчизняна війна** 1941-1945 років, яка увійшла в історію як визвольна війна радянського народу проти фашистської Німеччини та її союзників (Угорщини, Італії, Румунії, Фінляндії), важлива частина Другої світової війни. Створивши на напрямку ударів переважаючу перевагу, агресор прорвав оборону радянських військ, захопив стратегічну ініціативу й панування в повітрі. Прикордонні бої початковий період війни (до середини липня) у цілому призвели до поразки Червоної Армії.

Після 22 липня 1942 р., коли Червона армія залишила м. Свердловськ Луганської області, вся Україна була окупована ворогом.

Територію України нацисти розподілили на кілька окупаційних зон:

- 1 серпня 1941 р. Східна Галичина була приєднана до **Польського генерал-губернаторства (дистрикт «Галичина» – Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська області)**;
- 14-19 липня 1941 р. землі між Дністром і Південним Бугом, північна Буковина й Бессарабія було передано Румунії. До цієї території, що звалася **Трансністрією**, приєднали Одеську, південь Вінницької і захід Миколаївської областей;
- 20 серпня 1941 р. створено **рейхскомісаріат «Україна»** у складі десяти областей України – Волинь, Полісся, Правобережжя, частини Полтавської і Запорізької, південних районів трьох білоруських областей, півдня Орловщини. До створених тут шести генеральних округів належала Дніпропетровська область і Крим;
- Райони Донбасу, Чернігівської, Сумської та Харківської областей були включені в окрему, воєнну зону, яка перебувала під **владою німецького військового командування**.

Грабувалося і вивозилося в Німеччину все, що мало матеріальну цінність. Понад 5 млн. цивільного населення і військовополонених було знищено. Скорбним символом гітлерівського геноциду став *Бабин Яр* у Києві, де було вбито 200 тис. чол. – євреїв, українців, росіян. На каторжні роботи до Німеччини з України було вивезено 2,4 млн. чол.

Жорстокість і безкомпромісність політики окупантів викликала опір серед населення.

Активні бойові дії проти німецьких загарбників вели партизанські з'єднання і загони Чернігівщини, Сумщини, Харківщини, Київщини, Донбасу та інших районів України. Широко відомі імена партизанських командирів **С.А. Ковпака, О.М. Сабурова, О.Ф. Федорова** та інших. Для посилення керівництва партизанськими загонами і координації їхніх дій з Червоною Армією у червні 1942 р. було створено *Український штаб партизанського руху* на чолі з **Т.А. Строкачем**.

Діячі Організації українських націоналістів схильні були бачити у фашистах союзників. З перших днів війни у складі німецької армії діяли підрозділи, сформовані українськими націоналістами – батальйони «Роланд» і «Нахтігаль». **30 червня 1941 р.** у щойно захопленому

німцями Львові бандерівці провели Українські національні збори, які ухвалили **Акт про відновлення Української Держави**. Було обрано Українське державне правління на чолі із соратником Бандери — Я. Стецьком. Проте фашистське керівництво заявило, що німці українцям не союзники, а завойовники. Невдовзі С. Бандеру, Я. Стецька та інших лідерів ОУН (б) було заарештовано і відправлено до Берліна. Крім цього, гітлерівцями було заарештовано 300 членів ОУН, із яких незабаром 15 було розстріляно.

З цього часу почали з'являтися перші партизанські загони українських націоналістів, які виникли на Поліссі і Волині. Тут від початку війни діяли партизанські відділи *«Поліської Січі»* під проводом **Тараса Бульби-Боровця**, колишнього військовика УНР. Тут же, на Волині, були сформовані партизанські військові частини обох частин **Організації українських націоналістів** (навесні 1940 р. вона розкололася на **ОУН (б)** – бандерівську чи революційну, яку очолив **Степан Бандера**, та **ОУН (м)** – мельниківську, очолювану **Андрієм Мельником**). У результаті об'єднання окремих відділів Української національної самооборони, січовиків, військових формувань ОУН у **жовтні 1942 р.** була створена **Українська Повстанська Армія (УПА)**. Вона повела боротьбу проти німецьких загарбників і більшовицьких партизанів, а також поляків (загони УПА протягом 1943-1944 рр. проводили кампанію витіснення польського населення за межі українських етнічних кордонів за Буг і Сян – фактично етнічні чистки; поляки діяли аналогічно).

21-25 липня 1943 р. відбувся *III Надзвичайний збір ОУН*, який визначив головні програмні вимоги організації в нових умовах, заявив, що ОУН бореться проти імперіалізму та проти імперій, проголосив самостійність України. З кінця 1943 р. УПА перестає битися на декількох фронтах і переходить до бойових дій тільки проти Червоної армії і радянських партизан.

Починаючи з квітня 1943 р. у складі німецьких військ діяла дивізія СС *«Галичина»*, сформована з українців.

Діяльність ОУН-УПА була проаналізована робочою групою істориків, утвореною при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. У фаховому висновку істориків визнається вагомий внесок ОУН-УПА в національно-визвольну боротьбу українського народу за створення незалежної України. Разом з тим робочою групою:

- визнано співробітництво УВО і ОУН з німецькою розвідкою та контррозвідкою ще з часів Веймарської республіки, тобто з 1919 року;
- визнано те, що на окупованій німцями у 1939 р. території Польщі організації ОУН(Б) і ОУН(М) діяли відкрито;
- визнано спільні дії ОУН та диверсійних підрозділів націоналістів з німцями у червні 1941 року проти Червоної Армії, факт протидії ОУН - УПА радянським партизанам і Червоній Армії в 1943-1944 роках, а також постачання літаками Люфтваффе українським повстанцям німецького військового спорядження і зброї після визволення України від фашистів¹.

Треба відзначити, що зміст *«Фахового висновку...»* не дає підстав для героїзації ОУН-УПА, чого домагаються окремі політичні сили.

Перемога під Сталінградом у лютому 1943 р. і розгром німецьких військ у *Курській битві* у серпні 1943 р. створили необхідні передумови для наступу Червоної армії по всьому фронту. Відкрилася можливість для оволодіння Лівобережною Україною, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів у Правобережжі. В кінці жовтня 1944 р. із звільненням Закарпаття українська земля була повністю позбавлена фашистської нечисті.

Перемоги Червоної армії взимку 1945 р., наступ союзницьких військ із Заходу забезпечили умови для завершення розгрому нацистської Німеччини. **8 травня** в Берліні було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Розгром імперіалістичної Японії завершив Другу світову війну **2 вересня 1945 р.**

Гідний внесок у перемогу вніс український народ. У лавах Червоної армії воювали 6 млн. його синів і дочок. Близько 600 тис. партизан і підпільників билися в тилу фашистських військ. Понад 2 млн. трудівників України кували зброю перемоги в радянському тилу. Близько півмільйона українців пов'язало свою долю з ОУН-УПА.

3. УКРАЇНА В ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1945-1955 РР.)

¹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005.- С. 4-6; 19; 29

В історії не було воєн, які за розміром руйнувань та лиха, заподіяного людству, можна порівняти з Другою світовою. Серед народів, які особливо постраждали від неї, був український. На території України під час окупаційного режиму було знищено майже 3,9 млн. мирних жителів, вивезено понад 2,4 млн. осіб до Німеччини, частина з них загинула, а 200 тис. осіб, побоюючись сталінського режиму, так і не повернулись. Загалом у роки війни загинув кожен шостий житель України.

До численних людських утрат додалися величезні матеріальні збитки, яких зазнала Україна. З 679 млрд. крб. матеріальних збитків, заподіяних Радянському Союзу, 285 млрд. (42 %) припадає на Україну. За роки війни населення республіки скоротилося на третину. Україна втратила 40 % свого економічного потенціалу, близько 10 млн. осіб залишилося без житла.

На основі союзного закону (затверджений у березні 1946 р.) Верховна Рада УРСР у серпні 1946 р. прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр. Основні зусилля та капіталовкладення спрямовувалися на відновлення та розвиток важкої промисловості, енергетики та транспорту.

На кінець п'ятирічки були відбудовані не тільки старі, а й споруджені нові промислові підприємства. Промислове виробництво у 1950 р. на 15 % перевищувало довоєнний рівень. За рівнем індустріального розвитку вона вже на той час випереджала багато країн Європи.

Гірше йшли справи у сільському господарстві. Воно повинно було розвиватися, спираючись винятково на свої власні, вкрай недостатні й обмежені державою, ресурси. Труднощі посилювалися небаченою засухою 1946 р. Узимку 1946/47 р. на Україні розпочався голод, якого, як уважають спеціалісти, можна було уникнути.

Україна в числі 51 країни світу виступила одним із засновників і перших членів **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**. **6 травня 1945 р.** українська делегація прибула до Сан-Франциско для участі в роботі конференції і підписала декларацію про заснування ООН. Її представники були обрані до дев'яти комітетів та комісій організації.

Позитивно оцінюючи розглянуті аспекти зовнішньополітичної діяльності України, водночас не можна відокремлювати їх від великих прорахунків, припущених радянською дипломатією в цілому в повоєнні роки. Трагічною помилкою української дипломатії була політика замовчування ганебних фактів дискримінації українського населення в Польській Народній Республіці. Ще під час війни у вересні 1944 р. між Польським комітетом національного визволення і урядом УРСР була підписана угода про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі, а польського – з УРСР. Люди за бажанням із збереженням свого майна переселялися на свою етнічну батьківщину. Це було виявом природного права людини обирати місце свого проживання. Проте поступово від добровільного виїзду на батьківщину влада перейшла до складання списків для обов'язкового переселення.

Ганебним актом стосовно українців була т.зв. **акція «Вісла»**, здійснена польськими властями у **квітні – серпні 1947 р.** Її метою була повна депортація українського населення з його етнічних територій у західній і північній Польщі на інші землі, які раніше належали німцям. Методи роботи з населенням були далекі від гуманних. Виселення супроводжувалося руйнуванням пам'ятників національної культури українців: церков, цвинтарів, музеїв, бібліотек.

Одночасно здійснювалися каральні заходи щодо вояків УПА, учасників оунівського підпілля. Така сама політика проводилася радянськими властями в Українській РСР. Після війни сталінський режим поставив собі за мету приведення західних українців у відповідність до радянської системи їх східних співвітчизників. Але форсовані темпи індустріального розвитку без урахування доцільності і наявності сировини, примусова колективізація, анулювання Брестської унії й греко-католицької церкви в 1946 р. відштовхнуло значну частину місцевого населення від комуністичної влади. Все це ще більше загострило братовбивчу війну на західноукраїнських землях.

Ще до закінчення війни, в **липні 1944 р.**, на Західній Україні була створена **Українська Головна Визвольна Рада**. Вона закликала народ до боротьби за створення *Української Самостійної Соборної Держави (УССД)* в межах етнічних українських земель. Боротьба набула широкого розмаху. *Служба Безпеки* – таємна спецслужба ОУН безжально винищувала прорадянські елементи. Здійснювалися акції саботажу й диверсій, проводилася «шептана» та друкована антирадянська агітація. УПА брала активну участь у військових операціях. Лише з 1 квітня по 1 вересня 1946 р. загони УПА 1017 разів вступали в бій із загонами НКВС.

У свою чергу, численні каральні операції проводилися проти УПА органами НКВС. 3 лютого 1944 р. по 1 січня 1946 р. війська НКВС провели 39773 операції. В липні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв пропозицію Міністерства внутрішніх справ УРСР про доведення чисельності бійців винищувальних батальйонів до 35 тис. осіб. Отже, боротьба переросла у громадянську війну.

Сили сторін у боротьбі були нерівними. Тому в 1949 р. керівництво УПА прийняло рішення вивести армію до Німеччини і Австрії. Після загибелі командира УПА **Тараса Чупринки (Р. Шухевича)** 5 березня 1950 р. повстанський рух втратив організованість і пішов на спад. Окремі збройні відділи підпілля у краї діяли ще до середини 50-х рр.

Важливою подією повоєнного десятиріччя була передача Кримської області до складу УРСР. Виходячи з історичних і культурних зв'язків, етнічної і територіальної спорідненості України й Криму, Верховна Рада СРСР указом від 19 лютого 1954 р. включила Кримську область до УРСР. Неврожайні післявоєнні роки в Криму, неспроможність Росії забезпечити населення і Чорноморський флот перш за все продуктами харчування обумовили ситуацію, коли уряд і Верховна Рада РРФСР добровільно, з власної ініціативи передали півострів Українській РСР.

4. УКРАЇНА В УМОВАХ НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 80-Х РР.)

На середину 50-х рр. усі сфери життя України майже цілком перебували під впливом сталінщини. Свідомість переважної більшості людей усе ще підпорядковувалася стереотипам, які десятиріччями насаджувалися адміністративно-командною системою. Багато невинних людей ще з 30-40-х і початку 50-х рр. поневірялося в таборах.

Після смерті Й. Сталіна (**5 березня 1953 р.**) залізні лещата тоталітарної диктатури послабилися. Компартійна олігархія опинилася в нестабільному стані «колективного керівництва». Новий перший секретар ЦК КПРС **М.С. Хрущов** висловився за лібералізацію політичного режиму. Запропонований ним курс на відмову від терористичних методів державного керівництва дістав схвалення **XX з'їзду КПРС**, який відбувався в Москві 14-15 лютого **1956 р.** (перші кроки на шляху демократизації були зроблені ще після липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС). На закритому засіданні з'їзду було заслухано доповідь М.С. Хрущова «Про культ особи і його наслідки». Так розпочалася хрущовська «*відлига*».

Короткий період ревізії сталінської політики (1956-1959 рр.) був використаний в Україні для висунення культурно-національних вимог. Вдалося досягти деякого поліпшення становища в мовній сфері (зокрема, перевидання «Словника української мови» Б. Грінченка). Висувалися вимоги щодо реабілітації діячів культури, заповнення «білих плям» у літературі, театрі, історії.

Боротьба з тоталітарним режимом почалася і в політичній сфері. **1959 р.** молодий адвокат **Л. Лук'яненко** зробив спробу організувати *Українську робітничо-селянську спілку*, яка ставила за мету вихід України зі складу СРСР легально-конституційним шляхом. Найважливішим елементом десталінізації була ліквідація Головного управління таборів (**ГУЛАГ**). Сотні тисяч в'язнів концтаборів і спецпоселенців, яким пощастило вижити, повернулися до України. Тисячі українських громадян були реабілітовані.

Значно підвищилася в цей період роль республік в організації господарського життя своїх народів.

Згодом відбулося певне коригування політичного курсу, відхід від демократизації. Продовжувала зберігатися адміністративно-командна система, що не давало доводити до кінця розпочаті політичні реформи.

Таким же непослідовним був і економічний розвиток країни. У другій половині 50-х рр. почався інтенсивний пошук ефективних шляхів господарського управління, його демократизації. Було зроблено спробу переходу від жорстокого керівництва сільським господарством до господарської самодіяльності колгоспів і радгоспів. Для усунення надцентралізації управління народним господарством у 1954 р. було здійснено перехід від Міністерств до Рад народного господарства (*раднаргоспів*), що управляли багатогалузевими економічними комплексами у регіонах. Усе це мало на меті без зміни виробничих відносин, шляхом деяких послаблень і регіоналізації управління економікою поживати розвиток промисловості й зупинити деградацію продуктивних сил.

СРСР займав провідну роль у багатьох напрямках науки та техніки, освоєнні космосу,

використанні атомної енергії. Важливий внесок у розвиток цих сфер зробила Україна. Протягом п'яти років у республіці спостерігалось зростання сільськогосподарського виробництва.

Безсумнівним досягненням Хрущова була сильна соціальна політика, яка торкалася практично всіх сторін суспільного життя. У липні 1956 р. було прийнято закон про державні пенсії. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 – для жінок. Майже в 2 рази збільшився середній розмір пенсій. Пенсії почали отримувати навіть колгоспники. Того ж року розпочався поступовий (за галузями) перехід на семигодинний робочий день, а з вересня 1959 р. підприємства, установи і організації УРСР почали перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні. У 1956 р. було підвищено заробітну плату, упорядковано щомісячне авансування колгоспів. У липні 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». Понад 3 млн. квартир, споруджених у містах і робітничих селищах України за десяток років, істотно пом'якшили житлову проблему.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Збереження попередніх виробничих відносин, форм і методів керівництва не принесли бажаних результатів. Три надпроекти Хрущова – освоєння цілини, розширення посівів кукурудзи, програма тваринництва (догнати та випередити США у виробництві м'яса, масла та молока) не дали очікуваних результатів. Україна продовжувала крокувати шляхом екстенсивного¹ розвитку.

За цих умов у верхніх ешелонах влади поступово готувалося усунення Хрущова. У **жовтні 1964 р.** Хрущова звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР. Його дії були кваліфіковані як волонтаристські, що заперечували принцип колективного керівництва. Першим секретарем ЦК КПРС став **Л.І. Брежнєв**.

Короткотривалі «відлиги» було достатньо, щоб на світ з'явилося ціле покоління *шестидесятників*. Для українських шестидесятників (**Д. Павличко, І. Драч, І. Дзюба, Л. Костенко, В. Симоненко, В. Чорновіл, М. Осадчий** та інші) на першому плані стояли болючі національні проблеми. Вони висували вимогу забезпечення українцям свободи вільного духовного розвитку, виступали за надання українській мові статусу державної у республіці.

Політичний і соціально-економічний розвиток Радянського Союзу в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. відбувався під знаком наступу сталіністів, тобто тих політичних діячів, які вважали будь-які реформи шкідливими. Ресталінізація виявилася у поверненні до сталінських методів управління народним господарством і диктаті в суспільно-політичному житті. Публіцисти другої половини 1980-х охрестили цю добу «*застосм*».

Незважаючи на спроби реформування промисловості і численні заходи щодо піднесення сільського господарства, республіка продовжувала йти екстенсивним шляхом розвитку. Екстенсивна спрямованість радянського виробництва вимагала залучення в обіг надлишкової кількості матеріальних ресурсів та робочої сили. Негативний вплив на розвиток сільського господарства, як і промисловості, мало поширення військово-промислового комплексу на нові сфери тоталітарної економіки, що призводило до активного її виснаження. Гонка озброєнь вела СРСР в економічну безодню. Було припущено трагічних помилок в зовнішній політиці (введення військ до Чехословаччини (**1968 р.**) та до Афганістану (**1979 р.**)).

З 1963 р. по 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ був **П.Шелест**. За переконаннями Шелест був непохитним комуністом. Водночас він сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних відносинах республіки в рамках союзної держави, врахування потреб України при економічному плануванні в Радянському Союзі, наголошував на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. Унаслідок цього був запідозрений вищим керівництвом СРСР у недостатній лояльності, усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви одним із заступників Голови Ради Міністрів СРСР (1972).

Після нього пост першого секретаря ЦК Компартії України займав **В.В. Щербицький**. Він був прихильником централізованої партійно-державної тоталітарної влади, суворой підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс, займав угодовську позицію щодо русифікації України в галузі освіти, культури, видавничої справи. Як загалом у СРСР, в Україні тих років насаджувалася односторонність, розцвіло славослів'я, ініціювалися і підштовхувалися процеси, спрямовані на

¹ Екстенсивний (< лат. *extensivus* розтяжний) – спрямований у бік лише кількісного збільшення, а не в бік покращання якості; протилежність – інтенсивний.

ліквідацію національних традицій, послаблення позицій української мови, приниження ролі національної культури.

У 60-70 рр. в радянському суспільстві виникла нова форма духовної опозиції – т.зв. **дисидентство**. Основними виявами дисидентства були протести і звернення на адресу керівників країни, в судові інстанції. Виник безцензурний друк (*самвидав*).

В Україні дисиденти діяли переважно у Києві та Львові. Саме в ці роки стають відомі імена Івана Драча, Івана Дзюби, братів Горинів.

1975 р. у зв'язку з підписанням Радянським Союзом разом з кількома десятками європейських держав *Гельсінської угоди* дисидентство отримує новий імпульс. Організовується, подібно до московської, **Українська Гельсінська група (УГГ)** на чолі якої стояли письменник **Микола Руденко** і генерал **Петро Григоренко**. Проти УГГ комуністична влада застосувала суворі репресії.

5. УКРАЇНА: ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Новий етап в історії українського суспільства відкрила **«перебудова»**, покликана подолати негативні тенденції в розвитку Радянського Союзу. Курс на перебудову проголосив квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС, при новому Генеральному секретарі ЦК КПРС **М.С. Горбачові**. Термін «перебудова», який став офіційним компартійним лозунгом, широко використовувався тільки в перші роки даного періоду і пішов у небуття наприкінці 80-х рр., коли системна криза завела СРСР у безвихідь.

В процесі горбачовської «перебудови» передусім було проголошено **«нове мислення»** у міжнародній політиці. «Нове мислення» передбачало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Підкреслювалося, що в сучасному світі неможливо досягти переваги військовими засобами.

Важливими результатами цієї політики було виведення радянських військ з Афганістану і країн Східної Європи, возз'єднання Німеччини, закінчення **«холодної війни»**, розпад Організації Варшавського договору (ОВД) і Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

У внутрішньополітичному розвитку був узятий курс на лібералізацію режиму. Відродився суто радянський термін **«гласність»** на позначення своєрідного проміжного етапу на шляху до свободи слова. Основним об'єктом гласності стали т.зв. «білі плями» в історії КПРС. Завдяки гласності люди долали стереотипи й догми старого мислення. Суспільство стрімко політизувалося. Поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як діяльність Центральної Ради, голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії в Україні, роль ОУН-УПА у вітчизняній історії та інше.

На хвилі демократизації одна за одною виникали громадські (неформальні) організації та об'єднання. У серпні 1987 р. виник **Український культурологічний клуб (УКК)**. До нього належало чимало дисидентів та колишніх політв'язнів. У вересні 1989 р. з ініціативи київських письменників було створено масову громадсько-політичну організацію – **Народний Рух України за перебудову (НРУ)**. Наприкінці жовтня 1989 р. було проголошено створення екологічної асоціації **«Зелений світ»**. Того ж року відбулася установча конференція Українського добровільного історико-просвітницького товариства **«Меморіал»**. Воно боролось за увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій та загиблих під час голодомору 1932-1933 рр. Активно проявили себе молодіжні об'єднання - **Спілка незалежної української молоді (СНУМ)** і **Українська студентська спілка (УСС)**. Ці молодіжні організації з перших днів існування вдавалися до різних політичних акцій, спрямованих на дальшу демократизацію суспільного життя.

Під тиском радикальних національно-демократичних сил у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла **Закон «Про мови в Українській РСР»**. Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Відповідно до Закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ.

З 1990 р. в Україні почався новий етап демократизації і розмежування політичних сил. У цей період почали утворюватися нові політичні партії та громадсько-політичні організації (на початок 1991 р. офіційно було зареєстровано 13 партій). Виходячи з їх програмних документів, можна виділити три основні течії: **національно-демократичну**; **ліберально-демократичну** та **комуністичну (соціалістичну)**. За критерієм ставлення до суверенітету і незалежності України, українські політичні організації становили три групи:

1. Політичні організації, які послідовно виступали за незалежність (Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Народний рух України, Українська міжпартійна асамблея та ін.).

2. Політичні організації, які займали помірковано-державницькі позиції (Демократична платформа в Компартії України, яка згодом трансформувалася в Партію демократичного відродження України, Ліберально-демократична партія України, соціал-демократичні партії).

3. Комуністи, які перебували на ортодоксальних позиціях.

Україна стала багатопартійною, але при цьому КПУ продовжувала залишатися не стільки політичною партією, скільки стрижнем державного апарату авторитарної по суті країни.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла *Декларацію про державний суверенітет України*, яка проголошувала верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Проте прийнята Декларація без відповідних підзаконних актів мала лише символічне значення.

В розвитку економіки ставали дедалі відчутнішими значні проблеми і труднощі. В країні посилювався дефіцит товарів масового споживання. 28 серпня 1990 р. Політбюро ЦК КПРС відмітило гостру нестачу м'яса, масла, інших продуктів, невиконання планів постачання продукції тваринництва. За сім місяців року населення недоотримало овочів й фруктів на мільярд крб., промтоварів – на 15 мільярдів. Розвал управління виробництвом, занепад багатьох галузей народного господарства викликали нагальну потребу прийняття 3 серпня 1990 р. Верховною Радою УРСР *Закону «Про економічну самостійність»*. Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом, самостійне здійснення фінансово-бюджетної і зовнішньоекономічної політики.

Україна зробила важливі кроки на шляху до політичної самостійності і самостійного господарювання. Проте ідея єдиної союзної держави на той період ще мала значний вплив на суспільну свідомість. Активно її підтримували комуністи в Україні. З цих позицій виступила центральна союзна влада. Нею було прийнято рішення провести **17 березня 1991 р. Всесоюзний референдум з питання збереження Союзу РСР**. Референдум сказав «так» оновленому демократичному Союзу. Проте в зв'язку з прагненням політичних та господарських еліт союзних республік до влади та самостійності, кризою легітимності союзного керівництва внаслідок невдалої соціально-економічної політики, зберегти СРСР не вдалось.

ТЕМА 9 ЛЕГІТИМАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ПОЛІТИКИ В 1991-2006 РР.

1. *Проголошення та легітиміація Української незалежної держави.*
2. *Розвиток демократії в Україні як основа легітиміації її державної політики.*
3. *Формування соціальної держави як невід'ємна складова легітиміації політики України.*

1. ПРОГОЛОШЕННЯ ТА ЛЕГІТИМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Для легітиміації України як незалежної держави на початку 1990-х років склалось декілька вагомих причин:

1. Криза централізованої радянської моделі управління, що виявилась у неспроможності адекватно реагувати на процеси, які відбувались в суспільстві, ефективно керувати ними й забезпечувати його прогрес.

2. Нормативно-ціннісна криза, яка виразилась у розповсюдженні подвійної моралі, подвійних соціальних стандартів, що втілювалось у привілеях для номенклатурних працівників, спецрозподільниках, особливих умовах життя для партійно-управлінської еліти на фоні зниження реальних доходів населення та обмежень соціальної мобільності для більшості соціальних суб'єктів.

3. Економічна криза та загальне зубожіння суспільства.

4. Пропаганда з подачі західних спецслужб та розповсюдження переконань серед широких мас радянського населення щодо привабливості переходу до ліберально-демократичної,

капіталістичної моделі суспільства.

5. Переконаність більшості жителів УРСР під впливом пропаганди національно-політичних сил в економічних перевагах незалежного існування Української держави. Національно-політична пропаганда успішно використала міф про несправедливий для України розподіл результатів господарської діяльності республік в рамках СРСР.

24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною державою («за» - 346, «проти» - 1). Акт проголошення незалежності України був легітимним політичним кроком, оскільки на той момент була відсутня конструктивна альтернатива утвердженню незалежності України. Радянський Союз не міг уже існувати в старій конструкції, а новий союзний договір, який би передав республікам значно більшу владу, не був укладеним. До того ж, надії на укладення такого договору на прийнятних для України умовах завдяки ініціативі «зверху» розвіялись у прах зі здійсненням спроби антиконституційного перевороту в СРСР спеціально створеним для цього *Державним комітетом з надзвичайного стану (ГКЧП)*, що запропонував тоталітарний проект збереження Радянського Союзу. Як відомо, заколот 19-21 серпня змовників з вищого ешелону радянської влади на третій день уже провалився, налякавши суспільство привидом кривавих часів сталінізму. Страх минулого довершив справу остаточної делегітимації політики керівництва СРСР, в основі проведення якої все більше проявлялась нездатність запропонувати конструктивний, послідовний та прийнятний для суспільства курс реформування.

Легітимність проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. була зумовлена усвідомленням суспільством неминучості і необхідності цього акту в умовах соціально-економічної й політичної кризи, падіння легітимності союзного керівництва та престижу комуністичної партії, потреби втілення в життя положень Декларації про державний суверенітет України.

Велику роль в легітимації незалежності України відіграв страх перед поверненням до тоталітарного минулого. Путч 19-21 серпня був сприйнятий як загроза демократії з боку консервативних комуністичних сил, загроза, яка не усувалась з поразкою путчу. Тому проголошення та утвердження незалежності вже сприймалось не як потурання радикальним нахилам українських націоналістів, а як захист демократії, життєва потреба. Захистом незалежності та демократії було продиктовано рішення спочатку про припинення (26 серпня), а потім про заборону (30 серпня) діяльності Компартії України Президією Верховної Ради, яке, щоправда, у грудні 2001 р. було визнано неконституційним. Для легітимації та незворотності набуття Україною статусу незалежної держави вже 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла рішення щодо розробки законів про збройні сили й органи безпеки України та підпорядкування збройних сил, що знаходились на українській території. 20 вересня 1991 р. був ухвалений закон «Про створення Служби національної безпеки України», 4 листопада – закон «Про Національну гвардію України», 6 грудня 1991 року – «Про Збройні сили України».

1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі 90,9 % його учасників підтримали проголошення незалежності України. Результати референдуму означали демократичну, всенародну легітимність незалежного статусу Української держави. Водночас з референдумом відбулись вибори першого Президента України. Серед шести кандидатів (В.Гриньов, Л.Кравчук, Л.Лук'яненко, Л.Табурянський, В.Чорновіл, І.Юхновський) перемогу отримав **Леонід Кравчук**, за якого проголосувало 61,6 відсотків виборців.

Відразу ж після демократичного здійснення внутрішньої легітимації незалежності України на референдумі почалась її легітимація ззовні. 2 грудня 1991 року Україну визнали Польща і Канада, 4 грудня – Литва і Латвія, 5 грудня – Росія і Болгарія, 19 грудня – Швеція, 24 грудня – Норвегія, 25 грудня – США. Протягом першого року самостійності її визнали більше 130 держав. Дипломатичні відносини було встановлено в повному обсязі з 110 з них, а 40 країн відкрили свої представництва в Києві.

8 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі біля Мінську була підписана угода між Росією, Україною та Білоруссю як державами-засновницями СРСР про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. В угоді було констатоване припинення існування СРСР та проголошене створення СНД. Після алма-атинської зустрічі 21 грудня лідерів пострадянських країн СНД уже включала 11 колишніх республік (без Грузії та держав Прибалтики). Зовнішньополітична легітимація політики України в рамках СНД дозволила забезпечити реалізацію національних інтересів, в основному вирішити проблему кордонів, урегулювати

питання щодо спадщини СРСР, гарантувати безпеку країни; в економічній сфері забезпечити стабільність поставок енергоносіїв в Україну та транзиту товарів через території інших держав.

2 липня 1993 року Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». Легітимаційна перспектива була визначена чітко сформульованою ціллю, яка ставилась перед Україною в сфері зовнішньої політики – «стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі». На цьому шляху передбачалось утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів; включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом; поширення в світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Легітимації державної політики України на міжнародній арені сприяли проголошення нею намірів стати без'ядерною державою, додержуватись принципів незастосування сили та загрози силою, вирішення будь-яких міжнародних спорів виключно мирними засобами, відмови від територіальних претензій до сусідніх держав, визнання пріоритету норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Пріоритетною зовнішньополітичною орієнтацією України була і залишається орієнтація на союз з пострадянськими країнами, перш за все з Росією. Українсько-російські відносини в «Основних напрямках зовнішньої політики України» були названі стосунками «особливого партнерства», від яких залежить «доля прогресивного демократичного розвитку України», «стабільність в Європі і в усьому світі».

Як альтернатива здійснюваним під егідою Росії інтеграційним процесам в рамках СНД на зустрічі глав Грузії, України, Азербайджану та Молдови в рамках Ради Європи в Страсбурзі 10-11 жовтня 1997 р. було підписано Комюніке про співробітництво між цими країнами, що поклало початок неформальному угрупованню, до якого пізніше приєднався Узбекистан та яка отримала назву **ГУУАМ**. У підписаному комюніке декларувалась готовність додавати усіх зусиль для розвитку економічного та політичного співробітництва і підкреслювалась необхідність спільних заходів, спрямованих на інтеграцію в структури ЄС. Офіційно про створення угруповання, що виступило в ролі «контр-СНД», було повідомлено 24-25 листопада 1997 р. за підсумками зустрічі в Баку. Цілями її створення є об'єднання зусиль та координація діяльності по реалізації проектів євразійського і транскавказького транспортних коридорів, об'єднання позицій у сфері політичної взаємодії в рамках ОБСЄ і щодо НАТО, налагодження спільного економічного співробітництва, а також співробітництва у питаннях боротьби з сепаратизмом та регіональними конфліктами. На сьогодні в рамках ГУУАМ підписано та ратифіковано близько 10 угод. 22-23 травня 2006 р. в Києві було проведено саміт ГУАМ (Узбекистан вийшов з цього об'єднання). На саміті країни-учасниці заявили про організацію об'єднання в міжнародну організацію з новою назвою «Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ». Однією з головних її цілей було визнано створення зони вільної торгівлі в рамках країн ГУАМ.

Іншим важливим напрямом зовнішньої легітимації державної політики України є зближення з західними країнами, інтеграція в європейські структури. Розбудова стосунків з західноєвропейськими державами мала створити умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних, духовних зв'язків України з європейською цивілізацією, прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровленню національної економіки. Водночас уважалось, що таке співробітництво стане підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору.

Головною перешкодою в легітимації України як дійсно рівноправного суб'єкта міжнародних відносин була наявність ядерної зброї на її території. У 1994 р. президенти США, Росії та України підписали тристоронню заяву, в якій Україна зобов'язувалась приєднатись до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї* як держава, що не має ядерної зброї. Заявою передбачалась матеріальна компенсація та надання гарантій безпеки Україні з боку Росії та США. У 1996 р. завершилось ядерне роззброєння нашої країни. Все це сприяло легітимації політики

України світовим співтовариством, інтенсифікувало її інтеграцію у світові, насамперед європейські, політичні та економічні структури. Ще у січні 1992 р. Україна стала учасницею *Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, 16 червня 1994 р вона першою з країн СНД уклала Угоду про партнерство і співробітництво з *Європейським Союзом (ЄС)* (набула чинності 1 березня 1998 р.), стала повноцінним членом *Ради Європи (РЄ)* (листопад 1995 р.), підписала документи про співробітництво і партнерство з **НАТО** (1997 р.). В фінансовій сфері Україна співпрацює з *Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції і розвитку, Всесвітньою торговою організацією*, іншими світовими та європейськими кредитно-фінансовими інституціями. З 1999 р. Україна – член Ради безпеки ООН.

2. РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ЯК ОСНОВА ЛЕГІТИМАЦІЇ ЇЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Основою легітиматії політики будь-якої держави, зокрема України, є її відповідність волі народу. В цьому сенсі демократизація режиму як уможливлення реалізації різноманітних сподівань і потреб суспільства виступає механізмом легітиматії державної політики.

Знаковою подією в розвитку демократії в Україні стало прийняття **28 червня 1996 р.** нової, нині чинної **Конституції**. В ній Україна була проголошена суверенною, демократичною, соціальною та правовою державою. Отже, були визначені магістральні напрями легітиматії державної політики.

Легітиматію державної політики в Україні за роки незалежності багато в чому визначала будова законодавчої влади. Спочатку (у 1990 та 1994 рр.) членів Верховної Ради – народних депутатів України – обирали за мажоритарною системою, за якої партійна приналежність кандидатів не відігравала суттєвої ролі. Хоч для роботи в парламенті утворювалися тимчасові фракції за партійною приналежністю, відсутність чіткої політичної структури законодавчого органу негативно впливала на стабільність його роботи. Офіційні механізми взаємного впливу законодавчої та виконавчої влади одна на одну були занадто складними, що призводило до численних конфліктів і унеможливлювало ефективну протидію зловживанням владними повноваженнями.

Нова Конституція України 1996 р. частково усунула суперечності в організації державної влади, утвердивши *президентсько-парламентську модель* управління, необхідність у механізмах якої її прихильники пояснювали перехідним станом українського суспільства, потребою швидкого реагування на зміни в економічній ситуації. На Верховну Раду покладалось створення нової законодавчої бази, а розв'язання поточних проблем суспільного життя – на Президента і фактично підпорядкований йому уряд – Кабінет Міністрів.

Легітиматія та демократизація політики держави багато в чому пов'язані з достатньою незалежністю органів місцевого самоврядування від державної влади в вирішенні важливих проблем життя громади. Провідним принципом самоврядування є організаційне й функціональне відокремлення його органів від органів державної влади. В Україні згідно з чинною Конституцією громадяни мають право на здійснення місцевого самоврядування, а усі державні органи повинні цьому сприяти. 21 травня 1997 року закон *«Про місцеве самоврядування в Україні»* законодавчо закріпив принципи організації місцевого самоврядування в нашій державі. Ці принципи відповідають міжнародним стандартам, зокрема вимогам Європейської хартії місцевого самоврядування.

Велику роль в легітиматії державної політики відіграють політичні партії, оскільки вони є головним посередником і інструментом взаємодії між громадянським суспільством і державною владою.

В 1990 р. в Україні офіційно була скасована однопартійна система і почали виникати різноманітні за ідеологію, соціальною базою, спрямованістю політичні партії. Починаючи з президентських виборів 1991 р., політичні партії України брали участь у всіх виборах Президента України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування.

У 1998 р. половина депутатів Верховної Ради вперше обиралась за партійними списками, проте в порівнянні з «безпартійними» виборами-94, коли всі народні депутати України обиралися в мажоритарних одномандатних округах, вага «ідейних» мотивів зменшилась.

На виборах 2002 р. партії, число яких за чотири роки зросло майже у 2,5 рази, приділили більшу увагу утворенню виборчих блоків, причому останні стали водночас складнішими і організаційно більш продуманими. Виборці також стали більш досвідченими і голосували за

більші об'єднання, що встигли показати себе у практичній політиці, а не за дрібні, часто віртуальні партії та блоки. Тому за результатами виборів до Верховної Ради пройшло шість суб'єктів виборчого процесу (із зареєстрованих 32) проти дев'яти на виборах 1998 р. (із зареєстрованих 30). Це блок «Наша Україна» – 23,57 %, **Комуністична партія України (КПУ)** – 19,98 %, блок «За Єдину Україну!» – 11,77 %, «**Виборчий блок Юлії Тимошенко**» (БЮТ) – 7,26 %, **Соціалістична партія України (СПУ)** – 6,87 %, **Соціал-демократична партія України (об'єднана)** – 6,27 %.

Важливим випробуванням на шляху демократизації України стали президентські вибори 2004 року. Надто неприкрите порушення законності під час виборчої кампанії з боку прибічників кандидата від влади було використано опозиційними силами для проголошення результатів голосування в другому турі президентських виборів сфальсифікованими. В результаті, в країні виникла політична криза, яка отримала назву «помаранчева революція». Її характерними рисами були: масова акція громадського протесту на Майдані Незалежності в Києві проти несправедливих виборів, неспроможність офіційної влади впоратись з ситуацією, втручання міжнародних посередників, мирне вирішення політичного конфлікту за допомогою Верховного Суду. 3 грудня 2004 року Верховний Суд України прийняв рішення про нове, повторне голосування, на якому **26 грудня** перемогу отримав **В.Ющенко**. Події в Україні завдяки демократичному та мирному вирішенню політичної кризи, зміні акцентів у внутрішній та зовнішній політиці в дусі західноєвропейських цінностей, посилили легітимність Української держави на міжнародній арені.

В ході подолання політичної кризи ВР України 8 грудня 2004 р. ухвалила політреформу шляхом внесення змін до Конституції України, які в повному обсязі набрали чинність у травні 2006 р. Згідно зі змінами до Конституції, строк повноважень ВР зріс з 4 до 5 років, депутатам ВР було заборонено офіційно займатись підприємницькою діяльністю, переходити в інші парламентські фракції, протягом місяця з дня відкриття ВР (під загрозою її розпуску Президентом) депутати мають створити парламентську більшість – коаліцію депутатських фракцій, парламентська коаліція (або фракція, що має більшість) отримала право пропонувати Президенту на затвердження прем'єр-міністра та склад уряду, голова ВР отримав право підписувати закони у випадку подолання вето Президента та його відмови їх підписувати, з 2006 р. вводилась пропорційна система виборів депутатів ВР.

7 липня 2005 р. законом України була впроваджена пропорційна система виборів до українського парламенту. У виборах до ВР України **26 березня 2006 р.** взяли участь 46 політичних блоків та партій, але переможцями стали лише п'ять політичних сил. Це **Партія регіонів** – 32,14 % (отримали в ВР 186 мандатів), **БЮТ** – 22,29 % (129 мандатів), блок «Наша Україна» - 13,95 % (81 мандат), **СПУ** – 5,69 % (33 мандата) та **КПУ** – 3,66 % (21 мандат). Результати виборів показали, що жодна політична сила не змогла набрати більше половини голосів у парламенті.

Тому 22 червня 2006 р. була створена парламентська коаліція з трьох політичних сил – БЮТ, Нашої України та СПУ, яка отримала назву «коаліція демократичних сил». Але створена парламентська коаліція, з огляду на розподіл вищих державних посад та різне розуміння актуальності поточних завдань державної політики України, виявилась нестійким політичним утворенням. «Коаліція демократичних сил» розпалась, а замість неї була створена інша коаліція з Партії регіонів, СПУ та КПУ, яка отримала назву «антикризова коаліція». Перед цим, 6 липня 1996 року на таємному голосуванні більшістю голосів («за» - 238, «проти» - 0) головою ВР був обраний лідер СПУ О.Мороз. У голосуванні не брали участі фракції БЮТ та «Наша Україна».

Антикризова коаліція на пост голови уряду запропонувала лідера Партії регіонів В.Януковича. На початку серпня 2006 р. до антикризової коаліції приєдналась частина «Нашої України». З ініціативи Президента 3 серпня було проведено "круглий стіл" провідних політичних сил країни і підписано Універсал національної єдності (Ю.Тимошенко свій підпис під Універсалом не поставила). Після цього Президент дав згоду щодо кандидатури В.Януковича на посаду прем'єр-міністра. На засіданні Верховної Ради 4 серпня В.Янукович був обраний головою уряду, посади в якому отримали представники всіх парламентських сил, крім БЮТ.

3. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Курс на створення ринкового господарства в Україні був узятий одразу ж після завершення процесу відокремлення України від СРСР у 1991 р. Упродовж 1990-х рр. Верховна Рада України прийняла низку законів: «Про підприємницьку діяльність», «Про власність», «Про підприємства», «Про господарські товариства», «Про приватизацію державного майна», «Про особливості

приватизації майна в агропромисловому комплексі» та ін. Восени 2001 р. був прийнятий «Земельний кодекс», що створив правовий фундамент для приватного володіння землею – основи ефективного господарювання в галузі сільського господарства. Ці закони визначили різноманітність та рівноправність форм власності, започаткували формування правової бази ринкової економіки. На їх основі розпочалися реформи, спрямовані на роздержавлення й приватизацію державної власності.

Всі українські економісти визнавали необхідність реформування державної власності при збереженні головних економічних важелів у руках держави в перехідний період. Проте одні вчені (В. Пинзеник, В. Лановий) підтримали *монетаристський варіант реформ*, виступаючи з позицій суто ринкового реформування економіки. Інші (А. Гальчинський, Ю. Пахомов, С. Мочерний) – зосередились на критиці монетаристських рецептів, стверджуючи, що українська економічна система повинна бути *економікою змішаного типу*, орієнтованою на соціальні проблеми.

Загалом економічні реформи в Україні розпочались за несприятливих умов і розгортались повільно з низки причин. Серед них такі: обвальний розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками, особливо з Росією; непродумана податкова та митна політика, яка призвела до згортання виробничої сфери в державному секторі; значні позики валютних коштів у МВФ і Всесвітнього банку, що спрямовувались не на розвиток виробництва, реструктуризацію економіки, а на «латання дірок» в держбюджеті; масова спекуляція, гіпертрофоване зростання посередницьких структур, вивезення за кордон сировини та матеріалів, незаконний переказ валюти до іноземних банків; приватизація та «тінізація» прибутку українських підприємств, що до проголошення незалежності були основою республіканського та загальносоюзного виробництва. Ще до 1992 р., коли стартувала приватизація, економічна ситуація у країні різко погіршилася. Зволікання з реформами замість проголошеної справедливості створило сприятливі умови для зростання тіньового сектора економіки і концентрації власності в руках невеликого кола осіб, переважно причетних до здійснення влади. А швидке зрощення влади і власності, що відбулося в Україні в 1990-х рр., стало однією з найістотніших перешкод на шляху як економічної, так і політичної трансформації в обраному напрямі. Наслідком непрозорі, номенклатурної приватизації, що в народі отримала назву «прихватації», стало поглиблення економічної кризи, падіння виробництва, високий рівень інфляції, зростання внутрішньої та зовнішньої заборгованості.

На середину 1990-х рр. приватизація дещо прискорилась (під приватизаційних процесів припадає на 1995-97 рр.), а процес падіння економіки дещо уповільнився. Проте економічна криза тривала до кінця 1990-х рр. Через зменшення валового національного продукту і надходжень до бюджету ввійшли в норму затримки виплати заробітних плат і пенсій, зростало безробіття, переважна більшість населення за рівнем доходів опинилася за межею бідності. І за темпами перетворень, і за рівнем життя народу (принаймні в його офіційному вимірі) Україна опинилася на одному з останніх місць серед посткомуністичних країн. Економічне зростання розпочалося тільки в 2000 р.

Невеликий приріст промислового виробництва був уже в 1999 р., а з 2000 р. зростання економіки відобразилося в усіх основних показниках економічного розвитку. Економіка стала зростати швидкісними темпами незалежно від того, хто був біля керма уряду. Рекордними вони стали у 2003-2004 рр., коли прем'єром був В. Янукович, досягнувши 12 % зростання ВВП на кінець 2004 р. Однак і на початку ХХІ ст. не були усунені такі гальма для прискорення економічного розвитку, як надмірне регулювання підприємницької діяльності шляхом видачі дозволів, ліцензій і проведення перевірок, що часто ставали інструментом невиправданого тиску і зловживань з боку бюрократичних структур.

У цілому економічне зростання відкрило нові можливості для легітимації політики держави через формування соціальної держави, реалізацію гідної соціальної політики. Одним з завдань на шляху створення соціальної держави та забезпечення міцної легітимації державної політики України є подолання бідності. Під контролем держави мають бути два головні напрями соціальної політики стосовно бідних: соціальний захист мало- й незабезпечених та регулювання процесів соціальної поляризації.

На середину 1990-х рр. за розрахунками українських соціологів майнове розшарування в Україні було таким: група багатих – від 3 % до 6 %, група середніх – близько 13 %, група бідних – за різними даними від 70,8 % до 86,5 %. Незважаючи на економічне зростання у 2000-2004 рр., до

кінця 2004 – першої половини 2005 рр. досягти вагомих позитивних зрушень у напрямі подолання бідності не вдалось. Більше половини (54,9 %) бідного населення становили особи, що страждали від найбільш гострих форм бідності, чії сукупні витрати в розрахунку на умовно дорослого були нижчими за 140 гривень. Найскладнішою ситуація була у Закарпатській області, де рівень бідності в 2001 р. становив 46,6 %, в Автономній Республіці Крим – 38,4 %, Хмельницькій області – 36,8 %, Херсонській – 36 %, Миколаївській – 35,6 %, Волинській – 35,5 %, Луганській областях – 33,1 %.

З кінця 2004 та протягом усього 2005 р. соціально-економічна ситуація в Україні істотно змінюється. За цей період була сформована модель соціально-орієнтованої економіки. У 2005 р. реальні доходи населення збільшилися на 20 %, соціальні стандарти – більше ніж на 30 %, допомога на дітей – у 4-12 раз, мінімальну пенсію за віком було збільшено до прожиткового мінімуму.

Зростання промислового виробництва протягом 2005 – початку 2006 рр. істотно знизилось. Якщо в 2004 р. воно складало 12,5 %, в 2005 р. – 3,1 %, то за січень-квітень 2006 – 0,4 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Незважаючи на це, в Україні зберігається макроекономічна стабільність. Надходження до бюджету у 2005 р. зросли на 54 %. Резерви Нацбанку України зросли на 10 млрд. дол. США або у два рази. Одним із яскравих прикладів нової політики став продаж “Криворіжсталі”, який приніс Україні 4,8 млрд. доларів — на 20% більше, ніж прибуток від приватизації за усі роки незалежності України.

Ефективні кроки нової влади привели до зниження рівня тінізації. За оцінками міжнародних рейтинг-агентств, за рівнем корупційності Україна перейшла з 122 на 107 місце. На лютневій (2006 р.) пленарній сесії Міжнародної групи з боротьби з фінансовими зловживаннями (FATF) Україну викреслено з “чорного” списку країн, які ведуть недостатню боротьбу з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом. Все це створило передумови для подальшої легітимації Української держави на міжнародній арені.

Незважаючи на суттєве збільшення соціальної складової економіки України у 2005 р., були зроблені кроки по забезпеченню фінансової бази для подальшого економічного зростання. Обсяг депозитів фізичних осіб збільшився на 76 % і становить 73 млрд. грн. Кредитування економіки зросло на 62%, а темпи приросту кредитування — у 2 рази. Кредитування населення зросло у 2,3 рази. Майже на 6% було зменшено прямий зовнішній борг держави.

З початку 2006 р. зростання ВВП в Україні склало 5,5 %, а зростання промислового виробництва за цей період, порівняно з минулим роком, збільшилось на 11,4 %.

Таким чином, формування моделі соціально-орієнтованої економіки, динамічне зростання доходів населення, покращення інвестиційного клімату створило вагомні підстави для посилення внутрішньої легітимності державної політики України. Проте лише подальша демократизація соціальних, економічних та політичних відносин може стати основою для стабільно зростаючої легітимності Української держави та її політики як у сприйнятті її громадян, так і в оцінці світового співтовариства.

ТЕМА 10

ОСВІТА, НАУКА, ТЕХНІКА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

1. *Роль і місце освіти, науки та техніки в розвитку суспільства.*
2. *Освіта в Україні: історія та сучасність.*
3. *Наука і техніка України в контексті науково-технічного прогресу в світі.*

1. РОЛЬ І МІСЦЕ ОСВІТИ, НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Рівень освіти людей є одним з головних критеріїв потенційних можливостей розвитку будь-якого суспільства. Ці можливості найбільш повно реалізуються за вимогою забезпечення органічного взаємозв'язку освіти, науки, виробництва. Створення матеріальних і духовних багатств суспільства залежить від загального рівня науки і від прогресу техніки, від застосування науки до виробництва. Показником розвиненості та демократичності суспільства є доступність благ науки, освіти і культури для всіх прошарків населення.

Наука, техніка, освіта об'єктивно повинні розглядатися в органічній єдності, яка впливає з їх функцій та змісту. Наука може розглядатися і як інститут, і як метод, і як накопичення традицій,

знань, і як важливий фактор підтримки і розвитку виробництва, і як один з найбільш сильних факторів, що формують переконання і відношення до світу і людини. В свою чергу, техніка являє собою сукупність штучно створених засобів діяльності людей. А сфера освіти є постачальником спеціалістів для різноманітних галузей народного господарства, науки, культури. Тут ведеться науково-дослідна робота теоретичного й прикладного характеру, здійснюється перепідготовка і підвищення кваліфікації викладачів і спеціалістів. Отже, призначення і функції вказаних галузей взаємообумовлені та взаємопов'язані.

Важливо пам'ятати про високу місію і відповідальність учених за наслідки своєї творчості, за долю людства. Адже в наш час досягнення наукової думки, в тому числі і в галузі атомної енергії, неодноразово використовувалися не для створення, а для руйнування. Реальну загрозу для людства являють собою екологічні проблеми, викликані непродуманими діями в галузі науково-технічного прогресу.

В умовах розбудови незалежної України по-сучасному звучать слова М.С.Грушевського про те, що межі всіх потреб національного життя потреба рідної школи найголовніша тому, що народ, який не має своєї школи, може бути лише пасинком чужих народів, бо ніколи не виб'ється на самостійний шлях існування. Він уважав, що українці повинні мати свою власну вищу школу, де б усі науки викладалися українською мовою і українськими професорами, щоб різноманітні потреби українських громадян задовольнялися українською наукою, щоб українці жили своїм власним і повним життям. Він закликав «дати українцям повну свободу і можливість розвивати свою писемність, науку і мистецтво, своє життя суспільне»¹.

Незалежна держава Україна повинна мати національну систему освіти й науки, тому що кожна нація, більша чи менша, має свої якісні особливості, свою специфіку, яка належить тільки їй і яка виявляється в національній культурі. Разом з тим важливо пам'ятати, що наука, техніка, освіта не мають національних меж, вони створюються всіма народами.

Кожний народ, у залежності від конкретно-історичних умов, вносить свій вклад у розвиток світової науки і техніки. Наприклад, як можна говорити про розвиток теплотехніки, не зупиняючись на тому вкладі, який до неї внесли російський винахідник Іван Ползунов, англійський винахідник Джеймс Уатт, французький учений Саді Карно? Історія авіаційної техніки була б неповною, якщо були б забуті такі імена, як Лілієнталь, Можайський, брати Райт, Сікорський.

А хіба може забути людство внесок радянських і американських учених і конструкторів у засвоєння космосу, а японців – у розвиток електронно-обчислювальних машин і робототехніки? До речі, і в першій, і в другій сферах помітний слід залишили українські вчені та спеціалісти.

Тому потрібно розглядати розвиток науки, техніки і освіти в контексті як світової історії, так і вітчизняної.

2.ОСВІТА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ*

Формування системи освіти самим безпосереднім чином пов'язано з появою і розвитком писемності. Створення слов'янської азбуки пов'язують з іменами **Кирила** та **Мефодія** (IX ст.). На зламі IX і X ст. на території Першого Болгарського царства на основі синтезу грецького письма і *глаголиці* з'являється більш досконала азбука, що отримала назву *кирилиця*; нею і написані відомі нам пам'ятки давньоруської літератури. З прийняттям християнства прискорюється розвиток писемної культури. Літературною мовою стає церковнослов'янська, яка прийшла на Русь із Болгарії.

У літописі вперше згадується про введення **Володимиром Святославовичем** шкільного навчання на Русі. **Ярослав Мудрий** під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи і навчити грамоті триста дітей.

При Києво-Печерському монастирі існувала школа вищого типу, де поряд з богослов'ям вивчалися філософія, риторика, граматика. Із цієї школи вийшли відомі діячі давньоруської культури.

Грамоті навчалися не тільки хлопці, але й дівчата. У літописі розповідається про школу, відкриту онукою Ярослава Мудрого **Анною (Ганкою) Всеволодівною** при Андріївському

¹ Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991. – С. 27, 35.

* Див. детальніше: Британ В.Т. Світова та вітчизняна вища школа: історико-культурологічний аспект.- Дніпропетровськ, 2006.- 140 с.

монастирі в Києві. У школі, крім грамоти, дівчата навчалися співу, шиттю, іншому рукоділлю, що для середньовічної Європи було новизною. Знала «книжне письмо» і сама писала книжки княжна *Єфросинья Полоцька*.

До кінця XVI ст. визначальними у шкільній справі залишалися візантійські традиції: *школа при церкві* (або монастирі); *дяк* («дідааскал», «майстер», «бакалавр») – шкільний учитель; *богослужбні книжки* – підручники; *буквар*, *церковний спів і письмо* – програма навчання, *мова навчання* – *церковнослов'янська*.

Єзуїтські колегії (у кінці XVI ст. їх в Україні було більше 20) забезпечували освіту вищого європейського стандарту. Українці, які не мали рівноцінних православних шкіл, віддавали своїх дітей до цих колегій, де ті майже повністю втрачали усі ознаки національної ідентичності.

Ще у 1569 р. єзуїти у *Вільно* відкрили свій *колегіум*, який у 1579 р. було віднесено до рівня *академії*. У відповідь у 1580 р. за активного сприяння князя **Костянтина Острозького** в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було відкрито *Острозький слов'яно-греко-латинський колегіум*, що задумувався також як майбутня православна академія.

Острозька академія (1580-1608) протиставила польській експансії вітчизняну систему духовних цінностей. Академія, яку називали «трехмовним лицем», «храмом муз», «Острозькими Афінами», була навчальним закладом нового типу – слов'яно-греко-латинською академією, за зразком якої відкривалися православні навчальні центри у *Києві (1632)*, *Ясах (1640)*, *Москві (1687)*. На відміну від кращих соборних шкіл, де навчання обмежувалося граматиною, риторикою і діалектикою («*трівіум*», лат. *trivium* схрещення трьох доріг), там викладалося «**сім вільних наук**» (ще арифметика, геометрія, астрономія і музика – «*квадрівіум*», лат. *quadrivium* схрещення чотирьох доріг) та елементи філософії, творили видатні богослови, філологи і філософи – **Герасим і Мелетій Смотрицькі, Василь Острозький, Христофор Філалет (Мартин Бронський)**.

Розширенню в Україні вищої, зокрема, філософської освіти сприяла польська *Замойська академія*, відкрита у західноукраїнському місті Замостьє у 1595 р. З цієї академії вийшли відомі діячі культури і науки **Сакович, Козловський, Косов**, які пізніше стали викладачами Києво-Могилянської академії.

Велику роль в організації культурно-освітніх установ відіграли *братства* - національно-релігійні громадські організації православного міщанства. Зокрема, у 1585 р. свою школу організувало *Успенське братство Львову*. Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Викладали слов'янську та грецьку мови, а також «вільні науки». У 1586 р. тут було складено «Порядок шкільний», у якому зокрема викладено педагогічні вимоги до вчителя. Він мав бути «побожний, скромний, негнівливий, не срамослов, не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильний ересі, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому». На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл.

Значну роль у розвитку освіти в Україні відіграло козацтво. **Запорізькі школи** поділялися на січові, монастирські і церковно-приходські. На думку Д. Яворницького, більшість січового війська за своєю грамотністю і начитаністю стояла так високо, що переважала у цьому відношенні середній, а, може, і вищий стан людей свого часу. З 1616 р. Військо Запорізьке низове стає колективним членом Київського братства. Київська братська школа була створена у 1615 р. У 1619 р. у Києві виникла ще одна школа – Лаврська, заснована архімандритом Києво-Печерської лаври **Петром Могилою**.

У 1632 р. відбулося об'єднання шкіл у Київський колегіум, пізніше – Київську Мазепинсько-Могилянську академію, потім – Києво-Могилянську академію. Тут вивчалася слов'янська, грецька, латинська, польська, українська мови, риторика, філософія, математика (арифметика і геометрія), астрономія, музика, богослов'я. До речі, всі останні дисципліни у той час викладалися і у славетному Кембриджі. Пізніше, з кінця XVIII – початку XIX ст. в академії почали викладати історію і географію.

Уперше статус Академії був закріплений Гадяцькою угодою 1658 р., у 1701 р., завдяки наполяганням Мазепи, Петро I підтвердив рівень Києво-Могилянської академії як найвищого навчального закладу. Тут було 8 класів, тривалість навчання – 12 років. В академії існувала демократична система виборів викладачів і ректора. Правління академією здійснювали ректор, префект, суперінтендант.

Києво-Могилянська академія не була тоді становою, в ній навчалися діти всіх прошарків суспільства. Цікаво, що знання студентів оцінювалися за 7 рівнями: «доброго, мірного, старанного,

неслабкого, слабкого, худого, безнадійного» навчання.

Учені Академії займалися активною освітньою, науковою і літературною діяльністю не лише у Києві, але й в інших містах, особливо у Москві. У 1664 р. прибув до Москви русин **Семен Полоцький**, який навчав царевичів Олексія і Федора, царівну Софію, а також царевича Петра. Привнесли сюди свої сили та знання **Степан Яворський**, **Дмитро Ростовський** (в миру **Данило Туптало**), **Феофан Прокопович**. Коли у відповідності з наказом Петра I у 1721 році в Росії були засновані духовні школи і семінарії, то вчителями там ставали тільки українці: їх вважали найкращими педагогами. Те ж саме відбулося і після заснування в Росії у 1786 році народних шкіл.

Києво-Могилянська академія майже 200 років задовольняла освітні, наукові і суспільні потреби України. Її вихованцями і учнями були **Г.С. Сковорода**, **А. Денисов**, **М.В. Ломоносов**. За зразком Київської академії були засновані колегіуми в *Чернігові* (1700 р.), *Харкові* (1721 р.), *Переяславі* (1738 р.). Зокрема, Харківський колегіум став центром освіти у Слобідській Україні. У 1765 р. тут почали викладати інженерну справу, артилерію, геодезію та географію.

Таким чином, на кінець XVII ст. Україна мала розвинену освітню систему, що включала в себе початкову, середню і вищу освіту. Однак на кінець XVIII ст. спостерігаємо вже іншу картину. Через закріпачення і розорення селян більшість сільських шкіл на Лівобережній та Слобідській Україні припинили існування. Згодом тут, як і в Росії, виникають *малі народні училища* (дворічні) – у повітових містах і *головні народні училища* (п'ятирічні) – у губернських центрах.

1802 р. почало свою діяльність Міністерство освіти Російської імперії, яке в 1803 р. провело систематизацію навчальних закладів. Було затверджено чотири типи шкіл: *парафіяльні*, *повітові*, *губернські (гімназії)*, *університети*. Проміжне становище між гімназіями та університетами займали *ліцеї*, яких на Україні було три: **Рішельєвський** в Одесі (працює з 1817 р.), **Крем'янецький** (з 1819 р.), **Ніжинський** (з 1820 р.). Навчання велося російською мовою.

На західноукраїнських землях було організовано *початкові (тривіальні)* та *неповні середні (головні)* школи, де, як правило, навчали німецькою мовою. У сільських школах при церквах теж навчали польською чи німецькою, лише в поодиноких випадках – українською мовою.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. на території України з'являються перші університети. Найстаріший на західноукраїнських землях **Львівський університет**, який веде відлік своєї історії з 1661 р., відновив свою роботу у **1784 р.**

До 1867 р. мовою викладання тут була німецька, пізніше – польська. Перші українські кафедри з'явилися лише у 1848–1849 рр., що було наслідком так званої «весни народів» – революційного антимонархічного руху європейських народів навесні 1848 р. У 1844 р. у Львові була заснована *політехніка*; у 1855 р. – *Землеробська академія* у Дублянах (з 1881 р. – Ветеринарна академія); у **1875 р. у Чернівцях** заснований **університет** з німецькою мовою викладання, який мав три українські кафедри.

На українських землях, які входили до складу Російської імперії, перші університети відкрилися на початку XIX ст. Значну роль у відродженні української культури відіграв **Харківський університет**, відкритий у **1805 р.** У 1820 р. у Ніжині була відкрита **Гімназія Вищих Наук**, яка прирівнювалася до університетів.

У Києві традиції Києво-Могилянської академії, яка в **1817 р.** була реорганізована в Духовну академію, продовжив **Київський університет**, заснований у **1834 р.**

У 1865 р. шляхом реорганізації Рішельєвського ліцею створений **Одеський університет** з офіційною назвою **Новоросійського університету**.

Внаслідок розвитку промисловості і загального підвищення рівня економічного розвитку України були відкриті: **Харківський технологічний інститут** (1884 р.), **Київський політехнічний інститут** (1898 р.), **Катеринославське вище гірниче училище** (1899 р.)¹, **Київський** (1906 р.) і **Харківський комерційні інститути**. У 1915 р. у Харкові почав функціонувати евакуйований з Нової Олександрії сільськогосподарський інститут.

На початку 1880-х рр. при Київському університеті вдалося відкрити **Вищі жіночі курси**, які у 1885 р. були закриті. У 1906 р. їх знову вдалося поновити, а з 1914 р. курси було перейменовано у **Жіночій інститут ім. Св. кн. Ольги**. У 1906 р. були відкриті **Вищі жіночі курси**

¹ У Катеринославському вищому гірничому училищі існувало заводське відділення, перетворене у 1914 р. у **металургійний факультет**, який виокремився у 1930 р. у самостійний **металургійний інститут** (з 1993 р. – **Державна металургійна академія України**, з 1999 р. – **Національна металургійна академія України**).

в Одесі, у 1907 р. – у Харкові. У 1910 р. з'явилися жіночі медичні інститути у Києві, Харкові та Одесі, а у 1916 р. – Вищі жіночі медичні курси у Катеринославі.

На кінець XVIII ст. у Росії присуджувалися всі європейські звання – *доктор, магістр, бакалавр*. До 1917 р. наукова атестація була справою професорських колегій та деяких навчальних закладів (у тому числі Харківського університету). Високою була престижність науково-педагогічної праці. Зокрема, у відповідності з Табелем рангів учені звання співвідносилися наступним чином: кандидат – «губернський секретар» (XII клас); магістр – «титулярний радник» (IX клас); доктор – «колезький асесор» (VIII клас). До 1845 р. чини XIV–IX класів давали право на перехід в «особисте дворянство», а VIII – у «родове дворянство»

На жаль, у XIX ст. в Україні посилюються процеси насильницької русифікації, утиснення української мови та культури. На це було спрямовано наказ Міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва від 20 червня 1863 р. (т.зв. «Валуєвський циркуляр») та, так званий, «Закон Юзефовича» (Емський указ) від 19 травня 1876 р.

У 1864 р. було проведено реформу освіти, згідно з якою всі типи початкових шкіл оголошувалися загальноосвітніми й діставали назву початкових народних училищ. Середніми освітніми закладами були гімназії двох типів: *класичні і реальні*. Наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, 17 тис. початкових шкіл усіх видів, діяло 19 вищих закладів освіти, у тому числі 3 університети та 3 вищі технічні заклади освіти. Проте навчальні заклади могли охопити навчанням лише 30 % дітей. Порівняно з періодом гетьманської автономії відбулося загальне зниження рівня грамотності. За переписом 1897 р. в Україні серед населення віком від 9 до 49 років письмених нараховувалося лише 24 %.

Тому після Лютого 1917 р. створення ефективної системи освіти в Україні стає одним з основних питань у діяльності Центральної Ради.

Улітку 1917 р. у Києві був створений перший **Український народний університет**, тому що в діючому університеті не було українських філологів. Такі ж університети були відкриті у Миколаєві, Харкові, Одесі.

Більшість з накресленого Центральною Радою було здійснено при гетьмані П. Скоропадському. Зокрема, було відкрито 150 українських гімназій, засновано 350 іменних стипендій для учнів, почала відлік своєї історії у 1918 р. **Академія наук України**, яку очолив один з її організаторів і перший її президент **В.І. Вернадський**, засновані **Національна бібліотека України, архів, галерея мистецтв, історичний музей, національний театр** і т.п.

Після встановлення в Україні радянської влади досягаються успіхи в ліквідації неписьменності, розвитку вищої школи, науки і техніки.

У січні – квітні 1919 р. було проголошено основні принципи радянської системи освіти й виховання: загальність, доступність для всіх, безкоштовність і обов'язковість шкільної освіти. Раднаркомом України було видано декрети, про школу, згідно з якими церква відокремлювалася від держави і школа від церкви, скасовувалася плата за навчання в усіх без винятку навчальних закладах, усі приватні школи було передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. Створювалася десятирічна двоступенева школа, на базі семи класів будувалася професійно-технічна школа. Було встановлено *два типи* вищої школи: **технікуми**, що готували спеціалістів вузького профілю, та **інститути**, які випускали інженерів та інших спеціалістів різного фаху. У 1921 р. організовано робітничі факультети, які готували робітників і селян до вступу у вузи.

Здійснюючи реформу вищої освіти, Наркомпрос України у 1920 р. відмовився від такого типу вищих навчальних закладів як університети. Всі вищі навчальні заклади, і, передусім університети, було перетворено на *інститути народної освіти (ІНО)*.

У 20-ті рр. на Україні, яка входила до складу СРСР, була ефективно проведена «українізація» системи освіти. Так, до 1927 р. 78 % шкіл, 40 % технікумів, 33 % вузів працювали з українською мовою викладання.

Надзвичайно важливого значення для розвитку науки і культури мало відновлення у **1933 р.** університетської освіти в Україні. Університети почали функціонувати у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. На кінець другої п'ятирічки (1937 р.) у республіці склалася стабільна мережа вищих навчальних закладів, яка нараховувала 123 вузи, у тому числі 35 індустріально-технічних, 20 сільськогосподарських, 36 педагогічних, 14 медичних і т.п.

У післявоєнний період на Україні за короткий термін була відновлена освітня сфера, значно

зміцнений вузівський сектор науки. Так, у системі вищих навчальних закладів Мінвузу УРСР на 1966 рік працювало 4 науково-дослідних інститутів, 37 проблемних і 68 галузевих лабораторій, обсяг наукових досліджень в усіх вузах України з 1956 р. (за 10 років) збільшився у 12 разів.

У цей період радянська наука займала пріоритетну роль у атомній енергетиці та ракетобудуванні, засвоєнні космосу, створенні лазерів, розвитку біохімії і т.д. СРСР перевершив США, над усе завдячуючи високому рівню освіченості населення.

На жаль, у 1970-1980-ті рр. недоліки, притаманні адміністративно-командній системі, негативно відобразилися і на сфері освіти та науки. Якщо розвинені капіталістичні країни у порівнянні з 50-ми – початком 60-х рр. у декілька разів збільшили свої витрати на науку і освіту, здійснили прорив до нових технологій за рахунок потужного розвитку мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, то Радянський Союз топтався на місці, втрачаючи пріоритети у розвитку науки і народної освіти.

Багато правильних рішень у галузі освіти і науки було прийнято у 1985–1990 рр. Проте вони залишилися тільки на папері. Отримання Україною своєї державної незалежності, розпад СРСР кардинально змінили подальший процес реформування вищої школи, як і всієї сфери освіти.

За роки незалежності України зроблено суттєві кроки в розбудові національної системи освіти:

- розроблена нова законодавча база освітньої галузі;
- створено вітчизняні підручники і педагогічну пресу;
- оновлено зміст освіти, насамперед, у суспільно-гуманітарній сфері;
- розширено масштаби україномовної освіти;
- зроблено вагомі кроки щодо входження української освіти в Європейський і світовий освітній простір.

Зокрема, приведено у відповідність до міжнародних вимог освітньо-кваліфікаційні рівні та ступеневість освіти, розроблено держстандарти освіти, укладено угоди про співпрацю з більш як п'ятдесятьма країнами світу, у 2005 р. Україна приєдналась до Болонського процесу.

Рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. Так, валовий показник охоплення навчанням у 2003 р. в Україні становив 79,6 % (для порівняння: в середньому по світу – 65 %, по країнах, які розвиваються – 61 %, високорозвинених країнах – 94 %, у країнах Східної Європи та СНД – 77 %). Кількість студентів вищих навчальних закладів на 10000 населення збільшилася з 316 осіб у 1990 році до 512 у 2003 р.

З іншого боку, на якості освіти в Україні негативно позначаються:

- за давнєне недофінансування галузі (аналітики вважають, що навчальні заклади недоотримують від 40 до 60 % необхідних для їх нормального функціонування коштів);
- явно підвищена кількість студентів вищих закладів освіти, що навчаються на платній основі. Їх питома вага у 2003–2004 навчальному році склала 60 %;
- низький рівень заробітної плати освітян, зниження престижності науково-педагогічної праці, що ускладнює кадрову проблему у сфері освіти;
- недостатня забезпеченість підручниками, навчально-методичною літературою та інформаційними матеріалами;

низький рівень матеріально-технічної, особливо комп'ютерної бази навчального процесу, незабезпеченість енергоресурсами.

Таким чином, науково-інформаційна, культурна та освітня сфера стають сьогодні системоутворюючими і стратегічно важливими факторами розвитку держави. Сучасна економічна кон'юнктура вимагає зміни бюджетної психології: капіталовкладення в гуманітарну сферу перестають бути ресурсовитратним і нерентабельним соціальним навантаженням на бюджет, а навпаки стають пріоритетною інвестиційно-прибутковою стратегією. Держава має стати основним інвестором, менеджером і фінансистом національної науково-інформаційної, культурної й освітньої структур.

3. НАУКА І ТЕХНІКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В СВІТІ

Протягом своєї історії український народ здійснив вагомий внесок у розвиток світової цивілізації, зокрема в прогрес науки і техніки¹. Помітними були досягнення у розвитку наукового

¹ Докладніше див.: Британ В.Т. Страницы истории высшего образования, науки и техники в Украине. – К., 1996. – С. 39–57.

знання у Київській Русі. Металургія, ковальська і ювелірна справи, вимагали знань у галузі металознавства, будівництво монументальних споруд – елементарних знань з математики. Арифметичні знання необхідні були в торгівлі. Виготовлення скла, мозаїк, різнокольорових емалей, черні, глазури для керамічних виробів і т.п. було неможливим без знання хімічних властивостей матеріалів. Значного розвитку на Русі досягли географічні знання, що охоплювали всю Європу, південну частину Азії і Північну Африку.

У Київській Русі відомі і початкові медичні знання; лікування за допомогою рослин, діяльність лікарів-професіоналів (наприклад, Агопіт – монах Києво-Печерського монастиря). Широкі наукові знання містили історичні, філософсько-публіцистичні, юридичні, художні та церковні твори періоду Київської Русі.

З другої половини XVI ст. на Україні починається бурхливий розвиток просвітництва. Воно носило гуманітарний характер, що позитивно відбилося на рівні філологічної науки, літератури, філософських і історичних знань.

З другої половини XVII ст. наукова думка України концентрується і розвивається у Києво-Могилянській академії. Велика увага приділялася розвитку філософської думки. З ідеалістичних позицій виступали професори **І. Гізель**, **Л. Баранович**, **І. Галятовський**, **С. Яворський**. Київські вчені були пов'язані з закордонним науковим світом, зокрема з вченими Германії та Польщі.

У XVIII ст. яскравим представником філософської думки в Україні був Г.С. Сковорода. Помітний внесок у розвиток філософської думки зробили **Ф. Прокопович**, **Я.П. Козельський**. Розвиток природничих і точних наук в Україні відбувався під впливом діяльності М.В. Ломоносова. Йому належить велика заслуга у вивченні мінеральних ресурсів і земельних надр України.

Більш інтенсивно, чим у попередній період, розвивалася медична наука. Серед її видних представників цього періоду слід назвати **Д.С. Самойловича**, який першим запропонував систему протиепідемічних заходів. Він по праву вважається основоположником не тільки вітчизняної, але і світової епідеміології; його вибрали своїм членом 12 Академії наук світу.

У XIX ст. передові вчені України розвивали матеріалістичні традиції у природничих науках. Науково-дослідні роботи концентрувалися переважно в університетах і ліцеях. У другій половині XIX ст. наукові товариства функціонували в усіх великих промислових центрах України. Вони плідно займалися пропагандою знань, укріпляли контакти між вченими всієї країни.

На західноукраїнських землях наукові дослідження проводило **Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка (1873)**, на базі якого у **1892 р.** було створене **Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка (НТШ)**, яке складалося з 3 секцій: історико-філософської, філологічної, математико-природничо-медичної і ряду комісій з окремих галузей науки.

Успішно розвивалося винахідництво. Зокрема, уродженець України, інженер **Н.Н. Бенардос** винайшов у 1881 р., а потім запатентував у багатьох країнах Європи принципово новий спосіб з'єднання металів, поклавши початок електродуговому зварюванню.

Видатним вченим початку XX ст. був ректор Київського політехнічного інституту **В.Л. Карпічев**, відомий своїми працями в галузі фізики, механіки, опору матеріалів. А викладачем цього ж інституту **Є.О. Патоном** був створений ряд капітальних посібників і монографій щодо мостобудування.

У 1909 р. у Києві виникло товариство повітроплавання під керівництвом професора політехнічного інституту **Н.Б. Делоне**. Тут успішно працювали такі відомі конструктори і пілоти, як **Д.П. Григорович** (творець гідролітаків), **І.І. Сікорський** (сконструював перші у світі надпотужні багатодвигуневі літаки «Російський витязь» і «Ілля Муромець», а вже в Америці – перші вертольоти), **П.М. Нестеров** (пілот-ас), **Ф.Ф. Андерс** (кадровий працівник заводу «Арсенал», сконструював і побудував у 1909–1912 рр. перший громадянський дирижабль «Київ»). Усього в Києві у 1909–1912 рр. було створено біля 40 дослідних літаків різних типів.

Перший президент ВУАН **В.І. Вернадський** є основоположником геохімії, біохімії та радіології у республіці. Ним була заснована радіологічна лабораторія, на базі якої у 1925 р. в Одесі виник **хіміко-радіологічний інститут**.

Інтенсивно у цей період розвивається радіофізика. Під керівництвом **Д.А. Рожанського** вперше у світі був створений магнетронний генератор, який став одним з основних елементів радіолокаційної апаратури.

У середині 20-х рр. розпочинаються планомірні геологічні дослідження території УРСР.

Особливо детальними вони були у районах Донбасу і Криворіжжя. У результаті була складена перша гідрологічна карта України (1930 р.).

Посилено розвивається матеріалознавство, зокрема з проблем зварювання металів. За ініціативою Є.О. Патона при Київському політехнічному інституті було створено кафедру інженерних споруд зі зварювальною лабораторією. Розроблені у цій лабораторії методи зварювання вперше у світовій практиці використовували на Дніпробуді, при будівництві Магнітогорського металургійного комбінату.

Успішно розвивалися фізичні науки. У 1928 р. за ініціативою **А.Ф. Іоффе** у Харкові був відкритий **Український фізико-технологічний інститут**, який перетворився в один з найбільших центрів теоретичної фізики в СРСР і в усьому світі. У 1929 р. тут створюють магнетронний генератор (значно раніше чим аналогічний винахід за кордоном), уперше в країні на початку 30-х рр. розщеплюють ядро атому літію. З 1930–1931 рр. починаються дослідження проблем фізики напівпровідників.

У роки Великої Вітчизняної війни вчені України зробили вагомий внесок у забезпечення перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. Першорядного значення у забезпеченні Червоної армії такою зброєю, як танк Т-34, мали праці колективу **інституту електрозварювання АН УРСР**. Впровадження *автоматичного зварювання* зумовило швидке зростання продуктивності праці на оборонних підприємствах. У роки війни Патонівська технологія швидкісного зварювання застосовувалася на 53 підприємствах. На танкових заводах діяло 133 установки автоматичного зварювання.

У післявоєнний період в Україні діяли такі видатні вчені, як математик, механік і фізик-теоретик **М.М. Боголюбов**; учений у галузі електротехніки, автоматики і обчислювальної техніки **С.О. Лебедєв**, під керівництвом якого у 1950 р. була розроблена перша у СРСР універсальна швидкодіюча обчислювальна машина (МЕОМ). За своїм технічним показниками електрозварювальна апаратура, розроблена інститутом електрозварювання АН УРСР, перевищувала кращі закордонні зразки і досягнення.

Не поступалися кращим світовим аналогам виготовлені на українських заводах морські судна, літаки, зокрема Іл-18, АН-12, ТУ-104.

У 60-80 ті рр. учені України зробили вагомий внесок у розвиток фізики та кібернетики. У 1964 р. у Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР було збудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів потужністю 2 млрд. ЕВ, уведено в дію ядерний реактор у Києві, а також перший у СРСР протонний мікроскоп та ізохронний циклотрон «У-240». Яскраву сторінку у створенні ракетно-космічної техніки вписав колектив учених і спеціалістів *Південного машинобудівного заводу й Конструкторське бюро* під керівництвом видатного конструктора, двічі Героя Соціалістичної Праці **М.К. Янгеля**.

Значні успіхи було досягнуто в розвитку кібернетики. За цикл праць по теорії цифрових автоматів академік **В.М. Глушков** у 1964 р. був відзначений Ленінською премією.

У справжній центр металургійної науки і техніки перетворився у цей період Дніпропетровськ. Ефективні наукові дослідження в галузі металургії тут проводили колективи вчених і спеціалістів *металургійного інституту, інституту чорної металургії АН УРСР, Всесоюзного науково-дослідного трубного інституту, НІІАчермету, Укргіпромезу*. На їх основі склалися науково-педагогічні школи доменщиків, сталеплавильників, електрометалургів, прокатників, металознавців, механіків під керівництвом таких видатних вчених, як *З.І. Некрасов, К.П. Бунін, О.П. Чекмарьов, К.Ф. Стародубов, С.Т. Ростовцев, С.І. Хитрик, В.І. Лапіцький, А.В. Кірсанов, Н.С. Щиренко, І.І. Коробов* та інші.

У наступні роки наукові традиції цих шкіл були підхоплені і продовжені плеядою талановитих вчених, зокрема *В.І. Баптизманським, Ю.М. Тараном-Жовніром, М.І. Гасиком, О.П. Грудєвим, П.М. Остриком, А.А. Гіммельфарбом, В.М. Гребенніком, Ю.Й. Розенгартом, В.І. Большаковим, В.І. Шаповаловим* та багатьма іншими.

Як і у попередні роки, Україна залишалася центром розвитку науки щодо зварювання металів, були створені і впроваджені у практику методи електроннопроменевого, аргоннодугового і мікроплазменного зварювання, зварювання вибухом, мікрозварювання і т.п. У 1969 р. вперше у світі зроблено зварювання алюмінія, титану та нержавіючої сталі в умовах космічного вакууму і невагомості на космічному кораблі «Союз-6». Були розроблені принципово нові конструкції і технологія зварювання трубопроводів великого діаметру.

Застійні явища, які охопили економіку СРСР на зламі 70-80-х рр., події початку 90-х рр., які призвели до розпаду Радянського Союзу та гострої економічної кризи в колишніх його республіках, досить негативно відобразилися на розвитку науки, у тому числі і в Україні.

Але все ж таки НАН України зберігає провідні позиції у галузі математики, матеріалознавства, електрозварювання, мікробіології. У 1992 р. НАН України на правах національного члена увійшла в міжнародну раду наукових союзів. Уже в роки незалежності наукова діяльність багатьох українських учених отримала міжнародне визнання.

Отже, з давнини українському етносу були притаманні високий рівень освіченості, наукових досягнень. Українці зробили вагомий внесок у розвиток світової освітньої сфери та науково-технічного процесу. Ці сфери є важливими чинниками розбудови незалежної України, її входження до світового економічного та культурного простору.

ТЕМА 11

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ. РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

- 1 Особливості формування та специфіка історико-етнографічних регіонів України.
- 2 Національний склад населення України. Релігійно-конфесійна ситуація в Україні.
- 3 Проблеми етнополітики. Українська діаспора.

1. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА СПЕЦИФІКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Україна розташована в Східній Європі, межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною – на заході, Румунією і Молдовою – на південному заході, Білоруссю – на півночі і північному заході, з Російською Федерацією – на сході і північному сході. На півдні територія України виходить до Чорного й Азовського морів. До складу України входять Автономна Республіка Крим, 24 адміністративні області та Київ і Севастополь як міста центрального підпорядкування. Але існує також історико-етнографічне районування нашої держави.

Історико-етнографічний регіон – це етнотериторіальне утворення в межах розселення даного етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та в історичній пам'яті людей.

Історично склалося так, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші – союзів племен, треті – земель, четверті – кордони колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті – межі новоосвоєних українським населенням земель. Певне значення для етнорегіональної розмаїтості мала також географічна своєрідність країни, її великі природні області: рівнинна, гірська, поліська, в межах яких історично розселилися різні племінні утворення.

Локальні відмінності й різновиди традиційної культури характерні для всіх відносно великих народів, що займають значну територію. Історико-етнографічні регіони у рамках етносу часто збігаються з територією, заселеною представниками певних етнографічних груп. **Етнографічна група** є однією із форм існування етносу – позачасової, позатериторіальної, позадержавної спільності людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнізмом (назвою). Визначають такі **форми існування етносу**: **мікроетнос** (особа); **субетнос** (етнографічна група); **мезоетнос** (частина етносу, яка перебуває в якійсь окремій країні); **макроетнос** (якийсь етнос в цілому); **мегаетнос** (сукупність кількох споріднених етносів); **суперетнос** (сукупність кількох різних етносів в межах однієї держави).

Існує кілька варіантів *етнографічного районування* території України. Так, визначають **Правобережну, Лівобережну, Слобідську і Західну Україну, Запоріжжя, Крим**. Деякі дослідники пропонують такий варіант поділу: **Центрально-Східний регіон, Українське Полісся, Західний регіон**. Більш докладний варіант етнографічного районування передбачає виділення таких регіонів: **Середня Наддніпрянина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Україна, Буковина, Бессарабія, Крим, Запоріжжя, Донеччина, Слобожанщина і Сіверщина**.

Процес формування регіональної етнічності України поділяється на **три** основних етапи.

Перший охоплює VI–X ст. і пов'язаний із етноплемінними утвореннями. Якщо зіставити територію розселення східнослов'янських племен з історико-етнографічними регіонами, то можна побачити, що деякі з них певним чином співпадають. Так, територія Середньої Наддніпряниці приблизно співпадає з територією розселення полян, Волинь – волинян, Полісся – деревлян і т. ін.

Другий етап відбувався у XI–XIV ст. і пов'язаний з процесом дроблення держави на окремі етнотериторіальні частини, головною одиницею серед яких була земля. Тривалість такої самостійності відбивалася на етнокультурних особливостях населення землі, сприяла поступовій трансформації землі як політично-територіального утворення в етнічну землю. Регіональна своєрідність етнічності населення України різко окреслюється на **третьому етапі** – XV–XIX ст. – у зв'язку з колонізацією її окремих земель сусідніми державами, а також колонізацією українцями «вільних» земель Півдня і Сходу.

Середня Наддніпрянина охоплює нинішні Черкаську та Київську області, південні райони Чернігівської, південно-західні райони Полтавської, північні райони Кіровоградської та північно-західні райони Дніпропетровської областей. На стадії формування земель Середня Наддніпрянина включала три землі – Київську, Переяславську і Чернігівську. В кінці 50-х рр. XIV ст. Київську землю було включено до Великого князівства Литовського. Це суттєво не порушило її політичного ладу. В 1471 р. на територіальній основі Київської землі було створено Київське воєводство. Чернігівщина відійшла до Литви в 60-70-х рр. XIV ст. І тільки з другої половини XV ст. тут посилюються московські впливи: за договорами 1503 і 1508 рр. до Росії відійшла значна територія з містом Чернігів. Згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. лівобережжя Середньої Наддніпряниці увійшло до складу Росії, одержало назву Гетьманщини, яка спочатку користувалася певною автономією. У 1764 р. гетьманське управління було скасоване.

Полісся – північні області України, що межують з Білоруссю та Росією. Українське Полісся охоплює Чернігівську область, північні райони Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей. Полісся як географічне визначення певного регіону в Східній Європі має давнє походження. Вона зустрічається вже у працях Геродота. Як самостійна земля Полісся відоме з XIV ст. Її самовизначення прискорювали подальші політичні події – входження українських земель до Великого князівства Литовського, Речі Посполитої. В результаті розділів Польщі все Полісся відійшло до Росії. Після I світової війни західна частина Українського Полісся була передана Польщі, східна відійшла до СРСР. У 1939 р. Західне Полісся було приєднано до СРСР.

Волинь охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу – південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північну смугу Хмельницької і Львівської областей. В давнину Волинь заселяли племена дулібів, бужан, волинян, вона входила до складу Галицько-Волинського князівства. У другій половині XIV ст. західна частина Волині відійшла до Польщі, після Люблінської унії (1569 р.) Польща поступово захопила всю Волинь. У результаті поділів Польщі Волинь була включена до Росії. Після I світової війни західна її частина згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. була передана Польщі, Східна Волинь – Радянському Союзу. У 1939 р. Західна Волинь увійшла до складу СРСР.

Поділля – займає територію трьох сучасних областей – Хмельницької, Вінницької, частину Тернопільської. Розташоване в басейні лівих приток Дністра і Південного Бугу. Вперше згадується в джерелах у середині XIV ст. З 1434 р. Поділля втрачає незалежність і цілісність: одна його частина під назвою «Подільське воєводство» увійшла до складу Польщі, друга – Брацлавщина – до складу Великого князівства Литовського. Після поділів Польщі Подільське і Брацлавське воєводства відійшли до Росії, перетворившись на області, згодом – намісництва, а з 1796 р. – Волинську та Подільську губернії. Такий адміністративний поділ зберігся до 1917 р. Після громадянської війни Подільську губернію було скасовано. На її території утворилися у 1932 р. Вінницька, а в 1937 р. – Кам'янець-Подільська (з 1954 р. – Хмельницька) області. Західні землі Поділля увійшли до складу Польщі і лише у 1939 р. були приєднані до СРСР, утворивши Тернопільську область.

Галичина – включає Львівську, Івано-Франківську та більшість районів Тернопільської області. Основною територією Галичини були землі карпатських хорватів, а частково землі уличів і тиверців у Нижній Наддніпряниці та у Нижньому Подунав'ї. У XII ст. Галицько-Волинське князівство, до складу якого входила Галичина, досягло найбільшої могутності. Однак уже на початку XIII ст. Галичина через смути втрачає колишню могутність, потрапляючи в залежність від

Угорщини, а з 1387 р. – Польщі. Після першого поділу Польщі у 1772 р. Галичина відійшла Австрії. Внаслідок Паризької мирної конференції 1919 р. Східна Галичина ввійшла до складу Польщі. Була приєднана до СРСР у 1939 р.

Підкарпатська Україна включає Закарпатську область. Її історія пов'язана з історією племен карпів, хорватів, частково уличів і тиверців. Починаючи з XII ст. Підкарпатська Україна була підкорена Угорщиною. Після захоплення Угорщини турками на початку XVI ст. східна частина Підкарпатської України відійшла до васала Туреччини – Трансільванського князівства, західна – до Австрійської держави. З 1699 р. все Закарпаття опинилося у складі Австрійської імперії. Після розпаду Австро-Угорщини Угорщина анексувала більшу частину Закарпаття. У 1919 р. Підкарпаття переходить до складу Чехословацької держави, у 1939 р. – Угорщини. У 1945 р. був підписаний радянсько-чехословацький договір, який юридично закріпив приєднання Закарпаття до СРСР.

Буковина – історико-етнографічний регіон України, що формувався на стику різних земель, держав і народів, зараз він включає Чернівецьку область. Щодо назви «Буковина», то вперше вона з'являється в грамотах молдавських господарів у XIV ст. і пов'язана з природною особливістю краю – буковими лісами. З XII ст. Буковина входила до складу Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств, у XIV ст. була підкорена Угорщиною, а з 1359 р. стала складовою Молдавського князівства. В XVI ст. ця територія ввійшла до Туреччини, в 1775 р. – до Австрії. У листопаді 1918 р. Буковина стала провінцією Румунії. Приєднання Буковини до СРСР відбулося у 1940 р.

Бессарабія – історико-етнографічний регіон, розміщений в основному в міжріччі Дністра і Пруту. У X–XIV ст. Бессарабія була у складі Київської та Галицько-Волинської Русі, з другої половини XIV ст. – Молдавського князівства, з 1812 р. – Росії, з 1856 р. – Румунії, з 1878 р. – знову Росії. З початку 1918 р. Бессарабія була включена до Румунії. Після утворення Молдавської РСР (1940 р.) Бессарабія увійшла до її складу, населені переважно українцями території відійшли до України (у складі Акерманської (пізніше Ізмаїльської) області, тепер західної частини Одещини), Хотинський повіт – переважно до Чернівецької області. Східна частина колишньої Бессарабії, заселена переважно слов'янським населенням, – т.зв. *Придністров'я* – внаслідок війни 1992 р. вийшла зі складу Молдови, утворивши невизнану *Придністровську молдавську республіку (ПМР)*, президент І. Смирнов).

Крим. Етнічна структура населення Криму була розмаїтою. На півострові мешкали кіммерійці, скіфи, греки, пізніше – готи, гуни, хозари, євреї, печеніги, половці. У X–XI ст. у Криму виникають вірменські поселення, викликані як масовою міграцією вірмен після загарбання їхньої території (у VII–XI ст.) арабами та турками-сельджуками, так і антивірменською політикою Візантії. Приблизно в ці часи в Криму осідають караїми та кримчаки. В XIII ст. Крим підпав під вплив татар: розквітає Кримське ханство. У XV–XVII ст. відбулася нова хвиля грецької еміграції в Крим унаслідок виселення частини греків з Туреччини, як і «волохів», циган, а у XVIII ст. – грузинів. У 1783 р. Крим було приєднано до Російської імперії, після чого чисельність одного з корінних етносів – татар неухильно зменшувалася. 1944 р. кримські татари були примусово переселені до Середньої Азії, і тільки з 1980-х рр. розпочалося їхнє масове повернення, яким нині опікуються українські влади. З 1954 р. Крим перебуває в складі УРСР на правах області, а з 1990 р. – адміністративної автономії.

Запоріжжя – територія південної і південно-східної України, куди входили сучасні Запорізька, Дніпропетровська, частково Полтавська, Кіровоградська, Херсонська, Миколаївська і Донецька області. Ще у X ст. у районі Дніпровських порогів, поблизу острова Хортиця, для охорони купецьких караванів від нападів степовиків виникають укріплені поселення, що в XII–XIII ст. перетворилися на справжні городища. У XV ст. колонізаційний рух, що йшов у напрямку моря, спалахнув знов. У XVII–XVIII ст. Запорізькі землі були відносно добре економічно освоєні. З середини XVII ст. на Запоріжжі посилюється вплив Московської держави, яка прагнула посилити своє становище на Причорномор'ї і прилеглих теренах. Петро I започаткував криваві акції знищення Запоріжжя (1709 р.), а Катерина II завершила їх повною ліквідацією запорозького козацтва (1775 р.). Відтоді почалася цілеспрямована русифікація Запоріжжя, яка проводилася одночасно із загарбанням його земель і поселенням туди вихідців з інших районів. У 1730 р. вздовж р. Орель було споруджено так звану Українську лінію проти нападу татар з переселенням туди жителів України, Росії, Сербії. В 1746 р. східна частина Запоріжжя по р. Кальміус

«перейшла» у володіння донських козаків. У 1750–1752 рр. на запорізьких землях споруджено фортецю св. Єлисавети (тепер Кіровоград) – центр організованої тоді Нової Сербії. На північному сході запорізьких земель (Донбас) було створено Слов'яносербію. Запорізькі землі роздавалися поселенцям, які прибували сюди з інших районів, представникам адміністрації та дворянства. Царський уряд створив на запорізьких землях Новоросію і намагався перетворити ці землі в придаток Росії.

Донеччина (Подоння, Донбас) – сучасні Донецька та Луганська області. Перша хвиля розселення слов'ян у придонські степи припала на VII–VIII ст., а вплив із степів під тиском печенігів – на X ст.; вдруге рух у степи спостерігався в середині XI ст., коли ослабла печенізька орда; новий відтік – наприкінці XI ст. під тиском половців; третій наступ на степи відбувся в XII ст. і був пов'язаний з занепадом половецької сили; татарська навала XIII ст., що принесла жакливу руйнацію всього українського Придніпров'я, – і колонізаційні успіхи XIV–XV ст., коли татарська орда в усобицях втратила будь-яку активність і силу; кримські спустошення кінця XV – першої половини XVI ст. української передстепової території – і нова колонізаційна хвиля, яка з розвитком військових сил українців (козаків) просунулася на зламі XVI–XVII ст. у спустошені простори. З другої половини XVI ст. посилюється рух українського населення, спричинений соціальними, політичними та національними утисками. Масовий рух розпочався у XVI ст. і тривав у XVII, XVIII і XIX ст., коли українські збігли селяни залюднювали ці простори.

Слобожанщина охоплює східну частину України – теперішні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південну частину Воронежської, Курської та більшість Білгородської областей Російської Федерації. В XI–XIII ст. Слобожанщина була об'єктом східнослов'янського освоєння, яке в основному велося русичами Чернігово-Переяславської землі. Татарські напади на багато століть перетворили ці землі в безлюдний край, в так зване Дике поле. Упродовж XV – першої половини XVI ст. ця територія знову почала заселятися, що вимагало належної її охорони від набігів кочовиків з півдня. Московський уряд ще в середині XVI ст. створював т.зв. оборонні лінії від Путивля до р. Сейм. Наприкінці XVI ст. укріплені прикордонні лінії просунулися на південь уздовж лінії Белгород – Курськ – Воронеж – Валуйки. Розташовані поблизу укріплень землі були неосвоєними. Вільні, переважно степові та лісостепові регіони одночасно освоювалися з заходу українцями, з півночі – великоросами. Вже на початку XVII ст. великі загони українських селян і козаків оселялися біля перших укріплених ліній, де вступали на військову службу. В названих районах осідали й російські поселенці. На початку 50-х рр. XVII ст. на Слобожанщині виникає цілий ряд поселень – фортець, заснованих українськими селянами і козаками – вихідцями з Правобережної України. На Слобожанщині існувала українська автономія. На чолі полкових урядів стояли полковники і полкова старшина. У XVIII ст. як військові опорні пункти виникають міста Харків, Ахтирка, Суми, Чугуїв, створюються з місцевого населення і українських переселенців козацькі слобідські полки. У 1765 р. козацьке самоврядування було повністю ліквідовано, а Слобідська Україна увійшла до складу Слобідсько-Української губернії, 1832 р. перетвореної на Харківську. При врегулюванні українсько-російських кордонів у 1924–1925 рр. враховувалися результати перепису населення 1897 р. Вороніжчина, Курщина, Белгородщина відійшли до Росії.

Сіверщина – північно-східні частини Сумщини та Чернігівщини. Її населення формувалося на стику племінних об'єднань сіверян, радимичів та в'ятичів, розселених у долах Десни, Сейму, Сули, Оки тощо. Крім автохтонного «сіверського» населення, на Сіверщині розселялися етнічні групи сусідніх земель, переважно росіяни та частково білоруси. У XIV ст. ці землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Внаслідок перебування Чернігово-Сіверщини у складі Росії (1503–1618 рр.), російське населення цього регіону поповнювалося за рахунок «служило-ратних людей» – стрільців, які розміщувалися в прикордонних повітах. Цим ратним людям надавалися приміські слободи, а потім і землі, що ними інтенсивно освоювалися. Серед російських мігрантів були й старообрядці. Річ Посполита відібрала у Росії Сіверщину (1618 р., Деулінське перемир'я) і утворила на її основі після Полянського миру (1632 р.) у 1635 р. Чернігівське воєводство. За Бахчисарайським договором 1681 р. з Туреччиною і «Вічним миром» 1686 р. з Польщею був визнаний перехід до Росії Лівобережної України, у т.ч. і Сіверщини.

Наведені вище дані свідчать, що Україна розташована на прикордонні між Сходом і Заходом, на перехресті історичних шляхів, на межі зіткнення різних релігій – християнства й мусульманства, різних конфесій – православ'я й католицизму. Ця геополітична «межовість»

ставила українську людину в надзвичайно складну ситуацію незахищеності, робила її об'єктом ворожнечі завойовників зі Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. Але особливе геополітичне положення України, суспільно-політичний розвиток її народу в умовах «кордонної» цивілізації дає підстави розглядати українців як інтерцивілізаційний феномен. Англійський історик А. Тойнбі вважав найвищим призначенням міжцивілізаційних контактів творення «нового способу життя», який переймав би «без упереджень» духовне багатство «культур-суперників», забезпечуючи «вихід за межі обох цих культур-цивілізацій». **Особливостями українського суспільства** можна вважати: **а)** відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів; **б)** одночасна включеність до процесів, які відбуваються як у православній, так і в західній цивілізаціях; **в)** поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю культурно-політичного розвитку.

Історичний розвиток українських земель обумовив існування певних відмінностей у психіці, культурі, політичному та економічному способах життя мешканців різних регіонів України. Так, існують значні відмінності між Правобережною, Лівобережною і Західною Україною, іншими регіонами України. Лівобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії у 1654 р., Правобережна – в 1793 р., а Галичина – лише в 1939 р., що звичайно спричинило формування в ній іншої ментальності.

Наддніпрянці – це в основному люди східноєвропейської культури і свідомості. Вони хоча і відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії і перемоги, релігія і культура. Світогляд галичан формувалася і рівнявся на західноєвропейську – австро-німецьку та польську культури, звичаї та традиції. Серед характерних рис населення Галичини – індивідуалізм, партикуляризм, працьовитість і слухняність, уміння господарювати, економити і розподіляти результати своєї праці, цілеспрямованість, поміркованість, національний патріотизм. У населення Наддніпрянської України історично виробилися анархізм, радикалізм і народництво, віра в «доброто і розумного господаря», який наведе порядок і звільнить народ.

Певний вплив на існування відмінностей між Наддніпрянською Україною і Галичиною мала діяльність **греко-католицької церкви** в Галичині. З одного боку, залежна від Ватикану уніатська церква в Галичині формує універсальний західноєвропейський католицький менталітет, який докорінно відрізняється від православного візантійського менталітету Наддніпрянської України. З іншого боку, за часів панування Польщі, особливо в міжвоєнний період, саме належність до греко-католицької церкви ідентифікувала національну приналежність українців Галичини, на відміну від польського римо-католицизму, зберігала українську окремішність у Галичині.

Водночас, народні основи у Наддніпрянській Україні і Галичині дуже близькі. Усвідомлення всіма українцями свого етнічного типу особливо яскраво проявляється при порівнянні їх з росіянами, поляками або білорусами. Тоді спільне, що їх єднає, набуває особливо виразних форм, певною мірою нівелюючи відмінності.

Таким чином, у різні історичні періоди на території України сформувалися історико-етнографічні регіони. Вони характеризуються різними розмірами, індивідуальними особливостями історії, господарської спеціалізації, національного складу і традицій населення, самотньою матеріальною і духовною культурою. Але те спільне, що визначає етнічну і духовну соборність усього українського народу, набагато сильніше, ніж історико-етнографічні особливості окремих регіонів.

2. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ. РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Населення України з давніх-давен окрім українців складалося з різних національних та національно-етнічних груп. Серед них – **росіяни, євреї, болгари, молдавани, поляки, румуни** і чимало представників інших народів. Неукраїнське населення чітко поділяється на кілька когортних груп. Першу складають росіяни (≈8 млн. чол.), другу – етноси, чисельність яких перевищує стотисячний рубіж. В Україні таких етносів налічується вісім. Це євреї, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, поляки, угорці, румуни. Частка їх становить не менше 4 % від усього населення держави. Третю когорту утворюють національні громади, чисельність яких коливається від 50 до 100 тисяч. Таких етносів в Україні чотири: греки, казанські татари, вірмени та німці. До четвертої когортної групи належать етнічні громади, чисельність яких – від 10 до 50

тис. чол. Це цигани, гагаузи та грузини. П'ята когорта – це етногрупи, чисельність яких не перевищує 10-ти тис. бар'єр, однак налічує більш як тисячу чоловік у кожній етнічній групі.

Формування національного складу населення України характеризується таким:

1. Процес формування національного складу пройшов *три* етапи: **перший** стосується періоду існування археологічних культур й епохи античності; **другий** пов'язаний з Великим переселенням народів і раннім середньовіччям IV–IX ст.; **третій** обіймає XII–XIX ст. і пов'язаний з колонізацією українських земель сусідніми державами, а також з міграцією українського населення та іноземних колоністів. Пік цих процесів припав на XVIII–XIX ст., коли формувалася національна основа сучасного складу населення.

2. Деякі народи оселилися на українських землях ще за часів існування Київської Русі. Так, у період правління Ярослава Мудрого вздовж річки Рось було розселено полонених поляків, у X ст. у Київській Русі з'явилися євреї, які переважно переселилися з Хозарського каганату, особливо після його розгрому Святославом Ігоревичем. Хоча, безперечно, більшість цих груп були асимільовані ще в давнину. У XI ст. угорці почали захоплювати райони сучасного Закарпаття, яке входило до складу Київської Русі. За часів Київської Русі на українських землях жили волохи – романомовні предки молдаван і румун, які утворювали помітну частину населення Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівства. У XII ст. на територіях нинішніх Закарпатської та Львівської областей поширюється поселення німців.

3. На національний склад населення українських земель вплинуло їх перебування під владою інших держав. Так, масове переселення поляків на українські землі припадає на XIV–XVI ст., коли литовські та польські феодалі, скориставшись занепадом Київської Русі, захоплюють землі Західної і Правобережної України. У XIII–XIV ст. Угорська держава перетворила Закарпаття у власне володіння. Після татарської навали сюди переселилося чимало угорців. У XIV ст. складовою Молдавського князівства стала Буковина, але масове переселення молдаван на українські землі, зокрема на Лівобережну Наддністрянщину та Буковину, припадає на XVI ст. і було викликано репресіями турецьких завойовників.

4. Дуже строкатою є національна карта Криму. Тут мешкали татари, греки, кримчаки, караїми, італійці, болгарі, вірмени та ін. Ще у VII–V ст. до н.е. на північному узбережжі Чорного моря виникли грецькі колонії. Грецькі поселення пережили чимало історичних випробувань, але зуміли зберегтись і в пізніші часи. У XIII ст. в Криму з'явилися татари після того, як Золота Орда захопила півострів. Майже до кінця XVIII ст. татари склали більшість населення краю.

5. Великі зміни у національному складі України відбувалися у XVIII–XIX ст. Так, у XVIII ст. почалося масове переселення росіян на українські землі. Основний напрямок їх переселення йшов на Лівобережжя, в Слобідську Україну та у Степові райони – Новоросію, Таврію, Донбас. На Чернігівщині росіяни розселялися разом із білорусами (білоруське населення України переважно розселялося в поліських районах Лівобережжя і Правобережжя). Протягом XIX ст. значно збільшилася чисельність росіян майже в усіх регіонах України. У XVIII–XIX ст. збільшується й чисельність поляків, але змінився характер міграційного процесу з польських земель, міграція в основному була спрямована в українське Причорномор'я, а з 60-х рр. XIX ст. (після скасування кріпацтва) – в райони Середнього Придніпров'я й Донбасу. Надзвичайно інтенсивним у XVIII–XIX ст. був етнічний потік євреїв. Цей потік після поділів Польщі був спрямований на Правобережну Україну, Новоросію, Таврію і Лівобережжя з Галичини, Польщі, Білорусі (переселення євреїв на ці землі з Західної Європи почалося головним чином з XIV–XV ст.). Після російсько-турецьких війн у другій половині XVIII ст. царизм постійно заселяв південь України, виходячи зі стратегічних міркувань і потреб колоніального міркування. Внаслідок цієї політики з'явилися Новосербія і Слов'яносербія (1752-1753 рр.). У 1762 р. Катерина II звернулася з маніфестом до іноземців, закликаючи оселитися в Україні. Молдавані, греки, серби, болгарі, німці, угорці та ін. масово переселялися на українські землі. Вони звільнювались від податків, отримували землі, кошти. Після знищення Січі у 1775 р. близько половини всіх запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а решта передана у володіння німецьким і сербським колоністам. У XIX ст. зменшилася чисельність татар. Початок їх масовому відпливу поклала Кримська війна. Більшість татар, що мігрувала з Криму та Причорноморської частини України, розселилася в Анатолійській області Туреччини, а також у Румунії та Болгарії.

6. За статистичними даними кінця XIX ст. населення України складалося з понад 20 національних груп, розселених переважно компактно. Українці становили 72 % населення,

росіяни – 12 %, євреї – 8 %, німці – 2 %, поляки – 1,2 %, білоруси – 0,9 %, татари – 0,9 %, молдавани – 0,8 %, греки – 0,3 %, болгары – 0,3 %, чехи – 0,2 %, представники інших груп – менш, ніж по 0,1 %.

7. Умови національно-культурного розвитку меншин до революції 1917 р. були неоднаковими. Росіяни являли собою панівну націю й мали можливості вільного духовного розвитку. Сприятливі умови національного життя мали й німці, болгары, греки. Менш сприятливими були обставини культурного розвитку поляків. Складною являлася ситуація з кримськими татарами. Найбільших утисків зазнавали євреї, які як етнос фактично розвивалися в умовах культурної ізоляції. Проблемою національно-культурного розвитку етнічних меншин вже з XIX ст. став відчутний тиск російськомовної культури, що в певних випадках набирав форми русифікації.

8. Значно змінився національний склад України і за роки радянської влади. Так, під час II світової війни від рук нацистів загинуло багато євреїв. З другої половини 30-х рр. відбувалося витіснення німців з України. До серпня 1942 р. майже все німецьке населення із території нинішньої України було виселено у східні райони Союзу РСР. Примусове переселення німців із Західної України проходило в західному напрямі на територію фашистського Рейху. У другій половині 30-х рр. відбувалося виселення поляків у східні регіони СРСР. У повоєнні часи значна частина поляків переселилася до Польщі. У 1944 р. з Криму в Середню Азію, Сибір і Казахстан було депортовано татар, греків, вірмен, болгар. У передвоєнний час, особливо під час голодомору 1932–1933 рр., а також у період масових репресій і вивезення в Сибір українців, задоволення потреб у робочій силі здійснювалося в республіці переважно за рахунок приїжджого населення, більшою мірою етнічних росіян. За 1930–1959 рр. чисельність росіян в Україні зросла у 2,1 рази. Чисельність етнічних росіян в Україні продовжувала зростати і в подальші роки і в 1989 р. склала 22,1 %. Таким чином, мала місце тенденція перетворення українського суспільства з багатонаціонального на двонаціональне – українсько-російське.

9. Деякі корективи у національний склад населення України внесли роки її незалежності. Якщо за переписом 1989 р. українці становили 73 % усіх жителів України, то за переписом 2001 р. – 78 %. Зростання частки українців в державі відбулося насамперед завдяки тим українцям, які раніше записалися росіянами, а тепер повернулися до своєї національності; це збільшення є наслідком повернення на батьківщину зарубіжних українців, переважно з колишніх республік СРСР. Зменшилася кількість росіян з 22 до 17 %, білорусів – з 0,9 до 0,6 %, молдаван – з 0,6 до 0,5 %, євреїв – з 0,9 до 0,2 %, поляків – з 0,4 до 0,3 %. Повернулися з місць депортації на свою історичну батьківщину кримські татари. До національних меншин, кількість яких у міжпереписний період зросла, належать (крім кримських татар) вірмени, грузини, азербайджанці і румуни.

Певною мірою із національним складом населення пов'язана і його **релігійна орієнтація**. Зміни в релігійну конфігурацію України вносили постійні перерозподіли її земель державами-сусідами, активна місіонерська діяльність католицької церкви та різних протестантських течій країн Європи. Так, католицизм в Україну (переважно в Галичину, на Волинь і Поділля) принесли поляки, а протестантські віровизнання, зокрема лютеранство, баптизм і адвентизм на її південь – німці-колоністи. Разом з міграцією із Західної Європи в Україну євреїв сюди прийшов іудаїзм. Мусульманські громади з'явилися на українських теренах після татарських завоювань.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. в Україні розпочався своєрідний «релігійний ренесанс», виявами якого стали відродження релігійного життя, виникнення значної кількості релігійних общин.

Найглибші історичні корені в Україні має **православна віра**. У Російській імперії це була державна релігія, хоча за радянських часів її вплив був значною мірою звужений. Однак і в царські, і в радянські часи православ'я було могутнім знаряддям русифікації. Після набуття Україною суверенітету митрополит Київський і Галицький **Філарет** (Денисенко), що невдало претендував на посаду московського патріарха, розпочав діяльність з метою створення *Української помісної церкви*. В церковних колах це спричинило розкол. За пропозицією патріарха Російської православної церкви *Алексія II* у березні 1992 р. архієрейський собор змусив Філарета залишити київську кафедру. Прибічники Філарета об'єдналися з *Українською автокефальною православною церквою* і заснували *Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП)*. Однак в УПЦ-КП майже відразу виник новий розкол: з неї виокремилася нова **УАПЦ**.

Після розколів і церковних соборів виявилось, що переважна частина віруючих залишилася в лоні РПЦ, яка в межах України дістала назву *Української православної церкви Московського патріархату* (УПЦ-МП), на чолі з митрополитом **Володимиром** (Сабоданом). Останніми роками досить активно проходить відродження *Української греко-католицької церкви* (УГКЦ), нині очоленої кардиналом **Любомиром** (Гузаром). Інтенсивне поширення впливів УГКЦ із західноукраїнських земель далі на схід, напружені стосунки з парафіями РПЦ у край загострило конфлікт між Ватиканом і Москвою. Коренем цієї проблеми є політизація релігійної сфери. З одного боку, сама релігія активно виходить на політичну арену, про що свідчить поява Української християнсько-демократичної партії, Української християнської партії жінок, з іншого – політика проникає в релігію. Непоодинокими є конфлікти між греко-католиками і православними та всередині православної конфесії. Приводом до міжконфесійних зіткнень найчастіше стають поділ майна (культові приміщення, рухома і нерухома власність), прибутків і сфер впливу, боротьба за лідерство.

Не меншою, якщо не більшою проблемою являється масове поширення на Україні різноманітних релігійних організацій та об'єднань, що належать до «нетрадиційних культів», протестантських течій та неохристиянських церков, або попросту – сект. Деякі з них мають давню історію і міцні гуманістичні традиції (зокрема, християни *бантисти* або «індуїсти» кришнаїти), але більшість являються тоталітарними угрупованнями, що прагнуть підкорити волю (і гаманець) вірних корисним цілям своїх керівників, багато з яких перебувають до того ж ще й за кордоном. Так, середина 1990-х рр. пройшла під знаком нездорової активності т.зв. **«Білого братства»** (церква очолювалася жінкою – *«Марією Деві Христос»*), реальний керівник якого психолог і вчений **Ю. Кривоногов** («Божественний Світильник») розробив і вдало застосував цілу технологію підкорення людської особистості.

Сучасна релігійна ситуація характеризується також відродженням та активізацією діяльності церков національних меншин.

Для релігійно-конфесійної ситуації в Україні в останні роки характерні такі тенденції:

1. Відродження громад, традиційних для України християнських течій там, де вони діяли раніше і де для цього була (хай навіть зруйнована) матеріальна база. Наслідком цього є те, що зростання мережі йшло переважно за рахунок православних громад, греко-католиків і традиційних протестантів.

2. Найбільш інтенсивне зростання релігійної мережі відбулося в західноукраїнських областях, що пояснюється порівняно високим рівнем релігійних потреб громадян цього регіону, для яких релігія стала невід'ємним елементом їхнього життя і виявом духовної культури.

3. Порівняно розвинута інфраструктура ортодоксальних конфесій у західноукраїнському регіоні, поєднання у свідомості західних українців релігійної приналежності з національною, культурною і побутовою зумовили блокування проникнення в ці області нових нетрадиційних релігійних течій.

4. Відмінності в рівні національної свідомості громадян позначаються на географії поширення українських національних християнських церков. Тому слід відзначити помітне поширення парафій УПЦ-КП і УАПЦ в західних і центральних областях і водночас незначну кількість їх у південному й східному регіонах країни, де домінує УПЦ-МП. Абсолютне домінування в галичанських областях має УГКЦ.

5. Зростанню кількості римсько-католицьких громад явно сприяє етноконфесійний чинник, зокрема розселення польської меншини на Поліссі, Поділлі, в Галичині і в Закарпатті.

6. У намаганні заповнити той духовний вакуум, який утворився після занепаду марксистсько-ленінської ідеологічної монополії і втрати свого авторитету церквами, котрі діяли в умовах пристосування до тоталітарних політичних порядків, певний успіх мають нові релігійні течії, які привносяться в Україну переважно західними християнськими місіонерами або різноманітними закордонними чи доморощеними авантюристами.

7. Розвиток національної самосвідомості у представників багатьох етнічних меншин України одним із каналів свого вияву має появу різних національних релігійних течій і об'єднань і християнських, і мусульманських.

Отже, релігійно-конфесійна спрямованість пов'язана з історико-етнографічними регіонами та національним складом населення України.

3. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ. УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Утворення незалежної України сприяло загостренню низки питань, пов'язаних не тільки з релігійно-церковною, а і з національно-культурною, мовною орієнтацією та ідентичністю. Це потребувало формування державної етнополітики. **Етнополітика** – це сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої відносяться політичні взаємовідносини державної нації з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Це складний і об'єктивний процес, пов'язаний з консолідацією всіх етнічних компонентів українського суспільства у державотворчому процесі, підвищенням ролі держави у регулюванні міжнаціональних відносин, посиленням взаємовпливу рівнів політичної та міжетнічної стабільності.

Головна мета нової етнічної політики в Україні – відродження і збереження духовної і культурної спадщини кожного з етносів, що населяє Україну. *Етнополітика України*, як і будь-якої іншої цивілізованої країни, має охоплювати заходи держави, спрямовані на регулювання міжетнічних структур, забезпечення їх функціонування, а також сприяти формуванню міжетнічної злагоди й партнерства. Потрібно враховувати, що в Україні, як і завжди після розпаду імперій, у різних її частинах відбувається етнічний ренесанс. Він властивий не лише українству, а й представникам інших етносів. Демократичні перетворення сприяли зростанню етнічної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної самоідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, культурного відродження, вивчення рідної мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань.

Слід зазначити, що Україна повинна вирішувати цілу низку проблем в області етнополітики. Так, певні політичні сили намагаються використати національний чинник для перегляду існуючих кордонів. Насамперед – це російські націоналісти, частина яких виступає за відновлення державної єдності Росії і України, інші, прикриваючись ідеєю утворення «районів компактного проживання росіян в Україні», сприяють регіональному сепаратизму в країні. Особливо складною і небезпечною стала штучно створена російськими проімперськими силами проблема Криму.

Однією з найбільш пекучих проблем України є повернення на батьківщину та улаштування осіб, депортованих у роки тоталітарного режиму за національною ознакою. Україні доводиться практично самостійно вирішувати проблеми депортованих осіб, які повертаються на історичну батьківщину. Відчутну допомогу кримським татарам здійснює Туреччина, майбутній вплив якої в Криму, між іншим, у багатьох викликає занепокоєння.

Важливе місце в етнонаціональній політиці України відведено українській діаспорі. **Діаспора** (грец. *diaspóra* розсіяння) – перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. Чисельність і поширеність української діаспори зумовлені певними обставинами. Так, кордони республіки практично скрізь не збігаються з територіями компактного проживання українського етносу. Тому значна кількість українців, які одвічно проживали на рідних землях, опинилися за межами батьківщини – в Росії, Польщі, Чехословаччині, Румунії. Також великі групи українського населення проживають в РФ у столиці, а також широкою смугою («зелений» і «малиновий клин») від Кубані до Далекого Сходу. Там вони опинилися внаслідок імперської, потім і радянської міграційної політики: переселення нащадків запорожців на Тамань 1792 р., сприяння міграції українців на схід протягом Столипінської аграрної реформи, засвоєння цілинних і залежних земель при Хрущові і Брежнєві, комсомольські будівництва (БАМ), засвоєння газових і нафтових родовищ у Сибірі тощо.

Іншим напрямом формування української діаспори була еміграція – масове переселення українців з батьківщини в інші країни. **Еміграція українського населення** пройшла **чотири** етапи. **Перший** охоплював період від 70-х рр. XIX ст. до I світової війни. Еміграційний рух із західноукраїнських земель був спрямований до країн Європи, США, потім до Бразилії і Аргентини. Після закінчення I світової війни розпочинається **другий етап** української еміграції. Значну частину серед емігрантів становили ті, хто боровся проти встановлення радянської влади в Україні, а також великі та середні землевласники, промисловці, торговці, священики, представники інтелігенції, які рятувалися від репресій більшовиків. Після закінчення II світової війни розпочинається **третій етап** української еміграції. Її основу становили ті особи, які з різних причин опинилися за межами СРСР і зі страху перед можливими репресіями не хотіли

повертатися на батьківщину. Деякі з них наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. перемістилися до США, Канади, Австралії, Бразилії, Аргентини, Великобританії, Франції. Нині **найбільші українські громади** знаходяться у США (близько 2 млн. осіб), Канаді (близько 1 млн.), Бразилії (300 тис.), Аргентині (250 тис.), Франції (40 тис.), Великобританії (30 тис.), Німеччині (25 тис.), Австралії (35-40 тис.). **Четвертий етап** розпочався після розпаду СРСР, коли процеси демократизації спростили від'їзд за кордон, та триває до сих пір. За цей час Україну залишило приблизно 7 млн. осіб. Істотно розширилась географія розселення української діаспори. Переселившись на нові землі, емігранти з України свято шанували традиції духовної культури свого народу. Велику роль у цій справі відігравали церковні громади, сім'ї, громадські організації. Любов до самобутньої культурної спадщини народу українські переселенці та їх нащадки зберегли донині. Останній етап західної еміграції відрізняється від попередніх неохильністю більшості мігрантів дотримуватися своїх етнічних традицій.

Отже, особливості окремих частин українського етносу склалися залежно від географічного положення, інтенсивності культурно-побутових зв'язків з іншими етносами, переселень, змішування населення внаслідок міграційних процесів. Етнополітичні та релігійно-конфесійні проблеми, що склалися в сучасній Україні, можуть бути вирішені лише за умов збалансованої політики держави у цих напрямках.

Біографії історичних діячів

Антонович Дмитро Володимирович (1877—1945) — політичний і громадський діяч, мистецтвознавець. Один із засновників РУПу (1900) та УСДРП (1905). Перебуваючи в еміграції в Чернівцях, редагував газети «Гасло» та «Селянин», в Харкові у 1905 р. — газету «Воля». Виступав за наближення політичного курсу РУП до міжнародної соціал-демократії та перенесення акцентів боротьби з національно-визвольних до соціальних. Під час внутріпартійної дискусії в 1905 р. проголосив національне питання неіснуючим. Виступав за те, щоб припинити вживати в агітаційній літературі гасло «автономії України» як таке, що суперечить інтересам пролетаріату і затемнює його самосвідомість; розпустити РУП і влитися до російської соціал-демократії. В період Першої світової війни — уповноважений Всеросійського земського союзу. 7 березня 1917 р. обраний товаришем голови Центральної Ради, а також головою її маніфестаційної комісії. 3 21 листопада 1917 р. — Генеральний Секретар Морських справ. 3 липня 1918 р. брав активну участь в дипломатичній діяльності: генеральний консул у Швеції, член української делегації на переговорах з Антантою, голова дипломатичної місії УНР в Римі. Був одним з фундаторів, ректором і професором Українського Вільного Університету у Празі та Відні. Автор праць з шевченкознавства, українського театрознавства.

Бандера Степан (1909-1959) — політичний діяч, ідеолог українського націоналістичного руху. Народився в Галичині у родині священика. З 1927 член Української військової організації (УВО). З 1929 зі створенням ОУН став її членом, а згодом одним із керівників. У 1934 був засуджений польським судом на смертну кару, замінену на довічне ув'язнення. В 1939 з початком війни був визволений. В лютому 1940 Бандера зі своїми однодумцями створює Революційний Провід ОУН, а в 1941 на II Великому зборі Проводу стає його головою. У 1947 обраний головою Проводу ОУН, керував боротьбою українського націоналістичного підпілля проти радянської влади. У своїх статтях обстоював ідеї християнського революційно-визвольного націоналізму, незалежності України. 15 жовтня 1959 вбитий у Мюнхені агентом радянських спецслужб Б. Сташинським.

Брюховецький Іван (? — 1668) — гетьман Лівобережної України в 1663—1668. З 1648 при дворі Б. Хмельницького в якості "старшого слуги" займався вихованням гетьманича Юрія, виконував дипломатичні доручення. З 1659 перебував на Запорозькій Січі, тоді ж обраний кошовим отаманом. У 1661 прийняв титул кошового гетьмана. Протягом 1662-1663 рр. один із головних претендентів на гетьманство в Лівобережній Україні. Москвофільські заяви Брюховецького забезпечили йому підтримку царського уряду. На чорній раді під Ніжином (1663) проголошений гетьманом. Наказав стратити іншого претендента — Я. Сомка, вчинив розправу над опозицією. У вересні 1665 р. першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви. Невдалі спроби Брюховецького припинити колонізаторську політику російського уряду спричинили падіння його

політичного авторитету в Україні. Прагнучи втримати важелі влади, оголосив про розрив з Москвою. 7 (18) червня 1668 біля Диканьки відбулось об'єднання військ Правобережної та Лівобережної України, під час якого лівобережні козаки буквально розтерзали Брюховецького. За наказом гетьмана П. Дорошенка його тіло було перевезено до Гадяча і там поховано з усіма гетьманськими почестями в соборній церкві.

Вернадський Володимир Іванович (1863—1945) — геолог, геохімік, академік Російської АН (з 1909), академік УАН (з 1918). У 1885 закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. В 1917—1921 жив і працював в Україні, взяв активну участь у створенні УАН, був її першим президентом (1918—1921). У 1922 переїхав до Петрограда. Досліджував основні геохімічні закономірності будови й складу Землі, хімічний склад земної кори, гідросфери, атмосфери, міграцію хімічних елементів у земній корі, роль і значення радіоактивних елементів в її еволюції, розподілив хімічні елементи за їх поширенням в названих шарах Землі. Ідеї Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки - біогеохімії. Вернадський — засновник вітчизняної школи геохіміків, основоположник учення про біосферу та ноосферу. Член багатьох академій наук та наукових товариств. У 1943 АН СРСР встановила премію, а в 1963 — золоту медаль імені Вернадського.

Виговський Іван (? — 1663) - діяч українського козацтва. Походив зі старовинного українського шляхетського православного роду. По закінченні Києво-Могилянської колегії служив у державних установах. У роки Визвольної війни став одним із найближчих соратників Б. Хмельницького, генеральним писарем Війська Запорозького. Після смерті Б. Хмельницького обраний наказним гетьманом при Юрії Хмельницькому, а згодом добився гетьманської булави. На посаді гетьмана здійснював антимосковську політику, розгромив промосковське повстання козаків (1658), а під Конотопом прислані російські війська (1659). Уклав у Гадячі угоду з Річчю Посполитою (1658), яка була ратифікована польським сеймом. Ця угода надто обмежувала права України, що різко зменшило підтримку Виговського серед козацтва. В жовтні 1659 на чорній раді він був усунутий від гетьманства і повернув владу Юрію Хмельницькому. Після цього перебував на польській державній службі. В 1664 за наказом свого особистого ворога — тодішнього гетьмана Правобережної України Павла Тетері — був заарештований, безпідставно звинувачений у зраді польського короля і розстріляний.

Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — політичний і громадський діяч, письменник. Походив з селянської сім'ї, закінчив гімназію, навчався у Київському університеті. Був членом РУП, потім УСДРП, з 1907 - член її ЦК. З 1903 - на професійній революційній роботі. Один із вождів української національної революції, лідер УСДРП, головний редактор "Робітничої газети", член та заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ. Керував роботою Українського національного конгресу, двох військових, селянського та робітничого з'їздів. Очолював українську делегацію, яка у травні 1917 передала Тимчасовому урядові вимогу Центральної Ради про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 29—30 червня 1917. Був автором усіх головних законодавчих актів УНР, в т.ч. чотирьох Універсалів. 9 січня 1918 Винниченко пішов у відставку з поста прем'єра. Засудив гетьманський переворот. 18 вересня був обраний головою Українського Національного Союзу, грав провідну роль в організації протигетьманського повстання. З листопада 1918 до лютого 1919 очолював Директорію, був усунутий за ліві погляди, після чого виїхав за кордон. У 1919 організував в Австрії Закордонну групу українських комуністів, заявивши про перехід на відповідні позиції. В 1920 повернувся в Україну, але після невдалої спроби співпрацювати з більшовиками знову від'їхав за кордон. У середині 20-х років намагався ще раз повернутися на Батьківщину, але дозволу на в'їзд не отримав. З кінця 20-х років жив на півдні Франції, повністю залишивши політичну діяльність і присвятивши себе літературі та публіцистиці. Автор тритомного мемуарно-публіцистичного твору "Відродження нації. Історія української революції (1917 — грудень 1919)".

Вишневецький Дмитро ("Байда", 1516—1563) — один із перших відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда. В 1551 — черкаський і

канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. У 1560 — на службі у московського царя Івана Грозного, в 1561 повертається в Україну. У 1563 здійснив військовий похід до Молдавії. Через зраду одного з молдавських претендентів на владу козацьке військо зазнало поразки, а сам гетьман потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений.

Володимир Святославич (Володимир Великий; після хрещення — Василій; ? — 1015) — син Святослава Ігоровича, великий князь Київський (бл. 980—1015), один з найвидатніших державно-політичних діячів Київської Русі. В 969—978 рр. князував у Новгороді, а через два роки, перемигши свого брата Ярополка, став великим князем у Києві. Значно зміцнив і розширив кордони Київської Русі (зайняв Перемишль, Червенські міста, підпорядкував Закарпатську Русь і Тмутаракань). Завершив об'єднання всіх руських земель у складі Київської держави. Здійснив релігійну реформу (запровадження християнства). Розвивав політичні, економічні, культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвропейськими країнами. Домагався зміцнення міжнародних позицій своєї держави: саме за нього Київська Русь досягла найбільшої політичної могутності. Після смерті канонізований церквою.

Гедимін, Гедимінас (1316—1341) — великий князь литовський починаючи з 1316 р., першим почав титулувати себе "королем Литовців і Руських". Вів активну боротьбу з Тевтонським орденом, завдав кілька поразок німецьким лицарям. Проводив політику зі збирання «руських земель», застосовуючи дипломатичні, династичні та воєнні заходи. Його васалами стали мінський, лукомський, друцький, берестейський, дорогичинський князі. З 1340 р. на Волині правив його син Любарт-Дмитро. Видав доньку Алдону за сина польського короля Володислава Локетекса Казимира; інша донька, Марія, стала дружиною тверського князя Дмитра Михайловича. Таким чином він підтвердив претензії своєї династії бути однією з найвпливовіших у Східній Європі. Сини Гедиміна — Ольгерд (1296—1377) та Кейстут (1297—1382), які правили разом з 1345 р., об'єднали всі литовські землі та продовжили політику батька на розширення Великого князівства Литовського. Ольгерд взяв під свій контроль значну частину українських земель — Чернігово-Сіверщину (1355), Київщину, Поділля (1362, після розгрому татар біля Синіх Вод). Його боротьба з Казимиром закінчилась приєднанням до Великого князівства Литовського більшої частини Волині (крім Белзької та Холмської земель). Він залишив правити в українських землях князів з роду Рюриковичів, руська (давньоукраїнська) мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського. Рід Гедиміновичів — один з найрозгалуженіших у Східній Європі того часу. Від синів Гедиміна вели генеалогію князі Острозькі, Заславські, Корецькі, Чорторійські, Вишневецькі, Сангушки, Збараські та ін.

Гізель Інокентій (бл. 1600—1683) — історик, освітній та політичний діяч. Народився в Пруссії в німецькій реформаторській родині. В 1642 закінчив Києво-Могилянський колегіум, продовжив навчання за кордоном. З 1645 — ректор названого колегіуму. З 1650 — ігумен Кирилівського, з 1652 — Миколаївського монастирів у Києві. Від 1656 до 1683 — архімандрит Києво-Печерської лаври і управитель лаврської друкарні. Захищав інтереси Української держави в російсько-українських переговорах 1654. Завдячуючи йому, Київщина за Андрусівським перемир'ям залишалася у складі Росії. Автор трактату "Мир с Богом человеку" (1669), який містить багато відомостей з історії України XVII ст. За гуманістичну спрямованість та критичний аналіз дійсності він у 1690 був заборонений Синодом. Широке визнання здобула також праця Гізеля "Твір про всю філософію" (1645—1647).

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) - історик, літературознавець, публіцист, політичний і державний діяч. Голова Української Центральної Ради. Народився в м. Холм (нині на території Польщі). По закінченні Київського університету (1890) провадив дослідницьку роботу в наукових установах Львова і Києва. Водночас брав участь у громадському житті: один з організаторів Української національно-демократичної партії в Галичині (1899), засновник Товариства українських поступовців (1908). У 1914 був арештований і засланий до Симбірська. 7 (20) березня 1917 обраний Головою Української Центральної Ради. За гетьмана П. Скоропадського перебував у підпіллі, з 1919 в еміграції (Відень, Прага, Берлін, Женева, Париж). У 1923 обраний дійсним членом ВУАН, у 1924 повернувся в Україну. Очолював кафедру історії України, історичний відділ ВУАН. У 1929 обраний академіком АН СРСР. У 1931 арештований ДПУ і

звинувачений у керівництві "Українським національним центром" та в антирадянській діяльності. З кінця 1930 до 1934 змушений був працювати у Москві. Помер 25 листопада 1934 у Кисловодську. Похований на Байковому кладовищі в Києві. Автор багатьох ґрунтовних праць із всесвітньої та української історії, головними з яких є "Історія України Русі" у 10 томах і 13 книгах (1898—1936), "Нарис історії українського народу" (1904), "Ілюстрована історія України" (1911), п'ятитомна "Історія української літератури" (1923-1927).

Донцов Дмитро Іванович (1883-1973) - політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Походив з козацько-старшинського роду. Навчався в Царськосельському ліцеї, на юридичному факультеті Петербурзького університету, з якого виключений за участь в українській демонстрації 1905. У 1905 член РУП (згодом УСДРП). Під час Першої світової війни — перший голова Союзу Визволення України (1914), з якого вийшов у 1915. У 1917 жив у Львові, де здобув ступінь доктора права. В березні 1918 виїхав до Києва, де очолював Українське телеграфне агентство, був членом української делегації на переговорах з РСФРР. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. В 1919—1921 — у Швейцарії. Під час Другої світової війни мешкав у Берліні, Львові, Празі, в 1945 — у Парижі, в 1946 переїхав до Великої Британії. З 1947 в еміграції в Канаді. У своїх працях, найбільш ґрунтовнішими з яких є "Націоналізм" (1926), "Росія чи Європа" (1955), "Клич доби" (1968), виклав доктринальні засади українського націоналізму.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман України (1665— 1676), один із найвидатніших діячів її історії. Народився в Чигирині у козацькій родині. Здобув ґрунтовну освіту. Активний учасник Визвольної війни українського народу, один з найближчих соратників Б. Хмельницького і продовжувач його справи. Ставши гетьманом на Правобережжі, рішуче виступив проти умов Андрусівського договору й восени 1667 зробив спробу приєднати до Гетьманщини Західний регіон. У червні 1668 домігся возз'єднання Козацької України, гетьманом якої був обраний. В умовах спровокованої Запорожжям й сусідніми з Україною державами політичної боротьби пішов у березні 1669 на прийняття турецького протекторату. Влітку 1672 взяв участь у поході турецької армії проти Польщі, але невдоволений укладеним між Портою і Польщею Бучацьким договором, який перекреслив його політичні плани, переорієнтовується на Росію і Польщу. В розпалі народного обурення спустошенням України турецько-татарською та польською арміями складає гетьманські повноваження. У березні 1677 вивезений до Москви, у 1679—1692 — в'ятський воєвода. Останні роки провів у своєму маєтку в с. Ярополче Волоколамського повіту, де й похований. Могила збереглася до нашого часу.

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) — публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, філософ, суспільно-політичний діяч, автор понад 2 тис. творів. Народився у дворянській родині козацького походження. Вчився в Київському університеті, де згодом (1864) став приват-доцентом, а з 1873 - штатним доцентом. Очолював ліве крило Київської громади. Внаслідок антиукраїнських репресій у 1875 звільнений з університету. В 1876 емігрував за кордон. У Женеві заснував вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал "Громада" (1878— 1882). Разом з С. Подолинським і М. Павликом заснував "Женевський гурток" — зародок українського соціалізму. Через розрив з Київською громадою (1886) був позбавлений фінансової підтримки й у 1889 прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету. У Болгарії провів останні роки свого життя.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик літератури. Походив з сім'ї священика. Закінчив Київський університет, з середини 90-х років займався літературною діяльністю. Належав до ліберального крила українського руху, був одним із лідерів ГУП, пізніше — головою УПСФ, заступником Голови Центральної Ради, редактором газети "Нова Рада", генеральним секретарем з міжнародних питань. Ідеолог і теоретик національного руху. Співробітничав з Українським Національним Союзом, проте був противником антигетьманського повстання. Під час Директорії працював в Українській Академії наук. У радянські часи — на науковій роботі, був обраний академіком, а згодом віце-президентом ВУАН. 2 липня 1929 заарештований і в березні 1930 засуджений у

"справі СБУ (як нібито один з її керівників) до 10 років тюремного ув'язнення. Помер в одному з таборів ГУЛАГу 10 березня 1939.

Іларіон (?— бл. 1088) — митрополит київський, церковний і політичний діяч, філософ і оратор. Автор "Слова про закон і благодать" (бл. 1037). До поставлення митрополитом був пресвітером князівського храму в с. Берестові біля Києва, визначався вченістю і благочестям. Входив до кола найближчих радників Ярослава Мудрого. В 1051 Ярослав самочинно поставив Іларіона у загальноруські митрополити без погодження з константинопольським патріархом. Подальша доля митрополита невідома. За однією з версій незабаром після поставлення у митрополити Іларіон помер. За іншою — постригся у ченці під ім'ям Никона, поселився у Києво-Печерському монастирі й став автором так званого Печерського літопису 1073.

Ковпак Сидір Артемович (1887-1967), командир Сумського партизанського з'єднання в часи Другої світової війни, двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944), генерал-майор (1943). У 1941-45 провів 5 рейдів по фашистських тилах (бл. 10 тис. км). З'єднання пройшло рейдами по Україні 15,4 тис. км., громило на своєму шляху гарнізони, військові частини, залізничні мости і автошляхи. Автор книги «Від Путивля до Карпат».

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — громадсько-політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист і етнограф. Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (нині Ольховатського р-ну Воронезької обл. Росії) в сім'ї нащадка козаків-переселенців і українки-кріпачки. Закінчив воронезьку гімназію (1833), Харківський університет (1836). У 1844 отримав ступінь магістра історичних наук, у 1844—1845 вчителював, у 1846—1847 — ад'юнкт-професор Київського університету. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського братства, автор його найголовніших програмних документів, зокрема "Книги буття українського народу". В 1847 був заарештований у справі братства, в 1847—1848 — в'язень Петропавлівської фортеці, в 1848—1855 — політичний засланець у Саратові. У 1859—1862 — екстраординарний професор Петербурзького університету. З 1862 і до кінця життя займався науковою діяльністю.

Кравчук Леонід Макарович народився в 1934 р. у селянській родині на Рівненщині. У 1958 р. закінчив економічний факультет Київського державного університету, працював викладачем політекономії в Чернівецькому фінансовому технікумі, кандидат економічних наук. З 1960 р. на партійній роботі; з 1970 р. — в апараті ЦК Компартії України. Став відомим широкій громадськості під час теледебатів з організаторами Руху на початку 1989 р., коли він обіймав посаду завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК Компартії України. Влітку 1990р. обраний Головою Верховної Ради УРСР, одночасно будучи на посаді секретаря ЦК Компартії України. З КПРС вийшов під час серпневого заколоту 1991 р. Протягом 1991—1994 рр. — перший всенародне обраний Президент України. З 1994 р. — народний депутат України.

Кучма Леонід Данилович, 1938 р. народження, українець, народився на Чернігівщині у селянській родині. Після закінчення Дніпропетровського університету з 1960 р. працював інженером, старшим інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора, секретарем парткому, генеральним директором виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» у Дніпропетровську. В 1990 р. був обраний народним депутатом Верховної Ради України, а з жовтня 1992 по вересень 1993 року був прем'єр-міністром України. Потім зосередився на роботі у Верховній Раді, очолював впливову Спілку промисловців та підприємців України, яка висунула його на посаду Президента. З 1994 по 2005 р. — Президент України.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870-1924), російський політичний і державний діяч; засновник комуністичної партії і радянської держави; один з лідерів міжнародного комуністичного руху. У 1887 Ленін вступив до юридичного факультету Казанського університету; у грудні виключений з університету і висланий за участь у студентському русі. У 1891 склав іспити за юридичний факультет при Санкт-Петербурзькому університеті; помічник присяжного повіреного в Самарі. У 1893 переїхав у Санкт-Петербург. У 1895 Ленін брав участь у створенні Петербурзького «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу», потім арештований. У 1897

висланий на 3 роки в с. Шушенське Єнисейської губ. У 1900 виїхав за кордон; разом з Г. В. Плехановим та ін. почав видання газети «Іскра». На 2-м з'їзді РСДРП (1903) Ленін очолив партію більшовиків. У квітні 1917, приїхавши в Петроград, Ленін висунув курс на перемогу соціалістичної революції. Після Липневої кризи 1917 на нелегальному становищі. Очолив керівництво Жовтневим повстанням у Петрограді. На 2-му Всеросійському з'їзді Рад обраний Головою Ради народних комісарів (РНК); член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК), а пізніше Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР. 30 серпня 1918 при замаху на його життя був важко поранений. Ленін схвалив створення Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем, широко і безконтрольно застосовував методи насильства і репресій; ліквідацію опозиційних партій, у т.ч. соціалістичних, що привело до виникнення однопартійної системи; висилку з країни видних представників інтелігенції, не згодних з політикою нової влади; репресії стосовно духівництва. На VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р. В. Ленін запропонував проект резолюції "Про радянську владу в Україні". Вона передбачала визнання формальної незалежності УРСР за умови централізованого управління господарством та обороною з Москви. З грудня 1919 р. вона стала основою української політики Раднаркому РСФРР. У 1922 Ленін важко занедужав і з грудня не брав участь у політичній діяльності.

Мазепа Іван Степанович (1644-1709), гетьман України (1687-1708). Прагнув до відділення Лівобережної України від Росії. За його ініціативою в Україні активно будували школи, бурси, шпиталі, друкарні. Справжнім дітищем гетьмана була Києво-Могилянська академія, котра завдяки його зусиллям отримала академічний статус у 1701 р. і стала першим вищим навчальним закладом у Східній Європі. І. Мазепа прославився будівництвом церковних споруд (в роки правління було побудовано 20 церков і монастирів), яке увійшло в історію культури як «українське бароко». Щоб піднести значення київського митрополита, він домогся для нього титулу «екзарха московського патріарха». Під час Північної війни 1700-21 перейшов на сторону шведів, що вторглись в Україну. Після Полтавської битви (1709) втік до турецької фортеці Бендери разом з Карлом XII.

Махно (Міхненко) Нестор Іванович (1888—1934) — провідник повсталого революційного селянства Півдня України в роки революції та громадянської війни. Народився у селянській родині в с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Закінчив два класи початкової школи. Працював у поміщиків, потім робітником. У 1906-1908 — член організації анархістів-комуністів "Спілка бідних хліборобів", у складі якої брав участь в експропріаціях. У 1910 засуджений до смерті, але плутанина у даті народження (в усіх документах фігурував 1889) дала змогу "неповнолітньому" Махну замінити її довічною каторгою. У 1911—1917 перебував в ув'язненні. Після Лютневої революції 1917 Махно повернувся до Гуляй-Поля, де почав власні революційні перетворення: розподілив поміщицьку землю між селянами, створив військовий загін. Не визнавав влади ні Тимчасового уряду, ні Центральної Ради. Влітку 1918 очолив боротьбу селян проти німецьких окупантів та П. Скоропадського, потім проти Директорії УНР та денікінців на боці більшовиків. Ідейно стояв осторонь більшовизму і анархізму. Після виступу проти політики воєнного комунізму (1919) був оголошений радянською владою поза законом. У період денікінської окупації України вів активну боротьбу в білогвардійському тилу. У 1920 уклав угоду з більшовиками щодо розгрому Врангеля. По завершенні цієї операції почалося масове знищення махновщини радянською владою. Протягом 1921 Махно вів боротьбу проти Червоної армії, але у серпні змушений був емігрувати до Румунії. В УСРР Махно заочно був визнаний "бандитом". У квітні 1922 переїхав до Польщі, деякий час мешкав у Німеччині, з 1926 у Парижі. В останні роки життя займався літературною діяльністю.

Мельник Андрій (1890—1964) - діяч українського національно-визвольного руху. У 1914—1916 — командир сотні УСС у складі австрійської армії. Потрапив до російського полону, звідки у 1917 втік. У роки української революції— організатор Січових стрільців, начальник штабу Осадного корпусу, начальник штабу Дійової армії УНР (1919). Соратник Є.Коновальця, один із засновників УВО та ОУН. У 1924—1928 — політичний в'язень польських тюрем. У 1938 після смерті Коновальця очолив ОУН. Після розколу ОУН (1940) очолив її помірковане крило, т.зв. ОУН-М. У 1941 був ізольований гітлерівцями, у січні—жовтні 1944 перебував у концтаборі Заксенгаузен. У

1959 висунув ідею заснування Українського світового конгресу і Всесвітнього союзу українців. Помер у Люксембурзі.

Міхновський Микола Іванович (1873—1924) — діяч національно-визвольного руху. Народився в с. Турівка на Київщині. Навчався на правничому факультеті Київського університету. В студентські роки був одним з ініціаторів створення таємного "Братства тарасівців" (1891). Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі. Його брошура «Самостійна Україна» (1900) стала програмою Революційної української партії в перший період її діяльності. Був одним з організаторів та лідерів створеної у 1901—1902 Української народної партії, для якої написав "Десять заповідей" та "Програму", що обстоювала ідею самостійності української держави. Після Лютневої революції 1917 — ініціатор створення українського національного війська. Під час гетьманщини зблизився з Українською демократично-хліборобською партією, але після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерації з Росією взяв активну участь у поваленні його режиму. Після встановлення більшовицької влади зазнав жорстоких переслідувань, а в квітні 1924 був знайдений повішеним у власному саду.

Наливайко Семерій (Северин; ?-1597) - козацький ватажок, провідник козацького повстання 1595—1596. Родом з Галичини. Змолоду козакував на Запорозжжі, потім вступив на службу до князя К. Острозького. В 1594 — першій половині 1595 бере участь в антитурецьких походах. Після повернення з Угорщини бере під козацький контроль більшу частину Волині, що стало початком великого повстання. Після капітуляції повстанців на р.Солониці Наливайко разом з іншими козацькими старшинами потрапив у полон, був відвезений до Варшави і страчений.

Нестор (?—після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря письменник і літописець. Був пострижений за ігумена Стефана (1074—1078) і ним же зведений у дияконський сан. Безумовним вважається авторство Нестора двох житій: Бориса і Гліба та Феодосія Печорського. Перше подає історію вбивства синів Володимира Святославича їхнім зведеним братом Святополком Ярополчичем як одвічну боротьбу добра зі злом. Написане пізніше житіє Феодосія, одного з засновників Печорського монастиря, визначається більшою художньою свободою. Нестор є автором першої редакції «Повісті минулих літ».

Орлик Пилип Степанович (1672—1742) — гетьман України в еміграції 1710—1742 рр. Походив з литовсько-чеського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільносі, а в 1694 р. закінчив Києво-Могилянську колегію. З 1706 р. — генеральний писар, найближчий радник Мазепи. У 1709 р. емігрував, а через рік був обраний гетьманом. Під час процедури обрання було укладено угоду між ним і козацькою старшиною — «Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького козацтва» (Конституція П. Орлика). Навесні 1711 р. П. Орлик здійснив військовий похід на Правобережжя України. Посланці П. Орлика налагоджували зв'язки з Запорозжжям, Буджацькою та Кубанською ордами, донськими козаками, башкирами, казанськими й астраханськими татарами. Ці дії спонукали російську розвідку розгорнути справжнє полювання за ним та його соратниками: 1719 р. у Вроцлаві П. Орлик ледь не був захоплений місією П. Ягужинського, у Гамбурзі полонили А. Войнаровського, у Варшаві — Григорія Герцика, в 1721 р. у Бреславі було зроблено невдалу спробу захопити сім'ю П. Орлика. Деякий час опальний гетьман проживав у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові. Помер у 1742 р. у м. Яссах.

Петлюра Симон Васильович (1879-1926) - державний, політичний військовий діяч, літератор, публіцист. Народився в Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії. Член РУП з 1900 (з 1905 - УСДРП). За участь в українському національному русі зазнавав переслідувань. До Першої світової війни займався журналістикою. В 1912—1917 разом з О. Саліковським редагував журнал "Украинская жизнь". 28 червня 1917 призначений Центральною Радою на посаду генерального секретаря військових справ. Після гетьманського перевороту очолював Всеукраїнський союз земств. Перебував в опозиції до уряду гетьмана П.Скоропадського, був заарештований. 14 жовтня 1918 виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом. Стає членом Директорії, очолює Армію УНР. Після відступу

військ УНР з Києва і виїзду В. Винниченка за кордон став Головою Директорії (11 лютого 1919), перервавши членство в УСДРП. Протягом 1919 керує боротьбою проти червоних і денікінських військ. У 1920 очолює війська УНР, які разом з польськими силами вступають в Україну. Внаслідок невдачі наступу і договору між РСФРР та Польщею виводить свої війська за Збруч, де вони були інтерновані польською владою. На еміграції перебував у Польщі, згодом (1923) у Будапешті, потім у Відні, Женеві. 25 травня 1926 був убитий в Парижі агентом НКВС Шварцбартом.

Петровський Григорій Іванович (1878-1958) - державний і партійний діяч. Народився у Харкові в сім'ї кравця. В 11 років розпочав трудову діяльність. З 1897 — учасник революційного руху, зазнав переслідувань як член РСДРП. У 1912 обраний депутатом IV Державної думи від робітників Катеринославської губернії, працював у більшовицькій фракції. У листопаді 1914 разом з усіма членами фракції був заарештований "за відмову голосувати за воєнні кредити" і в 1915 засуджений на довічне поселення в Туруханському краї. Під час лютневої революції 1917 - комісар Якутської області. Влітку 1917 повернувся до Петрограда. В листопаді 1917 — березні 1919 — нарком внутрішніх справ РСФРР. Активний учасник встановлення більшовицької влади на Катеринославщині та в Донбасі. В 1919 — голова Всеукраїнського комітету. З березня 1919 до літа 1938 — голова ВУЦВК (т.зв. "всеукраїнський староста"), в 1920-1938 - член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1940 — заступник директора Музею революції СРСР у Москві.

Раковський (Сганчев) Християн (Кристю) Георгійович (1873-1941) — радянський партійний і державний діяч, активний учасник революційного соціалістичного руху в Болгарії, Румунії та Західній Європі. Народився в болгарському містечку Котеле, яке тоді належало Туреччині. За національністю — болгарин. Походив з родини, яка з XVIII ст. уславилася своєю участю в національно-визвольній боротьбі. Християн взяв псевдонім Раковський на честь діда по матері — Георгія Раковського — відомого болгарського борця за незалежність і поета. Х.Раковський учився в гімназії, потім у Женевському, Берлінському університетах. Брав участь у 5 конгресах II Інтернаціоналу. З 1917 р. — в Росії. З січня 1918 р. — член партії більшовиків, з січня 1919 р. — голова уряду радянської України, а з березня 1919 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1923 р. на дипломатичній роботі — повноважний представник (посол) у Великобританії, потім у Франції. У 1927 р. за опозиційну діяльність проти Сталіна Раковського виключають з ВКП(б), висилають до Астрахані, потім до Барнаула. У 1938 р. за сфальсифікованою справою його засуджують до 20-ти років позбавлення волі. 11 вересня 1941 р. був розстріляний в Орловській в'язниці. Реабілітований у 1988 р.

Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; ?-1622) політичний діяч, гетьман реєстрового козацтва. Народився у с. Кульчинцях поблизу Самбора у шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі, згодом пішов на Запорожжя. Невдовзі висунувся на чільне місце серед козацької старшини. Очолив кілька вдалих походів на Оттоманську Порту і Кримське ханство. З його ім'ям пов'язане взяття Варни (1606) і Кафи (1616). У 1618 взяв участь у поході військ польського королевича Владислава на Москву. Майже одночасно (1620) послав до царя спеціальне посольство з проханням прийняти українських козаків на російську службу. У гетьманській діяльності керувався прагматизмом, тверезим розрахунком, твердістю і водночас схильністю до компромісів. Відомий як меценат і палкий прихильник братського руху. У 1621 очолив козацьке військо у битві під Хотином. Тоді ж дістав тяжке поранення, яке прискорило його смерть. Похований у Братському монастирі в Києві.

Самойлович Іван Самійлович (? — 1690) — козацький діяч. Походженням із духівництва. Освіту здобув у Київському колегіумі. Змолоду у козацькому війську. В 1669 обирається генеральним суддею лівобережного козацького війська, в 1672 — гетьманом Лівобережної України. У 1668 підтримав гетьмана І. Брюховецького й узяв участь у повстанні проти засилля російських воєвод в Україні. В 1677—1678 керував полками у війні проти Туреччини. В 1674 обраний гетьманом Лівобережної та Правобережної України. Відстоював державні інтереси України у взаємовідносинах з Московщиною. В 1687 очолював козацькі полки в першому Кримському поході царських військ і був звинувачений у його невдачі. Засланий до Тобольська, де й

скінчив життя.

Сковорода Григорій Савич (1722—1794) - мислитель, письменник, поет. Народився в с. Чорнухи на Полтавщині. Походив із козацького роду. В 1734—1753 з перервами навчався в Києво-Могилянській академії. В 1741—1744 був співаком придворної капели в Петербурзі. В 1745 з місією генерала Вишневського виїхав до Угорщини в м. Токай, де перебував до 1750 р. У 1751 деякий час викладав поезику в Переяславській семінарії. В 1753 працював учителем сина багатого поміщика, а потім здійснив подорож до Москви. Майже рік провів у Троїце-Сергієвій лаврі, поповнюючи свої знання в її бібліотеці. Після повернення в Україну знову посідає місце домашнього вчителя до 1758. В 1759—1768 викладав у Харківському колегіумі. В 1768 був запрошений читати курс етики у додаткових класах при колегіумі. Останні понад 25 років життя Сковорода мандрував Слобожанщиною.

Скоропадський Павло Петрович (1873—1945) — гетьман України (1918). Походив зі старовинного українського аристократичного роду (нащадок гетьмана І. Скоропадського). Закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. З 1905 — на військовій службі, генерал-лейтенант. З 1917 — командувач 34-им армійським корпусом (після українізації— 1-й Український корпус). У жовтні 1917 обраний отаманом Вільного козацтва. Один з організаторів оборони України від наступу більшовицьких військ. У березні 1918 — один з організаторів Української Народної Громади, яка обстоювала ідею сильної впади. Після поразки країн Четверного союзу Скоропадський був змушений звернутися за підтримкою до країн Антанти. Під їх тиском 14 листопада 1918 гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією для створення єдиного фронту боротьби з радянською владою. Це стало формальним приводом до повстання проти гетьмана. 13 грудня в Києві була проголошена Директорія. Наступного дня гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом до Німеччини. Під час Другої світової війни Скоропадський сприяв звільненню українських військовополонених з німецьких концтаборів. З його ініціативи були звільнені лідери українських політичних партій і рухів: С. Бандера, А. Мельник, А. Левицький та ін. Помер від важкого поранення, отриманого під час бомбардування.

Скрипник Микола Олексійович (1872—1933) — державний і громадський діяч. Народився в с. Ясинуватому Бахмутського повіту Катеринославської губернії в сім'ї службовця. Навчався в ізюмській реальній школі та Петербурзькому технологічному інституті. З 1901 займався революційною діяльністю, за що неодноразово переслідувався, засуджувався до ув'язнення і заслання. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. Один з організаторів створення КП(б)У, член її ЦК (1918). З квітня 1920 — нарком Робітничо-селянської інспекції УСРР, з липня 1921 — нарком внутрішніх справ УСРР. У 1922—1927 — нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР, у 1927—1933 — нарком освіти УСРР. З лютого 1933 — заступник голови РНК УСРР і голова Держплану УСРР. З 1925 - член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1925-1929 і 1931-1933 — член ЦВК СРСР, у 1927-1929 — голова Ради Національностей СРСР. У червні 1933 на пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у "націоналістичних збоченнях" і помилках теоретичного й практичного характеру, що підштовхнуло його до самогубства.

Сталін (Джугашвілі) Йосип Вісаріонович (псевдонім - Коба та ін.) (1878 - 1953), політичний діяч. З родини шевця. Після закінчення Горійського духовного училища (1894 р.) навчався в Тифліській духовній семінарії (у 1899 р. виключений). У 1898 р. вступив до грузинської соціал-демократичної організації "Месаме-дасі". У 1902 - 1913 рр. шість разів зазнавав арештів, послань, чотири рази біг з місць послань. Після 1903 р. примкнув до більшовиків. У 1906 - 1907 рр. керував проведенням експропріацій у Закавказзі. У 1907 р. один з організаторів і керівників Бакинського комітету Російської соціал-демократичної робочої партії (РСДРП). Палкий прихильник В.І. Леніна, з ініціативи якого 1912 р. кооптований до Центрального Комітету і Російського бюро Центрального Комітету (РСДРП). 1917 р. член редколегії газети "Правда", член Центрального Комітету, Політбюро Центрального Комітету більшовиків, Військово-революційного центру. У 1917 - 22 рр. нарком у справах національностей. У 1922 - 53 рр. генеральний секретар Центрального Комітету партії. У 1920-х рр. у ході боротьби за лідерство в

партії і державі, використовуючи партійний апарат і політичні інтриги, очолив партію і установив у країні тоталітарний режим. Проводив форсовану індустріалізацію країни і насильницьку колективізацію. Наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. Сталін знищив реальних і передбачуваних суперників, ініціатор масового терору. З 1941 голова Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) СРСР, у роки війни голова Державного Комітету Оборони, нарком оборони, Верховний головнокомандуючий. В роки війни пішов на створення антигітлерівської коаліції; після закінчення війни сприяв виникненню "холодної війни". На XX-му з'їзді КПРС (1956 р.) М.С. Хрущов викрив так званий культ особи Сталіна.

Столипін Петро Аркадійович (1862-1911) - російський державний діяч. У квітні 1906 призначений міністром внутрішніх справ, у липні — прем'єр-міністром. З ім'ям Столипіна пов'язані активна протидія революції 1905—1907, розпуск II Державної думи і зміни положення про вибори до неї на користь заможних верств населення. Вершиною діяльності Столипіна стала аграрна реформа, яка розпочалася в 1906 і набула широкого розмаху, зокрема в Україні. Столипін негативно ставився до українства, вважаючи багатомільйонний народ "іногородцями", всіяко підтримував діяльність великоросійських шовіністів в Україні. 1 вересня 1911 під час перебування в Києві був смертельно поранений агентом охорони, колишнім анархістом М. Богровим. Похований на території Києво-Печерської лаври.

Строкач Тимофій Амвросійович (1903—1963) — організатор партизанських формувань в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-лейтенант. До початку війни служив у прикордонних військах. Учасник оборонних боїв 1941 за Київ і Москву. В 1942—1945 — начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР). Під його керівництвом УШПР перетворив партизанські з'єднання та загони України на фактор стратегічного значення. Після війни — заступник народного комісара НКВС УРСР (1945—1946), міністр внутрішніх справ УРСР (1946—1956), начальник Головного управління прикордонних військ, заступник міністра МВС УРСР (1956-1957).

Тетеря (Моржковський, Мошковський) **Павло** (бл. 1620—1671) — гетьман Правобережної України в 1663-1665. Один з найвизначніших дипломатів в урядах Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, переяславський полковник (1653-1658). Походив зі шляхетського роду, мав добру освіту. Перед 1648 був канцеляристом гродського суду м. Луцька, з 1649 — писар Переяславського полку. Протягом 50-х років брав участь майже в усіх міждержавних переговорах, що відбувалися в Чигирині, виїжджав з дипломатичними місіями до інших країн. Один з авторів Березневих статей (1654), Гадяцької угоди (1658), Слободищінського трактату (1660). У ранзі гетьмана підтримував похід Яна Казимира на Лівобережжя (1663—1664), намагаючись об'єднати Україну під єдиною булавою і зверхністю польського короля. Своєю політикою спровокував козацьке повстання. Зазнавши поразки від повстанців (1665), зрікся гетьманства і виїхав до Польщі. Отруєний польськими агентами.

Федоров Олексій Федорович (1901—1989) — організатор партизанського руху, державний діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У 1920-1924 в Червоній армії. У 1938-1941 — перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У, у 1941—1944 — перший секретар Чернігівського, а потім Волинського підпільних обкомів, начальник обласного штабу партизанського руху, командир великого партизанського з'єднання. Після розформування з'єднання з 1944 до 1957 працював першим секретарем Херсонського, Ізмаїльського та Житомирського обкомів КП(б)У. Був міністром соціального забезпечення УРСР.

Хмельницький Богдан (Зіновій) **Михайлович** (1595—1657) — гетьман України, творець Української держави. Місцем народження вважається Суботів. Походженням з дрібної української шляхти {по матері — з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав декілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. З юнацьких років на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 на Запорозькій Січі він піднімає повстання, поклавши тим самим початок Української національної революції. Під час

національно-визвольних змагань проявив себе як видатний державний діяч, досвідчений полководець, тонкий дипломат. До кінця свого життя Хмельницький проводив незалежну внутрішню політику, прагнув зміцнити міжнародні позиції України. Помер у Чигирині. Похований у Суботіві в Іллінській церкві.

Хмельницький Юрій (бл. 1641 - після 1681) — гетьман України у 1657 та в 1659—1663. Син гетьмана Б. Хмельницького. Отримав добру домашню освіту, навчався у Києво-Могилянській колегії. На посаді гетьмана прагнув продовжити справу, започатковану батьком, шукаючи союзника, який гарантував би цілісність і незалежність України. 27 жовтня 1659 він пішов на укладення нового Переяславського договору з Росією, який істотно обмежував суверенітет Української держави. 17 жовтня 1660 під тиском старшини підписав з Польщею Чуднівський договір. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою програму, в 1663 відмовився від гетьманства і на деякий час постригся в ченці. Під час боротьби за булаву на Правобережжі Юрій Хмельницький спочатку підтримував гетьмана П. Дорошенка, а влітку 1669 взяв бік його супротивників П. Суховія та М. Ханенка. У жовтні 1669 потрапив до рук татар і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 призначається Портою володарем "Руського князівства" зі столицею у Немирові. Робив невдалі спроби об'єднати Україну. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 був відкликаний до Стамбула та страчений турецькою владою.

Чикаленко Євген Харламович (1861—1929) — громадський діяч, меценат, за фахом агроном. Народився в с.Перешори Херсонської губернії у багатій селянській сім'ї. Навчався в Харківському університеті, де вступив до української студентської громади. У 1884 заарештований за участь у гуртку 'драгоманівців' В.Мальованого і висланий до Перешорів. У 1894 переїхав до Одеси, в 1900 до Києва. Один із провідних членів "Старої громади" (з 1900), Української демократичної партії (з 1904) та Української демократично-радикальної партії (з 1905), засновник і фактичний голова Товариства українських поступовців. У 1897 в Одесі та згодом у Санкт-Петербурзі вийшли його популярні "Розмови про сільське хазяйство". Фінансував видання словника М. Комарова, газети "Селянин" (Львів), діяльність Академічного Дому (Львів), був видавцем єдиної україномовної щоденної газети в Російській імперії — "Громадська думка" (потім "Рада"). Під час Першої світової війни жив у Фінляндії, Петрограді та Москві. Після лютневої революції 1917 повернувся в Україну, але активної участі в політичному житті не брав. У січні 1919 виїхав до Галичини, де був інтернований поляками. З 1920 мешкав в Австрії. У 1925 став головою Термінологічної комісії Української сільськогосподарської академії в Подебрадах (Чехословаччина). Автор "Спогадів" (1925—1926) та "Щоденника" (1931).

Шелест Петро Юхимович (1908-1996) — партійний та державний діяч. Народився на Харківщині. Трудову діяльність почав у 1923 робітником на залізниці. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935) працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 — секретар Харківського міськкому КП(б)У. Під час Великої Вітчизняної війни працював у партійних органах Челябінська. Саратова. У 1948—1954 — директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 — на партійній роботі. У 1957—1962 — перший секретар Київського обкому, у 1963-1972 - перший секретар ЦК Компартії України. Був членом Політбюро ЦК КПРС (1966-1972). За переконаннями Шелест був непохитним комуністом. Водночас він сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних відносинах республіки в рамках союзної держави, врахування потреб України при економічному плануванні в Радянському Союзі, наголошував на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. Унаслідок цього був запідозрений вищим керівництвом СРСР у недостатній лояльності, усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви одним із заступників Голови Ради Міністрів СРСР (1972). Водночас було розгорнуто різку критику його книги «Україна наша Радянська» за «недостатній інтернаціоналізм». Невдовзі Шелест був виведений із Політбюро і відправлений на пенсію.

Шухевич Роман (псевдоніми — Тарас Чупринка, Тур; 1907-1950) — військовий діяч, член УВО—ОУН з 1925. В'язень польських тюрем і концтабору(1934—1937). Після політичних змін у Чехословаччині в 1938 нелегально перейшов на Карпатську Україну та співдіяв при творенні

"Карпатської Січі". Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН-Б. У 1941 фактично командував батальйоном "Нахтігаль", потім служив у 201-му батальйоні в Білорусії. Взяв активну участь у підготовці III Надзвичайного Збору ОУН. На Зборі обраний головою тричленного Бюро Проводу ОУН, восени 1943 став Головним командиром УПА. В липні 1944 обраний головою Генерального Секретаріату й головним секретарем військових справ УГВР. Після вступу в західні області України Червоної армії ще кілька років керував партизанською боротьбою УПА проти радянського режиму. Загинув у бою під Львовом.

Щербицький Володимир Васильович (1918-1990) — партійний і державний діяч. Народився на Дніпропетровщині. По здобутті вищої освіти брав участь у Великій Вітчизняній війні. Після війни став функціонером КПРС. Пройшов усі щаблі партійної ієрархії. У 1955 — перший секретар Дніпропетровського обкому партії, в 1957 — член президії і секретар ЦК Компартії України. В 1961-1963 і 1965-1972 - голова Ради Міністрів УРСР. З 1972 - перший секретар ЦК КПУ. Прихильник централізованої партійно-державної влади, суворої підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс. Займав угодовську позицію щодо русифікації України в галузі освіти, культури, видавничої справи.

Ющенко Віктор Андрійович (1954 р.н.) – державний діяч, Президент України. Закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. Від 1976 року працював у банківській системі. Від 1985 року – заступник начальника, начальник управління Української республіканської контори Держбанку. Від 1992 року – перший заступник голови правління акціонерного комерційного агропромислового банку «Україна». Від січня 1993 до грудня 1999 року – голова правління Національного банку України. Під його керівництвом в Україні успішно провели грошову реформу, створили Державну скарбницю, почали будівництво Банкотно-монетного двору. Від грудня 1999 до квітня 2001 року – прем'єр-міністр України. Реалізація урядової програми «Реформи заради добробуту» дозволила Кабінету Міністрів В.Ющенка домогтися позитивної динаміки в економіці. Вперше за роки незалежності Україна отримала приріст ВВП. Вдалося радикально змінити механізм розрахунків і платежів у центральний та місцеві бюджети, відмовитися від бартеру і запозичень, оздоровити ситуацію на енергоринку, суттєво збільшити надходження у бюджет, витрати на соціальні цілі. За рік у країні була ліквідована бюджетна заборгованість по зарплатні, пенсіях та стипендіях. У січні 2002 року було сформовано виборчий блок «Наша Україна», який очолив Віктор Ющенко. На парламентських виборах у березні 2002 року в багатомандатному окрузі блок отримав 24,7% голосів виборців. Віктор Ющенко став головою найбільшої парламентської фракції «Наша Україна». 26 грудня 2004 року обраний на посаду Президента України.

Ярослав Мудрий (бл. 978—1054) — син великого князя київського Володимира Святославича, видатний державний діяч і полководець Київської Русі. У 1019 р. в результаті перемоги над дружиною брата Святополка Окаянного посів Київський престол. Активно займався зміцненням південних кордонів держави від набігів кочівників. Налагоджував і зміцнював відносини Київської держави з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією, Скандинавськими країнами. Зміцнював династичні зв'язки з європейськими королівськими дворами. Три його дочки були дружинами європейських монархів: Єлизавета — норвезького короля Геральда Суворого; Анна — французького короля Генріха II, Анастасія — угорського короля Андраша I. За Ярослава Мудрого укладено збірник законів — Правда Ярослава; що є найдавнішою частиною «Руської правди»; остаточно на Русі утвердилося християнство і затверджено в Києві митрополичу кафедру; створені перші монастирі; набули розвитку освіта й бібліотечна справа.

Термінологічний словник

Абсолютизм — необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі — монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Абстрактний (лат. *abstractio* відвертання) – відвернений, відірваний, схематизований і спрощений образ реальності.

Автокефалія — незалежна, самоврядна, православна церква.

Автократія — система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

Автономія — форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Аксіологія (грец. *axios* цінний + *logos*) – учення про духовні, моральні, естетичні й ін. цінності.

Анархізм — ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством.

Андрусівський мир — договір про перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, укладений 30. 1. (02.) 1667 р. у с. Андрусів поблизу Смоленська, внаслідок якого під владою Московської держави залишилася Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Смоленськ. До Речі Посполитої відходили Правобережна Україна, Білорусь. Київ на два роки передавався Московській державі, Запорозька Січ опинилася під спільним управлінням Речі Посполитої та Московщини, які зобов'язалися спільно виступати проти кримського хана в разі його нападу на українські землі. Цей договір, порушивши умови Переяславської Ради, закріпив насильницький поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Анексія (лат. *annexio* — приєднання) — насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави, народу.

Аннали – (лат. *annales*, від *annus* - рік) давньоримські, а також середньовічні літописи. У широкому значенні - запис найбільш значних подій по роках.

Антанта (франц. *Entente* — згода) — військово-політичний союз між Великобританією, Францією та царською Росією, створений 1904—1907 рр. на противагу т. зв. Троїстому Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) в боротьбі за перерозподіл світу.

Антропогенез — процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Аристократія (грец. *aristokratia* - влада найкращих, найзнатніших) — форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Артефакт (*arte* штучно; *factus* зроблений) – річ, предмет, що є продуктом цілеспрямованої людської діяльності (на відміну від природних об'єктів).

Асиміляція — добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Базавлуцька Січ - соціально-політична та військова організація запорізьких козаків на Дніпрі на о-ві Базавлук у 1593-1638 роках.

Барочний (італ. *barocco* вигадливий, чудернацький) – належний художньому стилю бароко, що визначався пишнотою й вигадливістю форм (XVI-XVIII ст.).

Братства - національно-релігійні громадські організації православних міщан (жителів міст) України та Білорусі, які виникли в XVI ст. Створюючись при православних церквах, Б. виконували не лише релігійні, а й політичні, економічні, культурно-просвітницькі та інші функції. Ідеологія братського руху близька до ідеології західноєвропейської Реформації. Б. брали активну участь у боротьбі українського народу проти національно-релігійного і соціального гніту з боку польської шляхти і католицької церкви, прагнули перетворити православну церкву в знаряддя зміцнення своїх соціально-політичних позицій в суспільстві. У XVIII ст. суспільно-політична діяльність Б. стала занепадати, а в XIX ст. Б. вже повністю відійшли від проблем суспільно-політичного й культурного життя українського народу.

Брацлавщина — історична область України в XIV—XVIII ст., що займала територію Вінницької та частину Хмельницької областей.

Брестська унія 1596 р. (від лат. *unio* – союз) – об'єднання православної церкви в Україні та Білорусі з католицькою, організаційно оформлене в 1596 р. на церковному соборі в м.Бресті. За

умовами унії колишня православна церква, яка стала називатися уніатською або греко-католицькою церквою, визнала основні догмати католицизму і владу Папи римського, зберігши православну (східну) обрядовість. Уніатській церкві було дозволено здійснювати богослужіння слов'янською та українською мовами. Після унії в Україні стало три християнські конфесії: православна, католицька та греко-католицька.

Бужани — східнослов'янське плем'я, що населяло лісостепову частину басейну Південного Бугу. Після входження до складу Київської Русі (IX—X ст.) в давніх писемних джерелах не згадуються.

Буковина — історична назва етнічних українських земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту і Серету. Нині входить до складу України (Північна Буковина — Чернівецька область) та Румунії (Південна Буковина — область Сучава та Ботошани Румунії).

Васал (лат. *vassus* — слуга) — феодал (у середньовічній Західній Європі), який одержував земельне володіння від могутнішого феодала-сеньйора і був залежним від нього.

Васальна залежність — форма підлеглих нижчого соціального стану стосовно вищого, підкореної країни щодо країни-завойовниці.

Верв — сільська територіальна община, орган місцевого самоврядування, що охоплювала кілька взаємонаближених населених пунктів.

Виборча система змішана — такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Виборча система мажоритарна — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Візантія — держава IV – XV ст., яка утворилася при розпаді Римської імперії на теренах її східної частини. В її склад ввійшли півострів Мала Азія та південно-східне узбережжя Середземного моря. Столиця – Константинополь (Царьгород). Культура Візантії справила значний вплив на духовно-культурний розвиток Київської Русі, особливо після прийняття останньою християнства саме греко-візантійського, східного зразка. З X ст. установлюються широкі торгівельно-економічні, воєнно-політичні, культурні та релігійні зв'язки з Руссю. В. перестала існувати в 1453 р. після захоплення Константинополя турками-османами.

Вільний общинник — вільний селянин, який сплачував державі данину, засобом збирання якої було полюддя.

Віче — народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувало поряд із владою князя і було безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

«Вічний мир» — мирний договір між Польщею та Московською державою, укладений 6.(16.) 05.1686 р. у Москві, за яким Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Чернігівсько-Сіверську землю, відмовилася від претензій на Київ, за що отримала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина (Вінницька та Хмельницька обл.) і південна Київщина визнавалися нейтральною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалось під владою Туреччини. Остаточо затвердив розпочатий Андрусівським договором насильницький поділ України.

Влада — здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Влада виконавча — одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Влада державна — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополієм правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча — одна з трьох гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична — здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова — одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Волиняни — східнослов'янське плем'я (союз племен), що жило на території Волині у басейні Західного Бугу, де до VII ст. мешкали дуліби. У VII—VIII ст. волиняни створили ранньодержавне об'єднання на чолі з царем Маджаком.

Волюсть — територія, підпорядкована єдиній владі князя, монастиря тощо (у Київській Русі); адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту (в Росії до 1917 р., в СРСР до 1929 р.).

Вотчина — одна з форм феодальної власності часів Київської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін походить від слова "отчина" — батькова власність.

Галичина — історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір, в басейні річок Дністер (верхня та середня течії), Західний Буг (верхня течія), Сян (верхня течія). Охоплює територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (за винятком північної частини), а також Перемишльське, Жешівське, Замойське, Холмське воєводства Польщі.

Геноцид (грец. *genos* — рід і лат. *caedo* — вбиваю) — здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грец. *geo* — земля і *politika* — політика) — політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Герменевтика (грец. *hermeneutikē (technē)* тлумачне (мистецтво)) — традиція і способи тлумачення багатозначних текстів, учення про інтерпретації.

Глава держави — державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою.

Гласність — один з найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної та вірогідної інформації з будь-якого питання громадського життя, що не становить державної чи військової таємниці.

Гносеологія (грец. *gnōsis (gnōseōs)* знання, пізнання + *logos*) — вчення про пізнання.

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Городові козаки — частина українського козацтва, яке проживало не на Січі, а на волостях або городах — землях, що були під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського; назва козацького стану у XVII—XVIII ст., до якого належали особи, внесені до козацьких списків (компутів).

Громади — напівлегальні організації української інтелігенції і соціально-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX ст. Виникли в умовах пожвавлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти. Не мали усталених програм і не були чіткими організаційними структурами, а лише репрезентували найбільш активну національне свідому інтелігенцію та студентство. У зв'язку з громадівським рухом з'явився термін «українофіли» — спочатку у правлячих колах і з певним негативним відтінком. Згодом і самі діячі культурно-національного руху, яких цікавили проблеми української історії, культури, мови, літератури, етнографії, називали себе українофілами.

Громадська думка — відображення ставлення народу або окремих спільнот до влади, її діяльності, політики.

Громадські об'єднання — об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами.

Громадянське суспільство — суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Гуманізм — теорія і практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей.

Данина — найдавніша форма оподаткування населення, яка в різних історичних епохах здійснювалася у формі прямого державного податку, військової контрибуції, феодалної ренти тощо.

Декларація (лат. *declaro* — заявляю, оповіщаю) — офіційне проголошення державою, політичною партією, міжнародними, міждержавними організаціями головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій, повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

Демагогія — форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демографічна революція – величезний стрибок у прирості населення.

Демократія (грец. *demos* — народ; *cratos* - влада) — форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Депортація (лат. *deportatio* — вигнання, вислання) — примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави, особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом як соціальне небезпечні.

Держава — форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Держава демократична — тип держави, в якій народ є джерелом влади, де державні демократичні соціально-політичні інститути та демократичний тип політичної культури, які забезпечують органічне поєднання участі народу у вирішенні загальнодержавних справ із широкими громадянськими правами і свободами.

Держава правова — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Держава соціальна — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

Державний суверенітет — верховенство державної влади всередині країни, зосередженість всієї повноти влади у державних органах, незалежність держави у зовнішньополітичній сфері.

Державний устрій — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Деспотизм — система державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстоке придушення волевиявлення народу.

Дике поле - доволі широка смуга між Кримським ханством і Литовським князівством (з 1569 р. - Річчю Посполитою), на яку не поширювалася нічия влада. За словами одного з кримських ханів, висловленими в листі до великого князя литовського (початок XVI ст.): «То земля не моя і не твоя, лишень Богова». А земля ця буяла від розкошів рослинного світу і багатства світу тваринного.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим (скажімо, Д. пролетаріату); тимчасовий авторитарний режим, що вводиться на строк дії надзвичайних обставин для вжиття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану (приміром, Д. генерала Піночета в Чилі).

Династія — кілька монархів з одного й того ж роду, які змінюють один одного на престолі з правом успадкування.

Директорія УНР — тимчасовий найвищий орган державної влади Української Народної Республіки, створений у листопаді 1918 р. для усунення від влади гетьмана П. Скоропадського.

Дисиденти — інакомислячі особи, які виступають проти існуючого державного (політичного) ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.

Дискредитація — умисне зганьблення чийогось імені, підрив довіри, приниження чийогось честі, гідності, авторитету. У політиці вживається як один із засобів боротьби з противниками, досягнення успіху в передвиборчих змаганнях.

Дискримінація - свідоме обмеження свободи діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їхніх конституційних та інших прав і свобод.

Дискурс (лат. *discursus* бесіда, розмова) – мовна практика з чітко визначеними правилами, нормами та межами застосування.

Діаспора (грец. *diaspora* — розсіяння) — розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Древляни - союз східно-слов'янських племен у 6-10 ст. на північ від р. Прип'ять, між рр. Случ і Тетерів. З кін. 9 ст. данники Київської Русі. Після Древлянського повстання цілком підлегли Києву.

Дреговичі - союз східно-слов'янських племен по р. Прип'ять і її лівих приток. З 10 ст. у Київській Русі.

Дружина — загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, згодом князя, короля, збройні загони в Київській державі, які становили постійну військову силу, члени якої брали участь в управлінні князівством та особистим господарством князя.

Доктрина — систематизоване філософське, політичне чи ідеологічне учення, сукупність принципів, концепцій.

Експансія — розширення сфери впливу держав, громадських груп, організацій, здійснюване насильницькими або іншими подібними засобами.

Екстремізм — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Епос (грец. *epos* - слово, оповідання) - древні історико-героїчні пісні (билини), оповідання про події, передбачувані у минулому, що охоплюють буття в його пластичній об'ємності, просторово-часовій протяжності і подієвої насиченості.

Епоха, доба (грец. *epoche*, буквально - зупинка), тривалий період часу в розвитку природи, суспільства, науки, що має якісь характерні особливості.

Есхатологія (грец. *eschatos* останній) – учення про «кінець світу». Есхатологічний – просякнутий відчуттям близького кінця світу.

Етнонаціональні відносини — відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку— націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями.

Етнополітика – це сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої відносяться політичні взаємовідносини державної нації з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою.

Етнос — позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

Закарпаття — історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. Нині — територія Закарпатської області.

Заколот — таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення.

Закон — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.

Закуп — людина, яка потрапила в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві хазяїна повернути одержану у нього «купу» (борг).

Земства — органи місцевого (земського) самоврядування, створені, згідно з земською реформою 1864 р., у більшості губерній Європейської Росії, в т. ч. України. Юридичне вони були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Займалися питаннями місцевого господарства, медицини, народної освіти, місцевого зв'язку, страхування, статистики. Скасовані у 1918 р.

Ідеологія — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Імперія — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово Інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. І. виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Інституція — певна форма організації, регулювання суспільного життя, діяльності й поведінки людей; сукупність соціальних норм, зразків поведінки та діяльності.

Інтеграція — процес зближення, об'єднання економік, соціальних інституцій певних територій, держав і упорядкування та узгодження їх діяльності в багатьох сферах діяльності.

Інтервенція — втручання однієї або кількох держав у справи іншої держави або в її взаємозв'язки з третіми державами.

Інфляція — переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що викликає знецінення їх, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати.

Історизму принцип — науковий принцип, який передбачає розгляд історичних фактів у конкретному історичному середовищі, в динаміці їх розвитку.

Історіографія (грец. «історія» та «пишу») — 1) сукупність «вторинних текстів» з якогось конкретного історичного питання; 2) наука, яка вивчає специфіку та закономірності провадження історичних досліджень, особливості творчої праці істориків, тобто — наука про історичну науку.

Історіософія (грец. *historia* та *sophia* мудрість) — сукупність суспільно-світоглядних ідей, які складають ціннісний каркас в філософському осмисленні історії.

Історія — (грец. *historia* — розповідь про минуле, про пізнане), процес розвитку природи і суспільства; комплекс суспільних, гуманітарних і інших наук (історична наука), що вивчають минуле людства у всій його конкретності і різноманітті. Досліджує факти, події і процеси на базі історичних джерел.

Кам'янецька Січ — соціально-політична та військова організація запорізьких козаків на р. Кам'янець у 1709-1711 роках.

Київська Русь — ранньо-феодальна східнослов'янська держава IX-XII ст. з центром у Києві, культура якої має світове значення. З середини XII ст. в результаті феодальної роздробленості розпадається на декілька самостійних князівств.

Коаліція — об'єднання, союз на добровільних засадах держав, групи держав, політичних партій тощо для досягнення спільної мети (наприклад, для формування уряду та участі в ньому).

Командно-адміністративні методи управління — сукупність форм і методів управління суспільством, згідно з якими діяльність людей стимулюється переважно засобами адміністративного примусу, а всі фази управлінського циклу — прийняття рішення, організація виконання, контроль за виконанням рішення — ініціюються та здійснюються засобами жорсткого централізму, обмеженням процесів самоврядування на всіх рівнях.

Консенсус — згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консерватизм — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституція — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Контрибуція — примусові грошові або натуральні побори з населення; грошова сума, яку за умовами мирного договору держава-переможниця стягує з переможеної держави.

Конфедерація — союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Конфесія — (від лат. - *confessio*) віросповідання. З виникненням різних племін протестантизму конфесіями стали називати релігійні громади (церкви), зв'язані спільністю віровчення, так само як відповідні "символічні книги", що фіксують це віровчення (наприклад, Аугсбурзьке

сповідання, чи конфесія, 1530 р., та інші.).

Конформізм — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схилення перед авторитетами.

Коренізація — політика, яку проводили більшовики з 1923 р., спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію культурно-освітніх закладів, видання преси мовами корінних національностей.

Корупція — підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Кривичі - союз східно-слов'янських племен у 6-10 ст. у верхів'ях Західної Двіни, Дніпра, Волги. Займалися землеробством, скотарством, ремеслом. Головні міста: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ. З 9 ст. — у Київській Русі, увійшли до складу давньоруської народності. У 11-12 ст. територія Кривичів — у Смоленськом і Полоцьком князівствах, північно-західна частина — у Новгородських володіннях.

Крим – середньовічна тюркська назва, походить від «Кирим» – рів, фортеця – назви першої кримськотатарської столиці XIII ст. у колишньому Солхаті (сучасний Старий Крим); стародавня грецька назва Криму – Таврика чи Таврида – походить від імені місцевого варварського народу таврів; іноді греки користувалися назвою (Великий) Херсонес, тобто попросту «Півострів».

Культ особи — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

Легітимація – процес здобуття суспільного визнання та підтримки соціальними та політичними суб'єктами.

Легітимація політична (лат. *legitimus* — законний, правомірний) — пояснення, обґрунтування та виправдання політики за допомогою певної сукупності принципів, процедур, технік і стратегій, що забезпечують згоду з нею або, принаймні, відсутність серйозної протидії їй; соціальне визнання політики та розширення її підтримки завдяки досягненню нею відповідності загальній волі народу.

Легітимність – соціальне визнання, виправданість, обґрунтованість та значущість складових соціально-політичних процесів.

Лібералізм — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

Лівобережна Україна (Лівобережжя) — історико-географічна назва українських земель, що охоплюють територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних районів Сумської, східної частини Київської, Черкаської областей.

Литовські статуту — кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в XVI — першій половині XIX ст.

Люблінська унія 1569 р. – договір про об'єднання Великого Литовського князівства з Польщею в одну державу – Річ Посполиту. В результаті унії до Польщі відійшло ряд українських земель, посилились процеси полонізації та покатоличення українців, що призвело до загострення національно-визвольних змагань українського народу.

Меджліс — назва вищого законодавчого органу в деяких мусульманських країнах; представницький орган кримськотатарського народу у Кримській АР.

Методологія (грец. *method* шлях, *logos* слово, вчення) - це система принципів та способів, правил та нормативів пізнання, тобто наука про способи пізнання.

Микитинська Січ — Запорозька Січ, розташована в 1638—1653 роках XVII ст. на мисі Микитин Ріг на правому березі Дніпра (тепер у межах м. Нікополя Дніпропетровської обл.). Тут у лютому 1648 р. було проголошено гетьманом Б.Хмельницького та розпочато повстання, що переросло в національно-визвольну війну українського народу.

Міжнародні відносини — сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

Міф (грец. *mythos* – розповідь) – форма осмислення минулого, спосіб розуміння природної та

соціальної дійсності на ранніх стадіях суспільного розвитку.

Монархія — форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи — глави держави — спадкоємного монарха.

Монетаризм (< фр. *monétaire* грошовий, фінансовий) – економічна теорія, за якою грошова маса, що знаходиться в обігу, відіграє вирішальну роль в економічній політиці держави.

Наратив (лат. *nārrātio* розповідь, оповідання) – описові історичні джерела. Наративний – оповідальний.

Націоналізм — ідеологія і політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою).

Національна безпека — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Національна політика — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національне питання — сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрішньо- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Національно-визвольний рух — боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави. Боротьба українського народу з іноземними поневолювачами велась під прапорами національного захисту і відтворення самобутності, свободи і народовладдя.

Нація — історична спільність людей, що складається у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, мови, етнічних особливостей культури та характеру.

Наука – сфера людської діяльності, функція якої - вироблення і теоретична систематизація знань про дійсність; включає як діяльність по одержанню нового знання, так і її результат - суму знань, що лежать в основі наукової картини світу; позначення окремих галузей наукового знання. Безпосередні цілі - опис, пояснення і передбачення процесів і явищ дійсності на основі законів, що відкриваються наукою. Система науки умовно поділяється на природні, суспільні, гуманітарні і технічні науки.

Неолітична революція - перехід людства від привласнюючого господарства (збиральництво, полювання, рибальство) до відтворюючого (землеробство, скотарство).

Нова Січ – соціально-політична та військова організація запорізьких козаків на р.Підпільна у 1734-1775 роках.

Об'єктивності принцип – науковий принцип, який зобов'язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи подобаються вони дослідникові чи ні.

Олешківська Січ - соціально-політична та військова організація запорізьких козаків на Дніпрі у 1711-1734 роках.

Олігархія (грец. *oligarchia* — влада небагатьох) — політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запроваджено Платоном і Арістотелем у V — IV ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участі у правлінні». Розрізняють О. аристократичну і фінансову.

Опозиція (лат. *oppositio* — протиставлення) — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Освіта – цілеспрямований процес навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства і держави. Веде до оволодіння цінностями культури і морально-емоційного відношення до світу, досвідом професійної і творчої діяльності, що зберігають і розвивають духовні і матеріальні досягнення людства.

Охлократія (грец. ochlos — натовп і cratos — влада) — домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Памфлет (ст.-фр. pamphilet < лат. Pamphilus назва комедії XII ст., дана від грец. імені) — злободенна гостра сатирична робота переважно політичного характеру, спрямована проти чогось або когось.

Панславізм — культура і політична течія слов'янських народів, в основі якої уявлення про етнічну та мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання.

Парадигма (грец. *paradeigma* приклад, зразок) — система уявлень, основних принципових установок, що характерна для певного етапу розвитку науки, культури, цивілізації.

Парламент (лат. *parlare* — говорити, розмовляти) — найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Парламентаризм — система правління, згідно з якою законодавча влада належить виборному парламенту.

Патримоніалізм (лат. *patrimonium* спадкове, родове володіння) — теорія, що виводить державу з феодалного права власності на землю та права на владарювання над її населенням.

Плебіцит — усезагальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.

Плюралізм — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного й соціального розвитку, що випливає з існування декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії та протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії.

«**Повість временних літ**», руський літописний звід, складений у Києві у 2-му десятиріччі XII ст. Нестором. Редагувалась Сильвестром та ін. Текст включає літописні зводи XI ст. та інші джерела.

Погост — адміністративно-територіальна одиниця в Київській Русі з середини X ст.; місце, куди з'їжджалися купці для торгів.

Поділ влади — принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Поділля (Подільська земля) — історико-географічна область України, що займає басейн межириччя Південного Бугу і ліву притоку Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та невеличкої частини Івано-Франківської, Львівської областей.

Політика (грец. *politika* — державні й суспільні справи) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля реалізації власних та загальносуспільних інтересів.

Політика внутрішня — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня — загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна — система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична боротьба — явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Політична партія — організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Політичне життя — одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і

відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політичний блок (англ. block — угода, союз) — об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичний конфлікт — зіткнення несумісних, часом протилежних інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Поляни - східнослов'янське племінне об'єднання 6-9 ст. по берегах Дніпра і низов'ям його приток від устя Прип'яті до Росі. Полянам належить головна роль у створенні ранньодержавного об'єднання слов'ян Сер. Подніпров'я — «Руської землі» (1-ша пол. 9 ст.), ядра Давньоруської держави.

Посадник — місцевий представник князівської влади.

Приватизація — процес перетворення будь-якої форми власності (державної, колективної, особистої тощо) у приватну; передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність, трансформація державних підприємств та організацій в акціонерні, колективні, кооперативні, приватні тощо.

Просвітництво — антифеодальна ідеологія часів становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливі за допомогою реформи і освіти. Просвітелі продовжували гуманістичні традиції епохи Відродження та Реформації. Основними рисами П. стали: боротьба проти релігійної догматики, необхідність світського характеру суспільного життя, пріоритет держави над церквою, посилений інтерес до природознавства, ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти, концепція освіченого абсолютизму, уболівання за долю батьківщини, ідея самоцінності людини, віра в могутність її розуму і високе покликання, прагнення підняти самосвідомість і самоутвердження особи та ін. Суспільним ідеалом і вершиною розвитку людства просвітелі вважали Царство Розуму.

Радикал — прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів.

Радимичі - союз східнослов'янських племен межиріччя верхнього Дніпра і Десни. Бл. 885 у Давньоруській державі. У 12 ст. велика частина території в Чернігівській, північна частина — у Смоленській землях.

Революція — докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового; докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Реєстрові козаки — частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список (реєстр).

Республіка — форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Референдум — спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Романтизм (франц. romantisme, від лат. romanus — римський) — світоглядно-філософська позиція та літературний й художній рух, який виник в кінці XVIII — на початку XIX ст. Р. протиставив утилітаризму (утилітаризм — принцип поведінки, що підпорядковує всі вчинки людей матеріальній вигоді, задоволенню вузькокорисливих інтересів, а також принцип оцінки всіх явищ тільки з точки зору їх корисності, вигоди, можливості бути засобом для досягнення якоїсь мети) й нівелюванню особистості, “бездушній розсудливості” раціоналістичного просвітництва культ почуттів й творчого екстазу, індивідуалізм, спрямованість до безмежної свободи, жадобу вдосконалення та оновлення, пафос особистої та громадянської незалежності. Характерним для Р. є зацікавленість внутрішнім світом людини, емоційність, релігійність переживань, естетизм, інтуїтивізм, символізм, містичний культ природи, визнання права кожного вірити в те, у що він вірить, бути щасливим на свій лад, підвищений інтерес до національної історії й культури, певна ідеалізація та міфологізація останніх, загострення уваги на ідеї нації, “народній душі”, “духу народу” та інше.

Сейм — станово-представницький орган за доби феодалізму в Чехії, Польсько-литовській державі; верховний орган державної влади і законодавчий орган Польщі.

Сепаратизм — рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Система багатопартійна — цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. С.б. є одним із критеріїв розвинутої політичної системи суспільства та її атрибутів; існує лише в демократичних країнах із чітким правовим регулюванням соціально-політичного життя та наявністю громадянського суспільства.

Сіверяни — східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало область дніпровського Лівобережжя. Наприкінці VI—VII ст. разом з полянами та іншими племенами утворили ранньодержавне об'єднання на Східній Наддніпрянщині. У VIII ст. разом із в'ятичами та радими-чами опинилися під владою хозарів. Внаслідок війни князя Олега з хозарами у 884 р. частина земель сіверян увійшла до складу Київської Русі. Останній раз згадуються у літописі під 1024 р.

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історико-географічна область у північно-східній частині України, що охоплює територію Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронежської, південь Курської, більшість Белгородської областей Росії.

Система однопартійна — неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї політичної партії. Існувала в СРСР, деяких інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена в постколоніальних країнах, де поки що не сформувалися сучасна розвинута соціальна структура і відповідний їй політичний плюралізм.

Смерд — селянин (у Давній Росії), який належав до селянської общини й отримував від князя землю, сплачуючи йому данину.

Соціал-демократія — ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; на відміну від комуністичної течії, соціал-демократія принципово стоїть на демократично-реформистському шляху суспільних перетворень.

Соціалізм — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Суверенітет (франц. *souverainete* — верховна влада) — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Теологія (грец. *theos* бог + *logos*) — систематичний виклад віровчення.

Тиверці — східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало територію між Дністром і Дунаєм. Починаючи з X ст., входять до складу Київської Русі. З середини X ст. їх землі постійно зазнають нападів печенігів та половців, унаслідок чого тиверці поступово змішуються з іншими слов'янськими племенами. В XII—XIII ст. входили до складу Галицького князівства. Пізніше нащадки розчинилися в населенні Молдови.

Тисяцький — начальник гарнізону, так званої тисячі, що поділялася на сотні.

Тіун — найближчий помічник посадника або волостеля.

Томаківська Січ - соціально-політична та військова організація запорізьких козаків на Дніпрі на острові Томаківка з 1560-х – 1593 р.

Тоталітаризм — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Українізація — офіційна політика партійно-державних органів УРСР у 20-ті і на початку 30-х років XX ст., яка зводилась до дерусифікації політичного і громадського життя, до обов'язкового вживання української мови в установах, зміцнення позицій української школи, культури, науки, до залучення українців до партії і надання їм важливих посад у партійному і державному апаратах.

Уличі - союз східно-слов'янських племен у Нижньому Подніпров'ї, Побужжі і на узбережжі Чорного моря. У сер. 10 ст. — у складі Давньоруської держави.

Унітарна держава — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Фашизм (італ. *fascismo* — пучок, в'язка) — ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федерація — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації.

Форма правління — організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.

Харизма (грец. *charisma* божественний дар, милість) — особлива обдарованість особистості в інтелектуальному, духовному або якомусь іншому відношенні.

Холоп — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, кріпак.

Хроніка (грец. *chronika*, від *chronos* - час) - запис історичних подій у хронологічній послідовності, один з основних видів середньовічного історичного твору (літописи Київської Русі).

Християнство (від грец. *Christos* – Месія, Спаситель, Помазаник) – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом), яка виникла в середині I ст. н.е. у східній частині Римської імперії як ідеологія протесту проти соціального і національного гноблення і надії на порятунок (“спасіння”) від нього, що покладалась на прихід Месії (з давньоєвр. “Машіах” – Спаситель). Головне в християнстві – вчення про Боголюдину Ісуса Христа Сина Божого, який був посланий Богом-Отцем на землю для прийняття страждань і смерті задля спокутування людей від прабатьківського гріха (непослуху, порушення Божої заповіді Адамом і Своєю стосовно заборони їсти плоди з Дерева Пізнання). Після смерті Христос воскрес і вознісся на небо, відкривши тим самим можливість воскресіння всіх людей, які рівні перед Богом, незалежно від національності, статі, соціального положення тощо. В майбутньому відбудеться друге пришествя Христа для суду над всіма людьми (живими і мертвими, що воскреснуть).

Централізація — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Чортотлицька Січ (Стара Січ) — Запорозька Січ, що існувала наприкінці XVI — на початку XVIII ст. на о. Чортотлик (Базавлук) при впаданні в Дніпро притоки Чортотлик поблизу теперішнього с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Заснована в 1652 р. У травні 1709 р. зруйнована царськими військами.

Челядь — раби, полонені, які знаходилися під владою хазяїна, зовсім безправні особи.

Шляхта — світські дрібні та середні феодала у країнах Центральної Європи (Польща, Литва, Україна та ін.).

Шовінізм (походить від прізвища капрала наполеонівської армії Н.Шовена) — агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА:

1. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. - К., 2002.
2. *Борисенко В.* Курс української історії. - К., 1997.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX - XX століття. - К., 1996.
4. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. - К., 1991.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т.1-2.- К., 1994.
6. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Л., 1996.
7. *Історія України. Конспект лекцій.* / Кер. авт. кол. В. Британ. - Д.: НМетАУ, 2001.
8. *Історія України: Навчальний посібник* / Під ред. В.А. Смоля. - К., 2000.
9. *Новітня історія України XX століття.* - К., 2002.
10. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2-х томах. - К., 1993.
11. *Рибалка І.* Історія України. Ч. 1-2.- Х., 1995, 1997.
12. *Світлична В.В.* Історія України. – К.; Л., 2003.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. - К., 1996.
14. *Українська діаспора у світі. Довідник.* - К., 1993.
15. *Українці в зарубіжному світі.* - К., 1991.

16. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.

ДОДАТКОВА:

17. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И. Кузищина. - СПб., 2000.
18. Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939-1945 рр. // Український іст. журн. - 1992. - № 6.
19. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. – Л., 1992.
20. Бжезинський З. Великая шахматная доска. - М., 1999.
21. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. - К., 1994. - Кн.1-2.
22. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994.
23. Бойко О. Історія України у XX столітті (20–90-ті рр.). - Ніжин, 1994.
24. Брайчевський М. Вступ до історичної науки. - К., 1995.
25. Британ В.Т. Здобуття Україною державної незалежності. Успіхи та труднощі її сучасного розвитку (1985-2000 рр.) // Грані. - 2000. - № 2 (10).
26. Британ В.Т. Світова та вітчизняна вища школа: історико-культурологічний аспект.- Дніпропетровськ, 2006.- 140 с.
27. Верстюк В. Махновщина. - К., 1992.
28. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні. Хронологічний довідник. - К., 1995.
29. Верт Н. История Советского государства (1900-1991). - М., 1992.
30. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку XX століття (1900-1925 рр.): Навч. посібник. - Дніпродзержинськ, 1997.
31. Винокур О., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. - К., 1996.
32. Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок.- К.: Основні цінності, 2004.- 272 с.
33. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. - М., 1992.
34. Гаврилишин Б. Время глобализации: сценарии для Украины и России – угрозы и шансы // День. - № 66. - 11.04.2001.
35. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., 1994.
36. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. - К., 1996.
37. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. док. і мат. - К., 1993.
38. Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали. - К.; Нью-Йорк, 1996.
39. Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX - перша половина XX ст.). – Д.: ДГУ, 1998.
40. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. - К., 1967.
41. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. 12 кн. - К., 1991-1998.
42. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. - К., 1993.
43. Давня історія України. Кн.1-2-3. - К., 1997, 1998, 2000.
44. Дніпропетровськ. Віхи історії. - Д., 2001.
45. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. - Симферополь, 1998.
46. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. - К., 1995.
47. Єфименко О. Історія України та її народу. - К., 1992.
48. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. - М., 1991.
49. Жеребецький Е. Конец империи? // Зеркало недели. - 11 янв. 2003 г. - №1(426).
50. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994.
51. Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. Навч. посібн. - К., 1999.
52. Історія України в особах IX-XVIII ст. - К., 1993.
53. Історія України в особах XIX-XX ст. - К., 1995.
54. Історія українського війська. Т.1-2.- Л., 1992, 1996.
55. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. - К., 1995.
56. Киссенджер Г. Дипломатия. - М., 1997.
57. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1870). - К., 1996.
58. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.). - К., 2000.
59. Колесников К.М. Українська історіософія на рубежі XIX-XX ст.: методологічний та історіографічний аспекти // Грані. - №4(6). - 1999.
60. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993.
61. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Л., 1993.
62. Крип'якевич І. Історія України. - К., 1996.
63. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1929). - К., 1996.
64. Кухта Б. Історія української політичної думки. К., 1992.
65. Лановик Б.М., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Історія України: Навч. посібник / За ред. Б.Д. Лановика. - 3-е вид. - К., 2000.
66. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1-2. - К. 1994.
67. Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. К., 1997.

68. *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. - 1991. - №3.
69. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. - К.: Вища шк., 1997. - Ч.1.
70. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. - К., 2005.
71. *Пайтс Р.* Русская революция. В 2-х ч. - М., 1994.
72. *Панащенко В.В.* Кримське ханство у XV-XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1989. - № 1.
73. *Плетнева С.А.* Половцы. - М., 1990.
74. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (керівник авт. колективу). - К., 1995.
75. *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. - К., 1993.
76. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К., 1999.
77. *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. - Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 рр. - Д., 1996.
78. *Толочко П.* Київська Русь. - К., 1996.
79. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. - К., 1994.
80. Українська державність у XX ст.: історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (кер. авт. кол.). - К., 1996.
81. Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. У 3 т. / Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. - Нью-Йорк: Сучасність, 1983.
82. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1-2. - К., 1996, 1997.
83. Українські політичні партії кінця XIX - початку XX ст.: програмові і довід. матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. - К., 1993.
84. *Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т.* Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. - К., 1992.
85. *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993.
86. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. - Т.1. - Львів, 1992.
87. *Яковенко Н.* Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII - поч. XVIII ст.) // Генеза. - 1997. - № 1(5).
88. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. - К., 1994.